

МАМАСОЛИ ЖУМАБОЕВ

ЎЗБЕК ВА ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлиги олий ўқув юртларининг бошлангич таълим ва тарбиявий ишлар методикаси факультетлари талабалари учун дарслик сифатида тавсия этган

ТОШКЕНТ — “ЎЗБЕКИСТОН” — 2002

83.8я73

Ж87

Муҳаррир Саида Мирзаахмедова

Жумабоев Мамасоли.

Ж 87 Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти: Олий ўқув юртларининг бошлангич таълим ва тарбиявий ишлар методикаси факультетлари талабалари учун дарслик.
— Т.: “Ўзбекистон”, 2002. — 232 б.

ISBN 5-640-02970-6

Ҳар томонлама баркамол янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг бугунги кундаги энг муҳим вазифаларидан бириди. Бу борада бадиий адабиёт, айниқса, болалар адабиёти катта роль ўйнайди. М. Жумабоевнинг мазкур дарслити “Кириши”, “Халқ оғзаки ижоди ва болалар китобхонлиги”, “Ўзбек болалар адабиёти”, “Чет эл болалар адабиёти” деб номланувчи бўлимлардан иборат.

Дарсликда ўзбек ва жаҳон болалар адабиётининг кўзга кўринган ёзувчилари саралаб олинган. Қаламкашлар ва уларнинг ижодлари ҳақидаги материаллар ҳам жуда ихчам ва тушунарли берилган.

Дарслик бошлангич таълим ва тарбиявий ишлар факультетларининг талабаларига мўлжаллаб ёзилган. Лекин ундан ўзбек тили ва адабиёти, мактабгача таълим, дефектология факультетларининг талабалари ҳам фойдаланишлари мумкин.

ББК 83.8я73

№ 236-2001

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси

Ж 4603000000-121 2002
М 351(04) 2001

© “ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти, 2002 й.

МУАЛЛИФДАН

Баркамол авлодни тарбиялаш мустақил Ўзбекистонимиз олдида турган энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолди. Бу борада бадиий адабиёт, айниқса, болалар адабиёти катта роль ўйнайди.

Бошланғич синфларда дарс берадиган ҳар бир муаллим болалар адабиётини нечоғлик яхши билса, ўзи билганини синфга — яъни ҳаётга татбиқ этса, демак, ёш авлодни комил инсон бўлиб камол топишига кўмак берган бўлади. Бунинг учун олий ўқув юртларида таълим оладиган бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларига замон руҳи билан супорилган, бугунги кун талабига тўла жавоб берадиган “Болалар адабиёти” дарслиги керак.

Мамлакатимиз Президенти И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида сўзланган нутқида эски қолипда, мустабид даврда ёзилган дарсликлардан фойдаланиб, эски мафкурадан халос бўлмасдан болаларимизни янгича фикрлашга ўргатолмаймиз, — деб Ўзбекистонимиз олимлари олдига янги дастур, қўлланма ва дарсликлар яратишдек масъулиятли вазифа қўйди.

Бу мутахассислик учун 1973 йилда чоп этилган “Ўзбек болалар адабиёти” мажмуаси эскирди, кўп мавзулар бугунги кун талабига жавоб бермайди. Шу сабабларга кўра ушбу “Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти” дарслиги юзага келди. Биз ишда узундан-узоқ давр (йиллар) обзоридан чекиндик. Ўзбек ва жаҳон болалар адибларининг энг кўзга кўринганларини, асарлари кенг китобхонлар оммасига манзур бўлганларини дарсликка киритдик.

Дарслик аслида бошланғич синф муаллимлари тайёрланадиган факультет талabalariiga мўлжалланган. Аммо ундан она тили ва адабиёт, мактабгача таълим ҳамда дефектология факультетларининг талabalari ҳам фойдаланишлари мумкин.

БОЛАЛАР АДАБИЁТИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Болалар адабиёти сўз санъати ва тарбия воситасидир. Кичкинтолар учун ёзиладиган ҳар қандай бадий асар уларнинг ёш хусусиятларига, савияларига мос, китобхонлар қалбida ўй-фикрлар уйғотадиган, ёрқин образларга бой, юксак foяларга, улкан ва порлоқ ишларга илҳомлантирадиган бўлиши зарур. Энг муҳими мавзулар тушунарли, содда ва қизиқарли тилда ифодаланиши керак.

Болалар адабиёти ёшларни имон-эътиқодли кишилар сифатида ва ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашда мустақил мамлакатимизнинг қудратли қуролидир.

Фақат чинакам бадий асарларгина болаларга кучли таъсир кўрсатиб, ана шу юксак талабларга жавоб бера олади. Шу сабабли бундай китоблар педагогик нутқати назардан ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Болалар китоби бу вазифани бажаришда бадий тилга суюнади. Адабий асарнинг тили унинг foявий мазмунини аниқ ва ифодали очиб бериш воситасидир. Яхши, аниқ, равон, образли, бой тил билан ёзилган асар ёзувчининг мақсад ва фикрларини китобхонларга тез ва осон етказади.

Алишер Навоий “Маҳбуб-ул қулуб”да тилни “кўнгил хазинасининг қулфи”, деб таърифлайди. Буюк шоир кишиларни қисқа ва мазмунли, чуқур мантиқ билан сўзлашга чақиради. Бу талаб, шубҳасиз, болалар ёзувчиларига ҳам тааллуқлидир.

Болалар ёзувчиси содда, равон, қизиқарли ва мазмундор қилиб ёза билиши керак. Бунинг учун эса у халқ тилини пухта билиши лозим. Равон тил билан ёзилган бадий асарлар китобхоннинг нутқига ҳам катта таъсир кўрсатади, сўз бойлигини оширади.

Болалар ёзувчиларининг энг яхши китоблари ёш авлодни ҳаётга тўғри муносабатда бўлишга ўргатади, она-диёrimизга, меҳнатга муҳаббат, замонамизга садоқат руҳида тарбиялайди, уларни юртимизнинг муносабати фарзандлари бўлишга чақиради. Китоб боланинг дўнёқарашини шакллантиришга ёрдам беради, характерини тарбиялайди. Илм-фанга муҳаббатини оширади. Китоб халқимизнинг ўтмиши, илғор маданиятимиз, фан ва техникамиз ютуқлари билан таништиради, фаҳр-ифтихор туйгуларини ўстиради.

Бугунги кунда қудратли қурол бўлган адабиётдан кенг фойдаланмай туриб, янги жамият қурувчисини ҳар томонлама етук инсон қилиб тарбиялаш мумкин эмас.

Болалар китобхонлигини ўқувчиларнинг педагогик-психологик хусусиятлариiga қўра қўйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги (2 ёшдан 7 ёшгacha).
2. Мактаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги (7 ёшдан 11-12 ёшгacha).
3. Ўрта ва катта ёщдаги болалар китобхонлиги (13-14 ёшдан 15-17 ёшгacha).

Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги.

Бу давр болалар китобхонлиги асосан ота-оналар ва тарбиячилар томонидан амалга оширилади. Ҳали ўқиш, ёзиш, чизишни билмайдиган мактабгача таълим ёшидаги болалар дунё сирларидан бехабар бўладилар. Шунга қарамай, бизни қуршаган оламни тезроқ билиб олишга, уни ўрганишга интиладилар. Бунда ота-оналар, боғчаларда эса тарбиячилар болаларга яқиндан ёрдам беришлари, яъни уларга бадиий асарлардан парчалар ўқиб беришлари лозим. Болаларга ўқиб бериладиган ҳар қандай асарнинг ҳажми қисқа, мазмуни содда бўлиши талаб этилади. Шунингдек, бундай китобларнинг расмлари ранг-баранг, ҳарфлари эса йирик-йирик бўлиши мақсадга мувофиқ.

Мактабгача таълим ёшидаги болалар тинглайдиган асарларнинг кўпчилигини эртак, қўшиқ, топишмоқ, мақол, тез айтиш каби ҳалқ оғзаки ижоди асарлари ташкил этади. Бундан ташқари ёзувчилар яратган ва юқоридаги та-

лабларга тўла-тўкис жавоб берадиган асарлар ҳам мактабгача таълим ёшидаги болалар учун қўл келади. Аммо шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, болалар учун ижод қиласидиган қалам соҳиби ҳаётдаги муҳим, характерли воқеа ва ҳодисаларни бадиий образлар орқали болалар нутқига хос тилда, уларнинг ёши, руҳияти ва савиасига мувофиқ равишда тасвирилаши лозим.

Болалар шоири Анвар Обиджон ўзининг “Суҳбат” деган шеърида болалар яхши кўрадиган фозлар тўғрисида сўз юритади. Маълумки, болалар жониворлар, хусусан қушларга илк ёшларидан бошлаб қизиқадилар. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, “Суҳбат” бола ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Воқеа жуда оддий ва содда. Ўзаро суҳбатдан маълум бўладики, фозларнинг қорни оч, уларни боқиш керак. Буни шоир ўйин воситасида ифода этади:

- Фозлар, бир сўз дейсизми?
- Fa, fa-fa!
- Тотли сули ейсизми?
- Ҳа, ҳа-ҳа
- Нега патни силайсиз?
- Foқ, foқ-foқ,
- Мендан нима тилайсиз?
- Boқ, boқ, boқ!

Бу хилдаги шеърлар кичкинтойларни мустақил фикрлашга, турмуш таассуротларини тўплаб, улардан хулоса чиқаришга ўргатади.

Болаларнинг, айниқса, жажжи қизчаларнинг севимли машғулотларидан бири қўғирчоқ ўйнашдир. Йўлдош Сулеймоннинг “Қўғирчоқ” шеърида қўғирчоқларни асррабавайлаш, оддий бир ўйинчоқ воситасида катталарнинг меҳнатини эъзозлаш масаласи ўртага ташланади:

Куёш билан тенг туриб,
Озода кийинтириб,
Сенга тақамиз маржон,
Қўғирчоқ, қўғирчоқжон.
Қўлдан қўймаймиз сира,
Юқтирмаймиз гард, шира.
Овунчоқсан бизларга,
Қўғирчоқсан бизларга.

Ҳар қандай ёзувчи мактабгача таълим ёшидаги болаларга ўқиб бериладиган асар тилининг бадий жиҳатдан пухта-пишиқлигига, тушунарли, аниқ ва равонлигига алоҳида эътибор беради. Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган асарлар ҳаёт ҳақида муайян тасаввур бериши билан бирга завқ-шавқ бағишлайди. Масалан, Шукур Саъдулланинг “Лола ва мушук” шеърини олиб кўрайлик. Бу асар жуда оддий. Мисралари ҳам содда. Аммо у бир ўқишаёк кичкинтой меҳрини ўзига тортади, уни барвақт туришга, ювиниб-таранишга, озода, покиза бўлишга ўргатади. Уй ҳайвоnlарига, жониворларига меҳрибон, фамхўрликларини оширади. Мана шеърни ўқиб кўринг:

Мен Лоламан, Лоламан,
Озода қиз бўламан.
Эрта билан тураман,
Юз-қўлимни юваман.
Мушугим бор қора мош,
Ўзи жудаям юваш
Мендан олдин туради,
Юз-қўлини ювади.

Хулоса қилиб айтганда, болалар ўzlари тинглаган асарлари ёрдамида аста-секин атроф-муҳит билан танишадилар, она-юртга меҳр-оқибатли бўлишни, табиатни асрани, меҳнатни севишни ўрганадилар.

Макиаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги

Бу ёшдаги болалар китобхонлиги аввалгисидан бир оз фарқ қиласиди. Бу фарқ болаларнинг ёши ва билим савияси билан боғлиқ. Мактабгача таълим ёшидаги болалар асосан тарбиячилари, ота-оналари ёрдамида бадий асарлар билан танишсалар, бошланғич синф ўқувчилари бу ишни мустақил бажарадилар. Мустақиллик уларга ишонч ва завқ-шавқ бағишлайди.

Бу ёшдаги болаларни теварак-атрофдаги турли воқеа-ҳодисалар ниҳоятда қизиқтиради. Уларнинг бизни қуршаган олам ҳақидаги саволларига бадий асарларда мұфассал жавоб берилган.

11-12 ёшдаги болалар сеҳрли-фантастик эртак, саргузашт, ҳикоя, қисса ва достонларни севиб ўқийдилар. Оллоёрнинг “Фазогир чумоли” (эртак-қисса), Анвар Обид-

жоннинг “Даҳшатли Мешполвон” (эртак-қисса), Куддус Муҳаммадийнинг “Эркинжон ойга чиқибди” (достон), Юсуф Шомансурнинг “Ойдан келган болалар” (достон) каби асарлари шу ёшдаги болаларга мўлжаллаб ёзилган.

**Ўрта ва катта ёшдаги
болалар китобхонлиги**

Бу ёшдаги болалар ўзлари мустақил равища китоб ўқиб қолмай, балки ўқиган китоблари-даги қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолашга ўрганадилар, зарурат бўлса улар кўрсатган мардлик ва жасоратларни такрорлашга ҳозирланадилар.

Бу ёшдаги болаларга ҳалқимизнинг шонли тарихи, бунгни ҳаёти ҳақида ёзилган турли жанрдаги асарларни тавсия этиш мумкин. “Широқ”, “Тўмарис” каби афсоналар билан бирга, Ойбек,Faфур Фулом, Зафар Диёр, Куддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Ш. Саъдулла, А. Обиджон, Т. Адашбоев ва бошқаларнинг замонавий мавзудаги энг яхши асарлари муҳим тарбиявий аҳамият касб этади.

Жаҳон болалар адбиётининг А. С. Пушкин, Л. Толстой, С. Сервантес, Д. Дефо, Ж. Свифт, Э. Войнич, К. Чуковский, С. Я. Маршак каби намояндадари яратган асарлар болалар дунёқарашини шакллантиришга ижобий таъсир кўрсатади.

Кўриб ўтганимиздек, болалар адабиёти ўзига хос хусусиятлари билан катталар адабиётидан фарқ қиласи. Зотан, бблалар ёзувчиси дунё воқеаларини болалар тасаввури, тушунчасини назарда тутиб тасвирлайди. Шу орқали кичкинтойларни олға интилишга чақиради, ҳаётни чуқур англашга ва севишга ёрдам беради.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ВА БОЛАЛАР КИТОБХОНЛИГИ

Фольклор ҳамма замонларда ҳам ижод сарчашмаси ҳисобланиб келади. Шунинг учун ҳам, инсоният алла, қўшиқлар, афсоналар, эртак ва достонларда ўзининг юксак орзу-умидлари, завқ-шавқи-ю курашларини ифодала-ган. Халқ оғзаки ижоди ўзининг мазмунан ранг-баранглиги, юксак ғоялар билан йўғрилганлиги, халқ турмуши, меҳнати, хуллас халқ ҳаётининг барча томонлари билан узвий боғлиқлиги билан ҳам foятда эътиборлидир.

Болалар фольклори кўпинча катталар томонидан ижод қилинади (алла), баъзи ҳолларда болалар ўз ўйинчоқлари асосида ўzlари ҳам алла, қўшиқ ва овутмачоқлар тўқий-дилар. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб фақат яхши тарбияни тарғиб қиласи. Болалар халқ оғзаки ижодининг педагогика билан боғланиси алладан бошланади.

Алла Халқ оғзаки ижодининг энг ри-
вожланган жанрларидан бири
алладир. Алла болалар бешикдалигига, ҳали тили чиқма-
сиданоқ айтилади. Башқача айтганда, бешик қүшифи бо-
лага она сути билан киради.

Аллалар поэтик жиҳатдан ҳам, оналарнинг ички туйфулари баёни сифатида ҳам ҳалқ ижодининг бўлак турларидан ажralиб туради. Уларни боланинг онаси ёки тарбиячиси айтади (она, энага, кекса оналар, баъзан оталар томонидан ҳам айтилади). Аллалар болани овутиш, ухлатиш учун майин оҳангда ижро қилинади.

Онанинг юракдан айтган қуидаги алласида бола образи қисқа, аммо чүкүр мазмунли сўзлар ёрдамида ифодаланади:

Алла болам, алла.
Жоним болам, алла,
Икки кўзим алла,
Ширин сўзим алла.

Алла болам, бахти бор,
Ҳар нарсанинг вақти бор,
Жоним болам, алла,
Ширин болам, алла,
Икки кўзим алла.

Аллада яхши тарбия күрган бола жамоат ўртасида, түй-томушаларда ота-онанинг обрўйи, унинг шуҳрати сифатида таърифланади. Шунингдек, боланинг тўғри тарбияланишида ота-онанинг роли катта эканлиги кўрсатилади. Бола ёқимли қўшиқлар оҳангини осонгина ўрганиб олади. Алла болага завқ бағишлайди, маънавий-тарбиявий озуқа беради.

Ёт, болам, ухла, қўзим,
Уйларда ўчди чироқ.

Ухлар асаларилар,
Ухлар балиқлар тинчроқ.
Кўқда ой ярқирайди,
Деразадан қарайди.
Кўзларинг юмгин кўзим,
Ёт, қувончим, қундузим,
Алла, алла.

Сув сепгандек, уйлар тинч
Коронги ҳужралар тинч.
Ҳеч дарвоза тиқ этмас,
Сичқон ухлар, миқ этмас.
Кимдир оҳ торгса, унда
Не ишимиз бор унда?
Кўзларинг юмгин, кўзим,
Овунчоғим, қундузим!

Алла, алла.

Күшчам ғамсиз яшайди,
Унинг ҳар дам вақти чоғ.
Ширинликлар мёлу кўл,
Кўпдир қизиқ ўйинчоқ.
Бари сангадир, кўзим!
Йиғлама ҳеч юлдузим!
Бахтиёр ўтсин умринг!
Ёт, қувончим, қундузим!

Алла, алла.

Алла, алла, аллаё.

Ухла, кўзим, аллаё.
Юм кўзингни юлдузим,
Юм-юм кўзингни, қундузим!

Мақоллар

Халқ оғзаки ижодида мақолларнинг ўзига хос ўрни бор. У халқ-

нинг, бир неча авлодларнинг ақлу фаросати ҳамда турмуш тажрибасининг якуни, улар донишмандлигининг маҳсулидир. Бола таълим-тарбиясида мақолларнинг ўрни катта. Мақоллар она-ватанин севишга, унинг ҳар бир қарич ери учун курашга (“Юрт қўрисанг ўзарсан, қўримасанг тўзарсан”); касб-хунар эгаси бўлишга (“Йигит кишига етмиш хунар ҳам оз”); аҳил бўлиб меҳнат қилишга (“Кўпчилик қўлда унум кўп”); тўғри сўз ва ҳалол кишилар бўлиб камол топишга (“Эгри озади, тўғри ўзади”); яхши одоб ва олижаноб хулқли бўлишга (“Одоб бозорда сотилмас”, “Ялқовликнинг охири-хўрлик”) чақиради. Масалан:

Она юртинг омон бўлса,
Рангу-рўйинг сомон бўлмас.

Меҳнатсиз роҳат йўқ.

Эгри озади, тўғри ўзади.

Бошингга қилич келса ҳам, рост гапир.

Кўзинг оғриса, қўлингни тий,
Ичинг оғриса, нафсингни тий.

Одамнинг юзига боқма, сўзига бок.

Бирликсиз куч бўлмас.

Юзим оқ бўлсин десанг, ишингни тўғри қил.

Топишмоқлар

Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг болаларни ўйлашга, тоқирилликка ўргатувчи қадими жанрларидан биридир. Ҳар бир топишмоқ замираиди “ким?”, “нима?” сўроқларига яширин жавоб ётади. Ҳар бир топишмоқ уни яратган халқнинг ҳаёти, урф-одати, ўзига хос расм-руслари билан боғлиқ ҳолда бўлиб, болалар ўртасида кенг тарқалган.

Масалан:

Тунда кўриб, чўғ дейсан,
Тонгда туриб, йўқ дейсан.

(Юлдуз)

Керагида сувга отасан,
Қимирашин пойлаб ётасан.

(Қармоқ).

Қўшалоқ товоқ,
Ичи тўла ёғ.

(Ёнғоқ).

Тез айтиш

Тез айтишлар оғзаки нутқ маш-
ки бўлиб, кичик ёшдаги бола-
ларда маълум товушларни тўғри ва оҳангдор талаффуз
қилиш кўнгилмаларини орттиради. Бу жанрга мансуб асар-
лар болаларни бийрон сўзлашга ўргатиш билан бирга, улар-
га эстетик завқ беради, фикрлаш қобилиятларини ўстира-
ди, хотираларини мустаҳкамлайди.

Масалан:

Олти жуфт оқ чинни чойнакка тўрт жуфт кўк қонқоқ,
тўрт жуфт кўк чинни чойнакка олти жуфт оқ қопқоқ ёпса
бўладими?

Курилишга терак керак,
Демак, экмоқ керак терак.

•

Толиб турунни тарозида тортиб топширди.

Оқ чойнакка оқ қопқоқ, кўк чойнакка кўк қонқоқ.

Олтин ўтлоқ — от ўтлоқ.

Эртаклар

Халқ оғзаки поэтик ижодидаги
энг бой ва ранг-баранг жанрлар-
дан бири эртакдир. Халқ томонидан яратилган кўплаб
эртакларда болаларнинг ўзига хос ҳаёти четлаб ўтилмаган.
Ҳатто, турли ёшдаги болалар учун жуда кўп маҳсус эртак-
лар яратилган.

Эртакнинг муҳим хусусиятларидан бири унинг ҳами-
ша халқ ҳаёти, кураши, тарихи, руҳий олами, дунёқара-
ши, урф-одатлари билан чамбарчас боғланиши, инсонларга
ахлоқий ва маънавий йўлдош бўлиб келишидадир. Эртак-
лар инсоннинг маънавий ва жисмоний кучига ишонч руҳи
билан сугорилган бўлиб, ижобий кучлар табиат ва ижти-
моий ҳаётда ўзига душман бўлган кучларга қарши кураш-
да доимо ғолиб чиқади. Халқ эртакларида уни яратувчи-
ларнинг дунёқараши, ахлоқ нормалари ва бошқа ижтимоий
муҳим масалалар одилюна ҳал этилади. Эртаклар содда
ва тушунарли бўлгани учун ҳар қандай китобхонга тез етиб
боради. Улар орқали ҳам инсоннинг ижтимоий ахлоқ нормалари шаклланади. Бу ҳол, айниқса, ҳайвонлар ҳақидаги
эртакда акс этган. Ўтмишда яратилган эртакларда халқчи-
лик кураши ўзининг ҳаққоний бадиий ифодасини топ-

гандир. Халқнинг келажакка бўлган ишончи, адолатнинг адолатсизлик устидан ғалабаси, ёруғликнинг зулматни енгиши, озод ва баҳтиёр ҳаётга эришиш ғоялари ёрқин образлар орқали тасвиirlанган.

Халқ эртакларида эл-юртни кўз қорачифидай авайлаб сақловчи ажойиб қаҳрамонлар улуғланади; аёлларнинг ҳақ-хуқуқлари ҳимоя қилинади; узоқ масофалар яқин қилинади; кишилар характеристидаги ярамас одатлар, номаъкул ислатлар танқид остига олинади; мардлик, эпчилилк, довюраклик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, вафодорлик, сахийлик ғоялари улуғланади.

Халқ эртаклари ўз хусусиятларига қўра бир неча турга бўлинади: ҳаётий эртаклар, ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар, сеҳрли-афсонавий эртаклар, ижтимоий-маиший эртаклар.

Мактабгача таълим ёшидаги болаларга ўқиб, ҳикоя қилиб бериладиган эртаклар

Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртакларнинг ҳажми қисқа, мазмуни содда бўлади. Аввал эслатиб ўтганимиздек бу ёшдаги болалар ҳали олам нима

эканлигини билмайдилар. Шунинг учун бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртаклар табиат, ҳайвонот олами, дўстлик, меҳнат аҳли, жамоа, одоб-ахлоқ тўғрисида бўлиши фойдадан ҳоли бўлмайди.

Бу давр болаларига “Чивинбой”, “Қизғанчиқтит”, “Туяқуш билан қоғион”, “Мақтанчоқ қуён”, “Ростгўй бола”, “Ариларнинг ғазаби”, “Тулки билан турна”, “Шолғом”, “Қумурсқа”, “Қантар совғаси” каби эртакларни ўқиб бериш фойдадан ҳоли бўлмайди.

Боғча тарбиячилари ва ота-оналар олдида турадиган ишлардан энг муҳими кичкинтойларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялашдир. Бу тарбияда алоҳида аҳамият касб этиди. Шунинг учун ҳам болани ёшлигидан бошлаб бир ишга ўргатиш, кичкина вақтиданоқ унга бир юмуш бериб, иш қилишга одатлантириш лозим. Тили чиқиб, у ерга, бу ерга юра бошлаган вақтида ҳам болага бирор иш бериш лозим. Унга бериладиган бу иш аҳамиятсиз, ҳатто “иш” номи беришга лойиқ бўлмаса ҳам, ундан келадиган фойда зўрдир. Чунки ундей ишлар болани ишни севишга ўргатади.

Бола боғчага бориб юрганидаёқ ўсиб, улғайиб яшашнинг асоси иш, меҳнат, деб камол топмоғи зарур. Боғчада

бажариши керак бўлган юмушларни боланинг ўзи эркин ишласин, хатолари учун ўзини жавобгар деб сезсин. Ёш қалб ишлаганда ҳам ишнинг натижасини ўйлаб ишлашга, фикр юритишга, тўғри ишлашга, файрат қилишга кўниксин.

Аммо бу борада шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бу малакалар бирдан ҳосил бўлмайди, балки астасекин юзага келади. Лекин заминни жуда эрта, боғчадан бошлаб қўйиш керак. Болада меҳнат қилиш малакаси вужудга келса, у ота-онаси, катталарнинг кўрсатиб туришини кутиб ўтиrmай, ўзи эплаб кетаверади.

Бу ерда яна бир муҳим нарсани таъкидлаб ўтиш керак. Ишга ўрганиш ва ўргатишда диққат қилинадиган яна бир нарса ҳар ишни ўз вақтида бажаришдир. Ишга одатланиш қанча муҳим бўлса, ишни ўз вақтида бажариш ундан ҳам муҳимроқдир. Ҳар ишни ўз вақтида бажармай, кейинга қолдириш кўп ишларнинг йиғилиб қолишига, кўпининг юзаки, сифатсиз ишланишига ёки бутунлай қолиб кетишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳар ишни ўз вақтида файрат ва матонат билан бажариш лозим. Чунки дунёдаги барча тирик нарсалар ҳаракат қилади, интилади ва шу туфайли ҳаёт учун зарур бўлган нарсаларга эришади. Ҳатто энг заиф ҳисобланган арилар, чумолилар ва қушлар ҳам интилишда бўлиб, ёздан ташқари, қиш ғамини ҳам ейдилар.

Гапнинг лўндаси ҳар бир тирик жон яшаш учун ҳараратда ва интилишдадир. Ўргимчакка назар солинг, у тирикчилик дардиде доимо тўқиши билан овора, агар тўрининг бирор ери бузилса, дарҳол таъмир этиш ва тузатишга киришади.

Барча инсоннинг биринчи вазифаси — кишининг юриш-туриши ва яшаши учун зарур бўлган ҳалол ризқ топиб, ейиш-ичишга етарли нарса ҳосил қилиш. Бунга эса тиришқоқлик, интилиш орқали эришилади.

Бу борада худди инсон каби тиниб-тинчимас меҳнаткаш қумурсқалар ва улар ҳақида ҳалқ тўқиган “Қумурсқа” эртагини шу ёшдаги болаларга ўқиб, ҳикоя қилиб, айтиб бериш яхши самара беради.

Кичкина болалар у ёқда турсин, ҳатто катталар ҳам унча менсимайдиган қумурсқанинг ишчанлигини, кечаси-ю

кундузи тинмай меҳнат қилишини уни кузатган одам се-
зади, холос.

Ҳаётда шундай: ким кўп ишласа, тиним билмай меҳ-
нат қилса соғлиги яхши бўлади, бой-бадавлат яшайди, ҳеч
кимга ҳеч қачон хор-зор бўлмай умр кечиради. Қумурсқа
мақтандоқ эмас, у оддий ва содда. Шу оддийлиги, содда-
лиги, меҳнаткашлиги билан ажралиб туради.

Савол-жавобларда муз, булат, қуёш, ёмғир, ер, ўт, мол,
бўри, мерган-у сичқон кабилардан ҳам қумурсқа устун
чиқади. Қумурсқанинг ўзига берилган таърифларда ҳам
бу маъно кўзга яққол ташланиб туради:

— Қорнинг нима учун катта?

— Жигарим зўр, — деди қумурсқа.

— Белинг нима учун ингичка?

— Меҳнатим зўр!

— Калланг нима учун катта?

— Давлатим зўр! Меҳнатим зўр, савлатим зўр, мен зўр,
мен зўр!

Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртакларнинг
асосий қисмини тўғри сўз, ҳалол, пок бўлиш, ёлғон га-
пирмаслик, бировларни алдамаслик каби мазмундаги асар-
лар ташкил этади. Масалан, “Ростгўй бола” (туркман ҳалқ
эртаги)ни олиб кўрайлик. Эртак қахрамони тўғри сўзли-
ги, катталарнинг панд-насиҳатларига қулоқ солиши би-
лан ёш китобхонда яхши таассурот қолдиради, кўп бола-
ларнинг ҳавасини келтирадиган иш қиласиди.

Қароқчилар азалдан ёмон одамлар. Улар ҳар доим зўра-
вонлик қилиб, босқинчилик қилиб бировларнинг мол-
мулкларини тортиб олишган.

“Ростгўй бола”да ота карвон билан йўлга чиқсан ўғли-
нинг қўлига қирқ танга олтин бериб:

— Ўғлим, ҳечам ёлғон гапирма, ҳалол бўлгин, — деб
насиҳат қиласиди.

Карвон йўлда қароқчиларга дуч келади. Қароқчилар
ноинсофлик, босқинчилик билан ҳаммани талайдилар,
мол-мулкини тортиб оладилар. Аммо болага мутглақо эъти-
бор бермайдилар. Ота насиҳатини дилига жо қилиб олган
бала тўғри сўзлиги билан қароқчи, босқинчи, йўлтўсар-
ликда ном чиқарган бир неча мугтаҳамни тарбиялади,
уларни ҳалоллиг-у тўғри сўзлиги билан мағлуб қиласиди:

Савдогарлар йўл юришса ҳам мўл юришибди, бир жойга етиб боришганда уларга қароқчилар ҳужум қилишибди. Қароқчилар ўзаро маслаҳатлашиб “мана бу ялангоёққа у-бу нарса берсакмикин”, дейишибди.

Қароқчилардан бири болани масхара қилиб сўрабди:

— Эй, ялангоёқ, сендан нимани ҳам олиш мумкин?

— Менда қирқта олтин танга бор, — деб жавоб берибди бола.

— Сенда қирқта олтин танга нима қилсин? — дейишибди қароқчилар кулиб.

Шунда бола чопонининг ёқасини йиртиб, олтин тангаларни кўрсатибди.

— Нега буларни бизга кўрсатдинг? — деб сўрашибди қароқчилар.

— Биз сенга пул бермоқчи эдик, энди бўлса буни ҳам олиб қўямиз.

— Ҳечқиси йўқ, отам ҳалол бўл, ёлғон ганирма, деб ўргатганлар, — деб жавоб берибди бола.

Ҳайрон бўлган қароқчилар савдогарларга мол-мулкини, пулларини қайтариб бериб, ҳалол меҳнат қилиш учун қароқчиликдан воз кечишибди.

“Шолғом” (рус халқ эртаги) бу давр болалар китобхонлигида асосий ўринда туради. Эртак жуда оддий ва содда. Аммо маъно ва мазмуни, асарнинг тарбиявий аҳамияти кутилганидан ҳам зиёда.

Эртак жуда жўн. Бобонинг шолғом экиши ва бўлиқ шолғомни кўпллашиб юлиб олиши зикр этилади. Эртакда ортиқча сўз йўқ, қаҳрамон йўқ. Ҳаммаси рисоладагидек. Аммо “Шолғом”да кичкинтойлар билиб, қулоқ солиб ўсадиган жиҳатлари кўп. Биринчидан, бобонинг меҳнаткашлиги яққол кўзга ташланиб туради. Мабодо бобо шолғомни ерга экиб ўз ҳолига ташлаб қўйганида у мутлақо каттакон бўлиб ўсмаган бўлар эди. Бобонинг ўйи-хаёли шолғомда. Кечаси-ю кундузи шолғомга ишлов беради, пешона тери тўкиб кўп меҳнат қиласи. Демак эртакда болани меҳнаткаш бўлишга, худди шу бобо каби далада ишлашга чақирилади.

Иккинчидан, бола бешикдан бошлаб аҳил, дўст бўлиб ўсиши керак. Кимки дўстлар билан, жамоа билан ҳамфир, ҳамкор бўлиб ўssa ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам яхши.

Яна эртакка мурожаат қиласиган бўлсак. Ўша бўлиғ, каттакон шолғомни ердан тортиб, суғириб олиш масаласи ёш китобхон учун жуда қизиқарли. Бобо, буви, набира, кучук, мушук, сичқонларнинг бир ёқадан бош чиқариб ҳараткат қилишлари болаларни хурсанд қиласиди. Уларда шундай қилиб куч — бирликда тушунчаси пайдо қилинади.

Эртакнинг учинчи жиҳати мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг орзу-нияти бўлмиш табиатни севиш, жониворларни асраш, авайлаш ўзига хос ўринда туради. Кичкинтоyllар бу эртак орқали кучук, мушук, ҳатто сичқонни ҳам боқиши, асраш-авайлаш лозим эканлигини билиб оладилар.

Худди бобо сингари меҳнаткаш бўлиш, куч — бирликда тушунчасини дилга жо қилиб камол топиш, айниқса, бу тушунча эртак тингловчисининг дил тўридан жой олиши эртакнинг тарбиявий аҳамияти катта эканлигидан да-лолат беради.

Бу ёшдаги болалар ҳайвонлар ўртасида ўзаро аҳиллик ва дўстлик каби хислатларни билишни исташади. Ҳайвонот оламида ҳам дўстга меҳрибонлик кўрсатиш, бир-бираiga ғамхўр бўлиш, ёрдам қўлини чўзиш бор эканлиги “Арслон билан ит”, “Эчки, қўй ва бўрилар” каби эртакларда берилади. “Туяқуш билан қоплон”га назар ташлайдиган бўлсак бу эртакда худди одамлар орасида бўлганидек ҳайвонлар ўртасида ҳам бир-бирларига ёрдам бериш, айниқса, бошларига кулфат тушганда юракдан, самимий кўмаклашиш гояси ётади.

Қоплоннинг бошига мусибат тушди. Томоғига катта бир суяқ қадалиб қолди. Дод-фарёд қиласи. Туяқуш ёрдамга келиб:

— Осмонга қараб оғзингни очиб тур, мен суякни олиб қўйяй, — дебди қоплонга.

Қоплон осмонга қараб оғзини очиб турибди. Туяқуш узун тумшуғини қоплоннинг оғзига солиб, тиқилиб турган суякни суғуриб олиб ташлабди.

Қоплоннинг кўзлари равшан бўлиб, ўлимдан қутулибди.

Бир оз жони ором олгандан кейин қоплон туяқушга қараб шундай дебди:

— Сен мард экансан, менга яхшилик қиласинг, энди кел иккаламиз дўст бўламиз, зарур вақтда бир-биримизга ёрдамга келамиз, — дебди.

Ni:

Туяқушга бу гап маъқул бўлибди. Туяқуш билан қоплон иккалалари дўст бўлибдилар.

Халқда ўзга билан дўст бўлдингми, бир умрга бўл, уни яхши-ёмон кунларингда синама ва унга риёкорлик кўрсатма, деган гап бор. Туяқуш бу йўлдан бормайди. Орадан кўп вақт ўтади. Кунлардан бир кун у қоплонни синамоқчи бўлиб жўрттага:

— Вой дод, ўлаляпман, қоплон мени қутқар! — дея бор овоз билан қоплонни ёрдамга чақиради.

Қоплон чин сўзли, дўстга садоқатли, ғамхўр ва меҳрибон бўлганлиги учун зудлик билан туяқушнинг олдига “шоҳ-бutoқлар орасидан устидаги жунлари юлиниб, ҳар силлаб етиб келибди”. Лекин у туяқушнинг юзида табасумни кўриб ҳайрон бўлади. Туяқушнинг сурбетлик билан “кўрмаганимга анча вақт бўлди, аҳд-паймонимиз эсингдан чиқиб қолмадими, деб синаб кўрмоқчи эдим”, деган гапидан қаттиқ ранжийди, дили оғрийди, дўстидан кўнгли қолади.

Дўстини алдаган ўзини алдаган бўлади. Сен бирорни бир марта алдадингми, тамом у сенга иккинчи марта ишонмайди. Туяқушда ҳам худди шундай бўлади. Бошқа куни бўри уни ушлаб еб қўймоқчи бўлиб турганида у қанча бақириб чақирмасин, қоплон унинг овозини эшитса ҳам дўстим жўрттага додлаяпти, деб ўйлайди ва унинг олдига келмайди. Туяқуш бўрига ем бўлади.

Каптар азалдан инсон билан яқин яшаган, инсондан паноҳ излаган, инсонга кўмак берган. Каптар қадимда бир юртдан иккинчи юртга, бир одамдан иккинчи одамга мактублар олиб бориб бериб алоқачилик вазифасини ҳам ўтагани маълум. “Каптар совғаси” (тамил халқ эртаги)да инсон ва каптар тақдири ҳақида гап боради.

Кижаваннинг аҳволи оғир, кимсасиз ўрмонда бир парча нонга муҳтоҷ бўлиб ҳаёт кечиради. Унинг қушлар, ҳайвонларнинг тилини билиши, улар билан худди инсонлар билан гаплашгандек суҳбат қуриши мактабгача тарбия ёшидаги болаларга ҳуш ёқади. Кичкинтойларнинг ҳам ўша Кижаван каби қушлар билан, ҳайвонлар билан суҳбат қургилари келади. Кижаван соғлом, тўқ, тетик жонивор, қушлар билан гаплашса хўп яйраб хурсанд бўлади. Баъзи ҳолларда оч, заифларнинг юрак дардларини тинглаб, уларга

қўшилиб азият чекиши, кўз ёши тўкиши болаларнинг қалбларига яхшилик уругини сочади, уларда худди Кижаван каби бўлишга хавас уйғотади. Кижаваннинг мажруҳ капитарга ғамхўрлиги кичкинтойларга қувонч улашади:

Бир куни Кижаван жуда қаттиқ оч қолибди. Бирор нарса тамадди қиласай деса, ҳеч вақоси йўқ. У ўйлаб-ўйлаб, охири таёқ олиб, ўрмонга жўнабди. Ўрмонни айланиб-айланиб, у ерда ҳам ейдиган ҳеч нарса тополмай, уйига қайтиби. Йўлда кетаётиб:

— Менга ёрдам бер, — деган заиф бир товушни эшишиб қолибди. Кижаван бундай қараса, ерда бир капитар йиқилиб ётган эмиш.

— Мен учолмайман, қутқаргин, — деб ялинибди у Кижаванга.

Кижаваннинг бечора капитарга раҳми келибди. Уни ердан авайлаб кўтариб олиб, бағрига босганича, йўлида давом этибди. Капасига келиб, қушни эҳтиётлик билан юмшоқ ўринга ётқизибди.

— Тузалиб кетгунингча меникида яшайсан. Ҳеч нарсадан қўрқмагин, сени хафа қилишларига йўл қўймайман. Кўлимдан келганича сенга ёрдам бераман. Лекин ҳозирча сенга овқат берай десам, уйда ейдиган ҳеч вақо йўқ, — дебди хафа бўлиб Кижаван.

— Қайтурма, — дебди капитар уни тинчлантириб, — ўрмонда манго дараҳти бор. Дараҳт кавагининг ичида гуруч бор, бориб ана шу гуручни олиб келгин.

Дараҳт кавагининг ичида гуруч билан бирга олтин, кумуш, олмос, дур ва бошқа қимматбаҳо тошлар ёғду сочиб ётган бўлади. Кижаван оч, юпин бўлғанлиги учун, ўша ердаги фақат бир сиқим гуручни олади, холос. “Бу тошларни нима қилардим, ахир ўзимни безатиш ниятим йўқку?” — деб уларга тегмайди. Гуручни мажруҳ капитарга едирганидан китобхон хурсанд бўлади. Сахий, қўли очиқ, кўнгли тўқ Кижаванга нисбатан болаларнинг меҳр-муҳабатлари ошади. Кижаванга капитарнинг узук совға қилиши, узук оддий эмас, балки сеҳрли эканлиги, Кижаван нимаики сўраса узук унинг истагини муҳайё қилиши эртак тингловчиларини қойил қолдиради: уларда яхшиликка яхшилик қайтар экан-да, деган фикр пайдо бўлади.

Қўли очиқ бўлиш, сахийлик қилиш, дўстга содиқлик намунасини қўрсатиш бу даврда тинглайдиган эртаклар-

нинг катта қисмини ташкил этиши керак. “Тулки билан Турна” эртагига назар ташлайдиган бўлсак бу холнинг бутунлай тескарисини кўрамиз. Дунёда тулки зотидан мұғомбир, писмиқ, алдамчи риёкор бўлмаса, керак. Кўп эртакларда турна инсонга яқин юради, унга кўмаклашади, ёрдам беради, саҳийликда ибрат кўрсатади.

Эртакда тулки ва турнанинг бир-бирларини уйларига чақириб меҳмон қилишлари ҳақида гап боради. Мақтанчоқ, мұғомбир, айёр тулки оддий, содда турнани уйига чақириб:

— Албатта келгин, жонгинам, албатта, азизим, жуда яхшилаб меҳмон қиласман! — дебди.

Баъзан янги дўстнинг феъл-автори қандай эканлигини ўзи яхши билмай юракдаги борини ошкор қиласдан болалар каби турна ҳам тулкига ишонади, чинақамига мени меҳмон қилар экан-да, деган ўй-хаёл билан унинг уйига келади. Тулки ширгурууч пишириб, уни турнанинг олдига тақсимчада қўяди. Турна узун тумшуғи билан тақсимчага тақ-туқ уради, аммо ҳеч нарса ея олмайди. Айёр тулки эса бир зумда ширгуручни ўзи еб бўлади.

Эртакда турнага алам қиласдан жойи шуки тулки ўзи пиширган таомни ўзи еб, яна хушомадгўйлик қилиб, — Айбга қўшмайсан-да, жон дўстим! Яхшилаб меҳмон қилишга бошқа нарса топа олмадим! — деб сурбетлик қилиб туриши болаларнинг қаҳр-ғазабини келтиради. Уларни ҳаётда тулки каби очкўз, алдамчи бўлмасликка даъват этади.

Эртакда турнанинг ҳам бўш келмаслиги, тулкини уйига чорлаб, мўндига ўзи тайёрлаган овқатни қуиб, уни бир зумдаёқ узун тумшуғи билан ўзи еб қўйиши кичкинтоларни хурсанд қиласди. Уларда қилмиш-қидирмиш, сен бирорвга нима қилсанг, сенга ҳам ўша қилганинг, албатта, қайтиб келади, деган тушунча ҳосил қиласди.

Хуллас, мактабгача таълим ёшидаги болалар ўzlари тинглаган эртаклари ёрдамида атроф-олам билан танишиб, нима яхши-ю нима ёмонлигини билиб ўсаверадилар.

**Мактаб ёшидаги кичик
болаларга тавсия
этиладиган эртаклар**

Аввал таъкидлаб ўтганимиздек,
бу давр болалари мактабга борадиган, ўzlари мустақил ра-

вишда озми-кўпми китоблар ўқийдиган даражада бўладилар. Бу давр болаларига ўқиш учун тавсия этиладиган эртакларнинг ҳам кўп қисми она-

Ватан, табиат, ахлоқ-одоб, меҳнат, ўқиши ҳақида бўлиши талаб этилади. “Зумрад билан Қиммат”, “Олтин тарвуз”, “Деҳқон билан айиқ”, “Нон ва тилла” (араб халқ эртаги), “Ҳаққуш” (тожик халқ эртаги), “Данак” (қирғиз халқ эртаги), “Қизғанчиқ Пак” (корейс халқ эртаги), “Куч ва тошқирлик” (латиш халқ эртаги), “Ўтинчи йигит”, “Бўри билан эчки” сингари эртаклар кичик мактаб ёшидаги болалар севиб ўқийдиган эртаклардир.

Бу ёшдаги болаларга кўпроқ ифбо, фийбат, мунофиқликдан йироқ бўлган эртаклар ёқади. Негаки, яхши, мукаммал тарбия олган бола бошқаларга ҳеч бир озор етказмаслигини, такаббурлик қиласлигини, ҳеч кимга ҳақорат кўзи билан қарамаслигини, ростгўй бўлишини кичкин-тойлар аввалги давр болалар китобхонлигига тавсия этилган эртаклар орқали билиб олишган. Демак, у ўзидан катталарга ҳурматли, кичикларга шафқатли ва марҳаматли, кулар юзли, ширин сўзли ва хушмуомала бўлади. Ваъдасига вафо қилади, омонатга хиёнат қилмайди. Ифбо, фийбат мунофиқликдан ўзини сақлади. Ота-онасининг ҳурматини бажо келтиради. Уларни ўзидан рози бўлишлари учун ҳаракат қилади. Қариндош-уруғларидан алоқасини узмайди, уларга меҳр-оқибатли бўлади. Ёмон йўллардан, ярамас ишлардан, ножӯя ҳаракатлардан ўзини сақлади. Мана шуларга ўхшаш гўзал хислатли болаларни эл севади, эъзозлайди. “Зумрад билан Қиммат” эртагидаги Зумрад худди шундай хислатли образлардан биридир.

Зумрад! Халқ орзу қилган, истаган, эъзозлаган қизларнинг ёрқин тимсоли. Бугунги қизалоқлар Зумраддан қанча ибрат олишса, Зумрад каби чиройли, одобли, мулоим, ақдли, меҳнатсевар бўлишса арзийди. Қаранг, — йўлда лолалар, ранг-баранг гуллар уни кўриб бошларини эгиб, унга салом берарканлар. Зумрад майсалар устида ўтириб дам олганида, гуллар уни олқишилар, булбуллар қувониб, унга қўшиқлар айтиб берар экан. Хўш, бундай мақтов, бундай эъзоз қайси қизалоққа ёқмайди! Ҳаммага ёқади. Бунга мұяссар бўлиш учун эса, тинимсиз меҳнат қилиш, катталарнинг, ота-оналарнинг, муаллимларнинг ўгит-насиҳатларига қаттиқ амал қилиш керак. Ана ўшандагина худди Зумрад каби беҳисоб бойлигу шон-шарафга, ҳурматга мұяссар бўлиш мумкин.

Зумрад аслида ким? У бир ўгай она қўлида сўкиш, қарғиши эшитиб, бир бурда нонга муҳтож бўлиб юрган қизча. Зумрад эл севадиган даражада чиройли, одобли, мулойим, ақлли. Уни бир кўрган, бир суҳбатлашган киши яна кўрсам, суҳбатлашсам деб орзу қилади.

Зумрад отасини, одамларни яхши кўради, ҳайвонларни, табиатни, майса-ю ўтлоқни севади, уларга хизмат қилади. Ҳаммасига мулойим боқиб, қўли билан силаб-сийпалаб эркалади. Бундан майсалар, гуллар, ўт-ўланлар, булбуллар қувониб, унга қўшиқлар айтиб беришади.

Аммо худди шу гуллар кампирнинг арзандасини севмас, уни эркаламас эканлар, бу қиз гулларга озор берар, уларни юлиб ташлар, тепкилар экан. Лолалар, гуллар Қимматнинг келишини билиб қолсалар, қовоқларини солиб, юмилиб қоларканлар. Ёвуз кампир бундан ғазабланар экан ва буни Зумраддан кўтар экан. Бир куни кампирнинг нијати бузилибди, у Зумраддан қутулмоқчи бўлибди, чолни чақириб олиб, унга дағдага қилибди. “Қизингни ўрмонга олиб бориб адаштириб келмасанг, мен сен билан бирга турмайман”! — дебди.

Ота ночор. У кампирга ўта итоаткор. Негаки кампир уни сўкиб, ҳақорат қилиб юрагини олиб қўйган, ўзига итоаткор қилиб олган. Чол Зумрадни алдаб, қоронфи, шовқинли, қўрқинчли ўрмонда адаштириб келади. Ўрмонда ёлғиз зор қақшаб қолган қизчага гуллар шуъла сочиб, унинг йўлини нурафшон қилиб туради. Зумрад сеҳргар ҳузурига кирар экан унга эгилиб салом беради, бошидан кечирган воқеаларни бирма-бир баён қилади. Қушчаларнинг Зумрадни мақтаб сайрашлари кампир қалбини шодликка тўлдиради.

Зумрад меҳнат боласи. Меҳнат қилган элда азиз, деганларидек, унинг елиб-югуриб ишлаши кампирга хуш ёқади. “Оппоқ қизим, ширин қизим, дўмбоғим, мунчоғим!” — дея уни эркалади, пешонасидан ўпиб, сочини силайди.

Зумрад ҳалол-поклиги, ширин сўзлиги, меҳнаткашлиги, каттани ҳурмат қилиши, кичикни эъзозлаши билан сеҳгарнинг муҳаббатини қозонади. Шу сабабли сеҳргар Зумрадни тенгсиз бойлик билан сийлади, уни баҳтиёр қилади.

Меҳнаткаш халқ ўз фарзандларини худди Зумрад каби ишчан, меҳрибон, иболи, бой-бадавлат бўлишини орзу қилган. Лекин Қиммат каби эрка, тантиқ, ишёқмасларни ёмон кўришган. Қиммат образи ҳеч нарсада йўқ, ишламай тишлашга ўрганиб қолган, инжиқ, муттаҳам ва бедаво фарзандни эслатади.

Бизда ва айниқса, эртакларда ўзидан катталарни хурмат қилиш ва кексаларни эъзозлаш, одамохунлик ва меҳнатсеварлик, иболи ва ҳаёлилик асосий масалалардан бири ҳисобланади. Савол туғилади. Хўш, Қимматда юқоридаги фазилатлардан қайси бири мавжуд? Ҳеч қайсиси йўқ.

Мана, ота Қимматни ҳам кимсасиз ўрмонда адаштириб ташлаб кетди. Сехргарнида яшар экан унга онаси бирорта ҳам ширин сўз ўргатмаганлиги, меҳнат қилиш нималигини билмаганлиги сабабли кампирга қўпол-қўрс муомалада бўлади. Текинтомоғлиги унга қаттиқ панд беради. Сехргар қизни севмайди, эртак ҳам айтиб бермайди, китоб ва кўфиричоқлар ҳам ҳадя қилмайди.

Эртакда сехргар кампир жуда мулоим, ҳақиқий оналарга хос фазилатга эга. Мана, унинг Қимматга мурожаатини олиб кўрайлик:

— Томдан ўтин олиб туш, қизим!

Қизнинг жавобини эшигинг:

— Ўзингиз олиб туша қолинг, малайнингиз йўқ!

Бу ўзбекона гап эмас, тарбиясизлик, одобсизликнинг олий намунаси, холос.

Халқقا бундай ўзбошимча қиз-у фарзандига тўғри тарбия бера олмаган онанинг кераги йўқ. Шунинг учун ҳар иккаласи ҳам ўлимга маҳкум — аждар ютиб юборади. Бу ҳолга халқ асло ачинмайди, аксинча, тўғри бўлибди, деб мамнун бўлади.

Китобхон болалар ҳам ҳаётда Қиммат қиёфасига тушиб қолмаслик учун ўзларини ўнглаб олишга, меҳнатни севишга, кўпроқ дарс қилишга, китоб ўқишга интиладиган бўладилар. Ахир Қиммат ишёқмаслиги, одобсизлиги туфайли уни жуда кўп нарсалар хуш кўрмайди. Ҳатто, унинг юриш-туриши, ҳатти-ҳаракати табиатга, кучуг-у сехргар кампирларга ҳам маъқул бўлмайди. Дангасалиги, кеккайганилиги, қўрс-қўпполлиги ўзининг бошига етади.

Ўтмишда бир донишманд ўғлини келажакда соғлом, жасоратли, бўлишини истаб кўп яхши эзгу тилаклар билдирган экан:

— Азиз ўғлим, дунёда одам енга олмаган нарса бўлмайди, шунинг учун асло қўрқма, ўзингга берилган қувват ва файратларингни сарф қилиб, олға интил. Бахт ва саодат осмондан тушади ёки кутилмаган ҳолда қўққисдан инъом этилади, деб ўйлама. Шу ўйга борсанг, дунёning нодон одамларидан бири бўлиб ҳисобланасан. Сўзимга диққат билан қулоқ сол, бахтсизман, деб зорланувчилар қаторидан жой олма. Файрат қилсанг, муродинг ҳосил бўлади. Инсон ўз саодат ёзмишини ўзи юзага чиқаради. Ўзингни тубан даражага туширма. Эҳтимол баъзи ишларинг тила-гингча муваффақиятли бўлиб чиқмаслиги мумкин, лекин сен бунга қайгуланиб ноумид бўлма, файрат ва жасоратингдан ажралма. Зоҳирда оғир, маşaққатли бўлиб кўринган нарсадан ҳақиқатда кўп муҳим ва хайр натижа ҳосил бўлиши мумкин.

Аҳамиятсиз нарсаларга, моддий безакларга қўп алданма, тараққий этишга, фазл, камол эгаси бўлишга интил. Кўзингни оч, атрофга қара. Замоннинг улуғ олим, фозилларининг таржимаи ҳолларини, умуман инсонларнинг қадимги ва янги тарихини диққат билан кўздан кечир. Булар сени завқ-шавқ, фазл, камол топишга йўналтирадилар, ҳаётий йўлингда ҳақиқий раҳбаринг бўладилар.

Ўзбек халқ эртакларидан бири “Ўтинчи йигит билан шер”да қаҳрамон ўша донишманд орзу қилганидек бўлганилиги учун кичик мактаб ёшидаги болаларда бу эртакка қизиқиши катта. Йигит биринчидан, меҳнаткаш; иккинчидан, қўрқмас, довюрак; учинчидан, ишбилармон ва тадбиркор.

Воқеа оддий ва содда. Ўтинчи далада ўтин териб юрганда унинг олдига баҳайбат шер келиб сендан кучлиман, жасоратлиман деб унга дўқ қиласди. Ўтинчи ҳам ўзига пишиқ ва пухта. Шер йигитни курашга, беллашишга чақиради. Аммо инсон тадбиркор — кучимнинг ярми уйда қолиб кетибди, сен шу ерда туриб тур, мен уни уйдан олиб келаман дея ҳийла ишлатади, тадбиркорлик қиласди:

— Сен қочиб кетма! — дебди.

Шер унга:

— Йўқ, қочмайман, шернинг гапи бир, — дебди.

Йигит:

— Йўқ, сенга ишонмайман, сени боғлаб кетаман, — дебди.

Шер: “Боғлайқол!” деб ўзини боғлатибди. Йигит шерни маҳкам боғлабди. Толдан яхши бир таёқ қилиб олиб келиб гурсиллатиб шерни ура бошлабди.

Шернинг: “Жон одамзод, мени урманг, энди одамзодга йўлиқмайман!” деб ялинганига ҳам қарамай уни уравериди.

Ўтингининг бундай иши ёш китобхонни мудом қўрқмас, шерюрак бўлишга чорлайверади.

Бу ёшдаги болалар дов-даражатлар экиш, уни парвариш қилишда катталарга дастёр-кўмакчи. Кўпинча ўзлари ҳам боғбончилик ишларига берилиб кетишади. “Данак” эртагидаги Баҳромнинг бир дона данакни ерга экиб, уни кўкартириши, у мевали дарахтга айлангунича парвариш қилиши ёш китобхонларда Баҳромдек бўлишга ҳавасини уйғотади.

Баҳромнинг данаги дарахтга айланиб, мева бера бошлагач, алвости болани еб, дарахтга эга бўлиб олиш ниятида уни қопга солиб уйига олиб кетибди. Баҳром қўрқмас, довюрак бўлганлиги учун ўзи ҳам омон қолади, эл-юрт мевасидан еб турган дарахтини ҳам сақлаб қолади.

Алвости ҳовлисига етиб келибида, қопини супага кўйибди, қозонга ёғ солиб, олов ёқибди.

Баҳром қопни амаллаб тешиб, оқ теракнинг тепасига чиқиб олибди. Алвости келиб кўрса, бола йўқ.

— Болагинам, қаерга кетдинг? — деб сўрабди у.

— Мен бу ердаман! — Баҳром теракнинг устидан овоз берибди.

— Болажоним, у ерга қандай чиқдинг?

— Темиркуракни оловда қиздириб, устига ўтирдим. Курак юқорига учди, қарасам, дарахт тепасида турибман, — дебди Баҳром.

Кампир Баҳром айтгандек қилган экан, куйиб ўлибди.

Баҳром шундай қилиб, ўзини ҳам, дарахтни ҳам алвастидан қутқариб қолибди.

Меҳнаткаш халқ бечораҳоллик билан ҳаёт кечирган, кўпинча очлик, юпунлик уларнинг бир умр ҳамроҳи бўлган! Узун тунлари бир-бирларини овутиш, қўнгилларини кўтариш мақсадида эргаклар айтишган. Ўзлари тўқиган эртаклар заминида унумли меҳнат қилиш, фарзанд роҳатини кўриш, баҳтиёр бўлиш ва бошқа кўпгинағоялар ётади.

Ўрни келганда бирданига бой-бадавлат бўлиб, беҳисоб бойлик билан бутун эл-юргани, бой-бадавлатларни қойил қолдириш меҳнаткаш халқнинг эзгу тилаги бўлиб келгани-лиги ҳеч кимга сир эмас. “Олтин тарвуз” эртаги худди шундай ўй-хаёл, олий истак билан тўқилгандир.

“Олтин тарвуз” ёш китобхонни кўп нарсага ўргатади. Биринчидан, меҳнаткаш бўлиш — чунки деҳқон ўз ерига қайта-қайта ишлов беради. Иккинчидан, парранда-ю даррандага фамхўрлик қилиш, негаки деҳқон мажруҳ, лайлакнинг оёғига тахтакач боғлаб, даволайди. Учинчидан, очкўз бўлмаслик — деҳқоннинг уйда ейдиган ҳеч вақоси йўқ. Лайлакни сўйиб ейиши мумкин эди. Аммо у бу ишни қилмайди.

Бир бор экан, бир йўқ экан, ўтган замонда бир камба-фал деҳқон бор экан. Унинг атиги бир таноб ери бор экан. Деҳқон шу ерда кеча-кундуз тинмай меҳнат қилиб кун кўрар экан. Баҳор келибди! Деҳқон ер ҳайдай бошлабди. Ерни икки марта ҳайдаб бўлиб яқинидаги катта сойнинг бўйида салқинлаб ўтиrsa, осмонда учиб кетаётган бир лайлак йиқилиб тушибди. Деҳқон қараса, лайлакнинг оёғи синган экан. Деҳқон ҳалиги лайлакни дарров уйига олиб бориб, синган оёғига тахтакач боғлаб, бир қанча вақт уни боқибди. Лайлак соғайиб, учиб кетибди.

Лайлакка қайта умр бағишлаган деҳқон бирор нарса-дан умидвор эмас. Шу мажруҳ лайлакни даволаб, унинг ёрдами билан беҳисоб бойликка эга бўламан, деган фикр унинг хаёлига ҳам келмаган. Лайлак ташлаб кетган тарвуз уругини ерга экиб, унга меҳр билан ишлов берар экан бу — олтин деган тушунчанинг ўзи унда бўлмаган.

Деҳқон очкўз эмас, бир парча нонни ҳам ўзгалар, қўни-қўшни, ўзига ўхшаган камбағаллар билан баҳам қўрадиганлардан. Сабр-тоқат билан тарвузларнинг обдон пишишини, етилишини кутган деҳқоннинг “яқин қариндошларини, ошна-оғайниларни ҳам меҳмонга чақириши” ва тарвуз сўйиши китобхон болаларда яхши таассурот қолдиради.

Деҳқон бир куни тарвуздан учтасини узиб, уйига олиб кетибди. Тарвузлар жуда катта экан. Деҳқон ўзининг яқин қариндошларини ва ошна-оғайниларини меҳмон қилиб чақирибди. Бир маҳал тарвузга пичоқ урса, пичоқ сира ботмас эмиш. Уни кўриб иккинчисини сўймоқчи бўлиб-

ди, пичноқ ўтмабди, учинчиси ҳам шундай бўлибди. Дехқон ҳам, меҳмонлар ҳам ҳайрон бўлишибди. Ерга бир уриб ёриб қарасалар, ичи тўла тилла эмиш. Қолган иккитасини ҳам ёриб кўришибди. Уларнинг ичи ҳам тилла эмиш. Камбағал севиниб кетиб, ҳаммасини меҳмонларга улашибди, улар ҳам хурсанд бўлиб, уй-уйларига тарқабдилар. Уч туп тарвузнинг ҳар бири ўнтадан солган экан. Дехқон қолган тарвузларни ҳам йифиб олибди. Шундай қилиб камбағал дехқон жуда бойиб кетибди.

Халқ беҳисоб бойликка эга бўлган ўз эртагида воқеани бундай қолдирмоқчи эмас. Ён-атрофдагиларни, камбағалларни бойиб кетгандарини кўролмайдигандарни ҳеч бўлмаса эртак орқали танқид қилмоқчи, уларнинг жирканч ҳаётлари-ю ашаддий ёвузиликларини, бойлик ва давлат деб қинғир ишларга ҳам қўл уришларини ошкор қилиш мақсадида қўшни — хасис бой образини тўқиган.

Дехқон оёғи синиб, тўдаси билан уча олмай қолган лайлакка яхшилик қилиб, оёғига тахтакач боғлаб тузатган ва лайлакнинг инъоми билан беҳисоб бойликка эга бўлган бўлса, бой бу воқеадан хабар топгач, соғ лайлакнинг оёғини синдириб, даволайди. Бу ҳам бойнинг даласига тарвуз уруфини ташлаб кетади. Бироқ тарвуздан олтин эмас, балки қовоқ ари чиқиб, кўпчиликни чақади. Бойнинг ҳалок бўлиши ёш китобхонда унга нисбатан ачиниш ҳиссини уйғотмайди. Аксинча у, табиатга, қушларга зиён етказганилиги, бойлик устига яна беҳисоб бойликка эришиш учун лайлакнинг оёғини синдирганлиги сабабли бу иш тўғри бўлди, деган ижобий хулосага келади, холос.

Ўрта ва катта ёшдаги болаларга ўқиш учун тавсия этиладиган эртаклар.

Мактабгача таълим ва кичик мактаб ёшидаги болаларга тавсия этиладиган эртаклар, юқорида кўриб ўтганимиздек, ҳажм жиҳатидан кичкина, мазмуни

садда бўлишидан ташқари расм ва бўёқлар билан бой бўлишини ҳам таъкидлаб ўтган эдик. Бу икки гуруҳга кирувчи эртаклар воситасида табиат, она-Ватан, ҳайвонот оламига ғамхўрлик қилиш, тўғри сўз, одобли бўлиш, катталарни хурмат қилиш, кичикларни эъзозлаш сингари масалалар кичкинтойларнинг онг-тушунчаларига етказилишини эслатиб ўтиш лозим.

Эндиликда бу давр болаларига ўқиши учун тавсия этиладиган эртакларнинг асосий қисми довюраклик, ватанпарварликдан ташқари, яхши касб-кор эгаси бўлиш, халқ ва Ватан учун жон фидо қилишга чорловчи эртаклардан иборат. “Паҳлавон Рустам”, “Бирлашган ўзар”, “Уч оғанини ботирлар”, “Эгри билан Тўғри”, “Она ер фарзанди”, “Сардорнинг ойни ушлаб олмоқчи бўлгани” (турк халқ эртаги), “Илон терисини ёпинган паҳлавон” (нўғай халқ эртаги), “Донишманд қиз” (хитой халқ эртаги), “Қадрдон уйингнинг михи” (швед халқ эртаги), “Чоллар: ҳўқизлар, Бўрка ва поп” (грузин халқ эртаги) сингари эртакларни ўқиши учун тавсия этиш мумкин.

Ота-боболаримиздан қолган ибратомуз бир гап бор: яхши ҳаёт кечириш инсоннинг ўзига боғлиқ. У нечоғли тўғри сўзли, ақдли, тадбиркор, пок кўнгилли бўлса; дўстга, ватанга хиёнат қилмаса; ёлғон гапирмаса; топширилган ишни ўз вақтида бажариб ваъдасига вафо қилса, уни эл дилдан севади, ҳурмат қилади.

Кимки золим ва такаббур бўлса, бир куни бунинг жазосини олади. Фарид, бечораларнинг кўнглини оғритмаса, дангасалик қилмай меҳнат қилса, катта давлат ва қурдатга эга бўлади. Бева-бечораларга раҳм-шафқат қилмаганлар йўқчилик, камбағаллик ўтида қовуриладилар. Эртаклардан ана шу фикрларни ўқиши мумкин.

Бизга озгина бўлса ҳам эзгулик қилган одамга эзгулик қайтариш бурчимиз экан, дунёга келишимизга сабабчи бўлган, ўстирган, тарбия қилган ота-оналаримизга доимо муҳаббат, ҳурмат, риоят ва хизмат қилиш — бўйнимиздаги шарафли бурчдир. Бу шарафли бурчни адo қилиб, ота-она олқишини олган фарзанд, шубҳасиз, дунёда баҳтли, саодатли бўлиб яшайди. Бунинг ёрқин намунасини “Уч оғанини ботирлар” эртагида кўриш мумкин. Эртакдаги ота узоқни кўзлаб иш кўрадиганлардан. Ўғиллари яхши тарбия беради. Натижада ўғиллари ота измидан комил инсонлар бўлиб камол топадилар. Ота дуоси, ўйтит-насиҳатларини дилларига жо қилиб олганликлари учун улар ҳаётда кам бўлмайдилар.

Уч забардаст ўғил. Уччовларининг қўллари кўксисда, отага таъзимда. Ақл, куч-жасоратда тенги йўқ бу йигитлар одобда бутун оламни қойил қолдиради. Негаки таълим ва тарбия шундай бўлган. Ота биринчидан, камбағал, иккин-

чидан, ботир-паҳлавон ўғилларини кўзи тириклигига ҳаётда ўз йўлларини топиб олишларини орзу қиласди.

Дарвоқе, одам қанчалик тарбияли ва ҳалол-поклиги ўзга одамлар билан дўстлашганда; кўпинча сафарга чиққанида; мард паҳлавонлиги эса курашда, жангда билинади. Ота худди шундай режа, ўй билан фарзандларини узоқ сафарга жўнатади. Бундай олиб қараганда отанинг бошқа оталардан унча фарқи йўқдек туюлади. Аммо эртакни синчилаб ўқиб, ота насиҳатига назар ташлайдиган бўлсангиз у дунёдаги энг билимдон, узоқни кўра оладиган, ақл-заковатда тенгсиз бир инсон эканлигини сезасиз. Отанинг фарзандларига айтадиган сўзи-насиҳати бир жумлагина. Лекин унинг маъноси, таъсири, кучи оламча бор.

Ота насиҳатини бир неча бўлимларга ажратиб ўрганиш мумкин. Насиҳатнинг биринчисида ҳар бир ота-она ўз фарзанди оламга келиши билан унга яхши, ўзига муносиб исм қўйиб, тўй-томошасини ўтказиб, ўқитиши, хат-саводли қилиши ҳақида гап боради:

— Ўғилларим, мен бой эмасман, мендан қолган давлат сизларнинг майшатингиз учун кифоя қилмайди, ўзимдан кейин баҳтсиз бўлиб қолманлар, деб сизларни ўқитдим. Яхши от қўйдим. Тўй қилдим. Вояга етказдим.

Ҳамма замонларда ҳам бола тарбияси муҳим масалалардан бири ҳисобланган. Насиҳатнинг иккинчи бўлимида бола тарбияси ҳақида сўз боради. Болани чинакамига соғлом, тетик, куч-қувватли қилиб ўстириш, шунингдек, жисмоний тарбия билан ошно қилиб вояга етказиш, она-Ватан ҳимоясига доимо тайёр кишилар қилиб тарбиялаш, фойдали меҳнат кўникмаларига эътибор бериш ёш бўғин камолотида муҳим ўринда туриши зикр этилади:

— Сизларни уч нарса билан тарбия қилдим. Биринчидан, соғлом вужудли қилиб тарбия қилдим — қувватли бўлдингизлар. Иккинчидан, яроғ билан таништирдим — яроғ ишлатишга уста бўлдингизлар. Учинчидан, қўрқитмай ўстирдим — қўрқоқ бўлмай, ботир бўлдингизлар.

Насиҳатнинг учинчи бўлими жуда муҳим. Унда тўғри, ҳалол, пок инсонлар бўлиш, ўзгалар мол-мулкига кўз олайтирмаслик, камтарин бўлиш сув билан ҳаводек зарурлиги, айни пайтда, мақтанчоқлик ва дангасалик ёмон иллатларга олиб келиши кескин қораланади:

— Яна учта нарсани айтаман, қулоқларингизга қуйиб олинглар, эсларингиздан чиқармангизлар. Тўғри бўлинг — бехавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг — хижолат тортмайсиз. Дангаса бўлманг — баҳтсиз бўлмайсиз.

“Уч оға-ини ботирлар” эртагининг қаҳрамонлари меҳрибон, ўз вақтида қаттиқўл, шу билан бирга талабчан ота тарбиясини олганликлари учун сафарда катта муваффақиятларга эришадилар. Йўлда ўзларига дуч келган барча тўсиқ ва ғовларни енгадилар. Ўзларининг ботир ва довюракликлари билан эл-юртни лол қолдириб, баҳтиёр бўладилар.

Ҳаётда кимки яхши ишга қўл урса, яхши нарсаларга эга бўлади, кимки ёмонлик қилса, эл назаридан қолади. Ҳар бир бола дунёда олим ва фозил бўлишга, ўзини софлик ва тўғрилик зийнати билан безашга интилиши, Ватан ва ҳалқига муносиб хизмат қилишга ҳаракат қилиши шарт. Ота-онасини эса ҳалол хизматлари билан мамнун этиши керак. Ёшлигидан меҳнат қилишга, илм ўрганишга интилган, тўғри сўз ва софдил инсон доимо эл-юрт олқишига мусассар бўлган.

Ёшлар келажакда яхши хулқ эгаси, эзгу ният ва гўзал фазилатлар соҳиби бўлишлари учун нималар қилишлари лозим? Бунинг учун яхши ишлар йўлида ҳеч қандай қийинчиликлардан қўрқмасликлари, ота-оналари ва тарбиячиларнинг ўғитларига амал қилишлари, вақтни фақат фойдали ишларга сарф қилишлари бутун куч-ғайратларини илм ўрганишга қаратишлари керак.

Ҳа, болалар учун ҳаётда энг буюк ва шарафли бир йўл бор. Бу йўлдан асло чиқмаслик ва адашмаслик керак. Бу йўл инсонийлик йўлидир.

Бу йўлга амал қилган киши ҳамиша баҳту саодат соҳиби бўлади, бу йўл одамларга маънавий куч-қувват беради. Шунингдек, ҳалқига ва қариндош-уругларига қўлидан келган барча яхшиликни қилиш, уларнинг ҳурматини жойига қўйиш ҳар бир кишининг инсонийлик бурчидир.

“Эгри билан Тўғри” эртаги бу фикримизнинг далилларидир. Тўғрибояй ҳалол, пок, яхши ниятли инсон. У рўзгор тебратишда қийналган. Тирикчиликни ўнглаш учун мардикорчилик қилишга мажбур бўлган. Ана шундай ўй билан шаҳарга отланган. Бисотида битта оти бор, холос.

Тўғрибойнинг ўзи ҳалол-пок бўлганлиги, бировларни алдаш, уларга риёкорлик кўрсатишдек ёмон ният ўй-хаёлида бўлмаганлиги учун йўлда Эгрибой билан ҳамроҳ бўлиб қолади. Ҳалқда — самимият ва садоқатга асосланган дўстлик ҳамиша, ҳар ерда ва ҳар қандай шароитда ишончли бўлади, зарурият ва мажбурият натижасида пайдо бўлган дўстлик эса бундай бўлмайди. У дарё каби гоҳ тозиб, атрофни босади, гоҳ қуриб, суви озайиб қолади, — деганлариdek булар ўртасидаги дўстлик ҳам узоққа бормайди. Тўғрибой — шеригим чарчади. Отни навбат билан минайлик. Бўлмаса бу дўстликдан эмас, деб отни Эгрибойга бериши биланоқ Эгрибой отни миниб қочади. Қаранг, донолар олтиннинг соғлигини ўтда, ҳайвоннинг кучини оғир юқ ортилганда, инсоннинг тўғрилигини омонатга хиёнат этмаслигига билса бўлади, деб бекорга айтмаган эканлар. Эгрибой эгрилигини қилиб дўстга садоқатсизлигини кўрсатади.

Тўғрибой йўлда кўп адашади, ўрмонга кириб қолади ва бир эски тандир ичига кириб тунаиди. Кечаси ўрмон йиртқичлари арслон-шоҳ бошлигига тандир атрофига тўпла нишиб, бир-бирларига мақтанишади:

Тулки достон бошлабди:

— Оғайнилар, мен сизларга айтсан, ўн йил бўлдики, ўрмон ёқасидаги форда яшайман. Ўн йилдан бери давлат йигаман. Мендаги асбоб-ускуна, мол-дунё ҳеч кимда йўқ.

Навбат чия бўрига келибди:

— Ўрмонга туташган катта теналик остида яшайман. У ерда бир сичқоним бор, ҳар куни туш пайти инидан чиқади, унинг қирқ битта тилласи бор, шуни ўйнагани ўйнаган. Тиллани ўйнаб-ўйнаб яна инига олиб кириб кетади.

Айиқ унинг сўзини бўлибди:

— Бу ҳам унча қизиқ эмас. Ўрмонда бир туп садақайрагоч бор. Қайрағочнинг пастида икки шохчаси бор. Шохлардаги барглар бир қанча касалга даво. Уни эзиз ичилса, ҳар қандай жонивор ўша замоноқ дард кўрмагандай бўлиб кетади. Мен болаларимни шу билан даволайман.

Унинг орқасидан бўри кулиб юборибди:

— Оғайнилар, бизнинг ҳам қизиқ ҳикоямиз бор, — деб гап бошлабди у, — ўрмон ёқасида ўн минг қўй боқилади. Ҳар куни иккита бўрдоқини ейман, мени ушлаш учун

чўпонлар қопқон қўйишади, тузоқ солишади, аммо писанд қилмайман. Лекин қирда Кимсан чол деган деҳқоннинг бир кучуги бор. Шу кучукни чўпонлар сотиб олишса борми, менинг шўрим қурийди.

Йўлбарс унга қўшимча қилибди:

— Рост айтасан. Қўйларга ўхшаб ўн минг йилқи ҳам ўрмон атрофида ўтлаб юрибди. Мен ҳар куни ўшаларнинг бирорини ейман. Улар орасида бир айғири бор. Кимки ўшани минса ва бир қўлида қилдан эшилган камон, бир қўлига узун гаврон олиб, мени қувса, дарров тутади, камонни бўйнимга солиб, гаврон билан урса борми, бир умр йилқилар олдига йўламас эдим.

Тадбиркор, ақл билан иш кўрган Тўғрибой бу суҳбатда эшитганларини амалга оширади. Ҳатто, етти йил бемор ётган шоҳ қизини даволаб, маликага уйланади. У умр бўйи ишлаб, меҳнат қилиб, пешона тери тўкиб тирикчилик ўтказганлиги сабабли подшонинг инъомидан воз кечади:

— Менга беклик тўғри келмайди. Мен содда ва тўғри одамман. Ўрмон ёқасидаги тепаликдан бир уй қуришга рухsat берсангиз бўлгани. Ўша ерда деҳқончилик қилиб, кун ўтказаман, — деб жавоб берибди.

Тоф-тоф билан учрашмайди, одам одам билан учрашади, деганлариdek Тўғрибой ўрмон ёқасида ўзига иморат қуриб, шоҳона ҳаёт кечириб юрганида ноўрин хатти-ҳаракати, ёлғончилиги туфайли ҳаётда эзилган Эгрибой билан дуч келиб қолади. У Эгрибойга турмушда нимагаки эришган бўлса, ўша тандир сабабчи эканлигини гапириб беради.

Эскилар бу дунёни тоқقا ўхшатадилар. Унинг орасида туриб нима деб бақирсанг, ўша сўзнинг акс садосини эшиласан. Ҳа, ҳаёт шундай. Эгрибойнинг эгрилиги, алдамчилиги, ўзининг бошини ейди, тандир ичиди йиртқичларга ем бўлади.

“Эгри билан Тўғри”да тўғри сўз, ҳалол ва меҳнаткаш бўл, умринг узун, ризқинг улуғ бўлади; ишёқмас, алдамчи бўлсанг дарз кетасан, одамлар назаридан қоласан, ҳеч қачон биринг икки бўлмайди, деган фоя ётади. Бу эртак йигитқизларимизни ҳаётда ўзларига тўғри йўлни танлаб олишларида катта ёрдам беради.

Ўзбек халқининг энг машҳур ва таъсирли эртакларидан бири “Ур тўқмоқ”дир. Бу эртакда ўзбекона соддалик,

одамларга ишониш, душманга қарши нафрат ва бошқа фазилатлар мужассамланган.

Эртакда умидворлик, орзу-истак эзгу ният қучли. Бир парча нонга зор халқ турли ўй, хаёл билан худди тушида кўргани каби бой-бадавлат бўлиш, унга бу йўлда кимки тўсқинлик қилса, уни ер билан яксон қилиш ишқи билан яшайди. Бу орзу-тилакни амалга оширишда ҳайвонот олами-ю, паррандалардан кенг фойдаланиш олий мақсадлардан бири ҳисобланади. Ҳамма гап лайлакнинг фақир, жуда ҳам камбағал овчи чолнинг тузогига ногаҳон тушиб қолишидан бошланади. На бой, на юрга ҳоким бўлиш ўйида ҳам йўқ чолга лайлакнинг худди одамга ўхшаб гапириши, вавда бериши “лайлакларнинг бошлиғиман, нима сўрасанг бераман”, деб айтиши қашшоқ чолнинг хаёлинин бузади.

Лайлакни қўйиб юборган чол эртасига совға-салом олиш учун унинг олдига сафарга отланади. Ундан “Қайна, хумча”ни сўрайди, “Очил дастурхон”ни тијаб олади. Буларнинг бирортаси ҳам мўъжиза кўрсатмайди — на олтин, на таом бермайди. Негаки, йўлда чол ухлаб қолганида қишлоқ болалари бу сеҳрли буюмларни бошқаси билан алмаштириб қўйишган бўлади. Ахири “Ур тўқмоқ”ни олганидан кейин эртаклардагидек у бой-бадавлат бўлиб кетади. Рўзгорини ўнглайди, чиройли иморатлар қуради, хонни зиёфатга чақиради. “Мен хон бўлсан-у ўша камбағал, қашшоқ чолнинг уйига меҳмондорчиликка бораманми?”, деб уни менсимаганлиги учун хонни жангга чақиради. Ур тўқмоқ ёрдами билан хонни енгган чолнинг юртбоши бўлиб кетиши — дардли халқнинг армони рўёбга чиққанлиги ўқувчини мамнун қиласди. Эртак ҳаётда худди ўша овчи каби дадил ҳаракат қилишга, ўрни келганда жасоратли бўлишга мудом чорлаб туради.

“Ур тўқмоқ”да, ҳалол, поклик, ўзгалар ҳақига хиёнат қилмаслик, бирорларни алдамасликдек олижаноб фазилатлар яхши тасвиrlанган. “Куръони каримда” ҳам, Ҳадисларда ҳам бир-бировларингиз билан учрашганингизда, хонадонларингизга кирганингизда салом-алик қилинг, дейилган гап бор. Бунинг олий намунасини эртакда ҳам кузатдик. Овчи ҳар сафар лайлак ҳузурига кирганида салом бериши ва лайлакнинг чолни огоҳлантириб алик олиши

ўқувчини сергаклантиради, уни салом-аликсиз юрмаслика ўргатади:

“Ассалому алайкум, — дебди чол.

Лайлаквой:

— Ҳақ саломинг бўлмаса, таъзирингни берардим, — деб алик олиши юқоридаги фикримизга асос бўла олади.

Шунингдек, бирорларнинг ҳақига хиёнат қилиш, ўғирлик қилиш яхши оқибатларга олиб келмаслиги, чоннинг буюмларини яшириб қўйган қишлоқ болаларининг тўқмоқ зарбига бардош бера олмай чолга ялинишлари ҳар қандай китобхонни ўйлантириб қўяди:

— Чол ота, тўқмоқни тўхтатинг, биз сизнинг хумчангизни, дастурхонингизни олиб, ўрнига бошқа хумча, бошқа дастурхон қўйган эдик. Тавба қилдик, ота! Тўқмоқни тўхтатинг, дейишди. Чол: “Тур, тўқмоқ!” деб бақирган эди, тўқмоқ уришдан тўхтади. Болалар югуриб бориб, уйларидан “Қайна, хумча” билан “Очил дастурхон”ни чиқариб бердилар.

Хуллас, кимки халқ оғзаки ижодига меҳр қўйса, айниқса, эртакларни кўпроқ ўқиса ҳаётда кам бўлмайди.

ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Маълумки, халқ оғзаки ижоди намуналари ёзма адабиётнинг майдонга келиши ва ривожланишида бой манба бўлиб хизмат қиласди. Бу ерда яна бир нарсани таъкидлаб ўтиш керакки, бадиий адабиётнинг тараққиёти жамиятнинг умумий тараққиёти билан ҳам узвий боғлиқdir. Бу жиҳатдан Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону лугатит турк” асарини эслаб ўтиш ўринлидир. XI асрнинг буюк тилшунос олимни ўзининг бу китобида бизга кўп маълумотлар беради. Китобда XI аср адабиёти билан бирга, аввалги замонларда пайдо бўлиб, оғиздан оғизга, авлоддан-авлодга кўчиб юрган кўшиқ ва лирик шеърлардан намуналар ҳам келтирилган. Айниқса, меҳнат, қаҳрамонлик, маросим, мавсум қўшиқлари ҳақида батафсил маълумот берилади. Шунингдек, Юсуф Ҳос Ҳожибининг “Қутадгу билиг” (“Садатга олиб борувчи билим”), Аҳмад Юғнакийнинг “Ҳибат ул ҳақойик” (“Ҳақиқатлар армуғони”) достонларида ҳамда Аҳмад Яссавий, Сулаймон Бокурғонийларнинг асарларида тил, илм, фан, ахлоқ-одоб масалалари қамраб олинади. Ҳайдар Хоразмий, Кутб, Дурбек, Саккокий, Лутфий сингари шоирларнинг адолатсизлик ва зулмни қоралаш, оддий инсоннинг оғир аҳволига ачиниш, орзу-армонларини қисман бўлса-да ёритишга қаратилган асарлари тарихда муҳим роль ўйнайди. Атоий, Саккокий, Лутфий ғазаллари тимсолида XV аср ўзбек шеърияти ҳаётий воқеликни акс эттириш соҳасида катта бадиий тажриба тўплади. Бу тажриба Алишер Навоийдек буюк санъаткорнинг вояга этиши учун зарур бўлган шарт-шароитларни тайёрлади.

Алишер Навоий бутун фаолияти ва ижодини инсоннинг баҳт-саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, ўзаро урушларнинг олдини олишга, ободончилик

ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағициләди. У әдолатдарвар, дөнишманд давлат арбоби, ўзбек классик адабий тилига асос солган ва ўзбек мумтоз адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган буюк сўз санъаткори бўлиб, даврнинг маданий ҳаётига раҳбарлик қилди, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлиларига ҳомийлик кўрсатди, кўйилаб шогирдлар етиштириди.

XV—XVI асрларда яшаб ижод этган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида ўша давр ҳаётига доир тарихий воқеалар билан бирга, илм-фانга оид қимматли маълумотлар берилган, турли халқларнинг урф-одатлари, тили, санъати ва адабиёти ёритилган.

XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган икки буюк шоир Муҳаммадниёз Нишотий ва Муҳаммад Шариф Гулханийлар ижоди мумтоз адабиётимиз тарихида алоҳида ажralиб туради. Нишотийнинг халқ оғзаки ижоди асосида яратган “Ҳусну дил” достони ишқ-муҳабbat, ақл-фаросат, одоб-ахлоққа бағишлиланган. Шу нарса диққатга лойиқки, достонда ҳар бири мустақил асар бўла оладиган “Шоҳбоз ва булбул”, “Гул ва Даф”, “Най ва Шамшод”, “Косай Чин Наргис”, “Бинафша ва Чанг” каби масаллар ҳам берилган. Бу масалларнинг барчасида эл-юргита фойда келтириш, мақтанчоқ бўлмаслик, ортиқча кибр-ҳавонинг зарари каби мавзуларнинг ёритилиши болалар учун ҳар жиҳатдан ибратлидир.

Гулханий ҳам “Зарбулмасал” асарида ўзининг муҳим ижтимоий қараашларини, эл-улус тақдирига муносабатини қизиқарли масаллар орқали ифодалади.

Мунис меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволига қаттиқ ачинди, илм-фан ва адабиёт аҳлининг хор-зорлигидан қайтурди. Шоир кишиларни билим олишга, китоб ўқишига, жоҳил ва ёмонлардан узоқ бўлишга чақирди. Мунис “Саводи таълим” рисоласи орқали болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ишига катта ҳисса қўшди. Унинг маърифатпарварлик ғоялари ўзидан кейин яшаган Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар каби шоирларга ҳам катта таъсир кўрсатди.

Маърифатпарварликни байроқ қилиб кўтарган Абдулла Авлоний, Ҳамза, Фитрат, Элбек, Мунавварқорилар томонидан ёзилган дарслер ва қўлланмаларда болалар ҳаёти, ўқиши, ахлоқ-одоби ҳақида материаллар берилади.

Абдулла Авлоний (“Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим”, “Мактаб гулистоңи”, “Түркій гулистоң ёхуд ахлоқ”), Ҳамзә Ҳакимзода Ниёзий (“Енгил адабиёт”, “Ахлоқ ҳикоялари”, “Қироат китоби”) асарларида янги давр нафаси уфура бошлади.

20-йилларда Фиграт, Чўлпон, Усмон Носир, Fafur Fулом, Fайратий, Шокир Сулаймон, Ойбек ва бошқаларнинг катта ёшдаги болалар учун ёзган асарларида илм ва меҳнатга чақириқ кенг ўрин олганди. Кейинчалик бу сағга З. Диёр, Д. Оппоқова, М. Файзий, И. Муслим, А. Раҳмат, Ш. Саъдулла, С. Жўра, М. Оқилова, Қ. Муҳаммадий, Ҳ. Назирлар келиб қўшилди. Улар болаларни яхши ўқишига, илм, фан нурларидан баҳраманд бўлишга, даврнинг ҳақиқий ўғил-қизлари бўлиб камол топишга тарғиб этдилар.

Болалар адабиётимиз йилдан-йилга ривожланиб борди. 30-йилларга келиб, ўзининг профессионал шоир ва ёзувчиларига эга бўлди. Поэзия (Зафар Диёр, Адҳам Раҳмат, Илёс Муслим, Шукур Саъдулла, Султон Жўра, Маҳмуда Оқилова, Куддус Муҳаммадий), проза (Мажид Файзий, Доржия Оппоқова, Ҳаким Назир), драматургия (Зафар Диёр, Доржия Оппоқова) соҳаларида болалар ижодкорлари етишиб чиқдилар. Садриддин Айний, Fafur Fулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Шокир Сулаймон ва Fайратийлир ҳам ўзбек болалар адабиётини юксалтириш ишига ўзхиссаларини қўшдилар.

Бу даврда Зафар Диёрнинг “Қўшиқлар” (1933), “Тантана” (1936), “Шеърлар” (1939), “Муборак” (1940), “Шеър ва ҳикоялар” (1940) тўпламлари ва “Машинист” (1935) поэмаси, “Бахтли ёшлиқ” драмаси, “Жўнаташ”, “Ножўяликлар” ҳикоялари; А. Раҳматнинг “Дум” (1938), “Бахтли ёшлиқ” (1939), “Завқли аллалар” (1940), “Шеърлар” (1940), “Ҳийлагар тулки” (1940) китоблари; Султон Жўранинг “Фидокор” (1940); Илёс Муслимнинг “Ўсув” (1932); “Зарҳархандалар” (1932) тўпламлари, “Миқти келди” поэмаси (1934); Шукур Саъдулланинг “Ҳайқириқ” (1933) тўпламлари босилиб чиқди.

Бу даврда қардош халқлар адабиётидан жуда кўплаб асарлар ўзбек тилига таржима қилинди. Бунинг натижасида ўзбек болалар адабиёти ҳар томонлама бойиб борди.

Айниқса, “Ёш туркистонликлар”, “Болалар йўлдоши”, “Болалар дунёси”, “Ўзгаришчи ёшлар”, “Ёш куч” каби ойномалар нашрининг йўлга қўйилиши болалар адабиётининг ҳар томонлама ривожланишига сабаб бўлди.

Хуллас, болалар адабиётининг мавзу доираси кенгая борди. Ёшлиқ, мактаб ҳаёти, она-юрт табиати, халқлар дўстлиги, илм, хунар ва техникага муҳаббат мавзулари болалар адабиётидан кенг ўрин олди.

Халқимиизда: “Она юрting омон бўлса, ранги-рўйинг сомон бўлмас”, деган нақл бор. Собиқ иттифоққа немис-фашист босқинчиларининг хиёнаткорона бостириб кириши ўз баҳтини, келажагини ҳалол меҳнати билан бунёд этаётган халқнинг оромини, тинчлигини бузди.

Урушнинг биринчи кунлариданоқ Ойбек, Ҳамид Олимжон,Faфур Фулом, Собир Абдулла, Уйғун, Мақсуд Шайхзода, Зафар Диёр, Амин Умарий, Файратий, Миртемир, Илёс Муслим, Султон Жўра ва бошқалар фашист босқинчиларининг, албатта, ер билан яксон бўлишига комил ишонч ғояси билан йўғрилган асарлар яратдилар. Урушнинг биринчи кунларидаёқ яратилган Уйғуннинг “Хайрлашув”, Зафар Диёрнинг “Кичкина жангчи”, Илёс Муслимнинг “Ёвни тутдай тўкамиз”, Султон Жўранинг “Текстиль” комбинати тўқувчилари”, Раъно Узоқованинг “Талпин, юрак” шеърлари болалар адабиётида урушни лаънатловчи дастлабки асарлардан бўлди.

Бу давр адабиётининг асосий мавзусини уруш давридаги халқ қаҳрамонларининг фашист босқинчиларига қарши жасоратларга тўла кураши “Хат” (Ҳамид Олимжон), “Мен яхудийман”, “Сен етим эмассан” (Faфур Фулом), “Ватан ҳақида”, “Йигитларга” (Ойбек), “Кураш нечун?”, “Капитан Гастелло” (Мақсуд Шайхзод), “Ватан ҳақида қўшиқ” (Уйғун), “Ватан”, “Чавандоз” (Темир Фаттоҳ), “Қурол беринг менга ҳам”, “Бизнинг оила” (Зафар Диёр), “Тўпчи Муҳаммад” (Султон Жўра),..”Онамнинг айтганлари” (Адҳам Раҳмат), “Биз енгамиз” (Ҳасан Сайд) тасвири ташкил этди.

1941 йилнинг июль ойидаёқ “Ўлим ёвга” адабий тўплами босилиб чиқди. Тўпламдаги шеърларда ғалабага бўлган комил ишонч жўшиб куйланади.

“Ватан учун” тўплами ҳам шу йилда юзага келди. Ундаги шеърлар мавзу жиҳатдан янада кенгайтирилганлиги,

қаҳрамонлик, она-Ватанга садоқат ғояси етакчилик қилиши характерлидир.

Айниқса, Зафар Диёр яратган қаҳрамонлар ёш бўлишига қарамай жуда қасоскор. Улар тинчлик, осойишталик шайдолари, немис-фашист босқинчиларини қаттиқ қаҳр-ғазаб билан лаънатлайдилар. Бинобарин, она-Ватанинни севиш, ардоқлашнинг ўзи етмайди, уни муносиб ўғлон бўлиб ҳимоя қила олиш зарур, деган муқаддас туйғу билан нафас оладилар. Шунинг учун ҳам шоир қаҳрамонлари қўлда курол билан немис-фашист босқинчиларига қарши шердай ҳамла қилишга тайёр. З. Диёр “Курол беринг менга ҳам!” шеърида лирик қаҳрамон тилидан шундай мисраларни битади:

Мени кичик
демангиз,
Камситмангиз кучимни,
Босқинчидан
олгумдир
Халқ қасоси —
ӯчимни!

Немис-фашист босқинчилари барча қатори ёш болаларнинг ҳам осуда ҳаётини бузди. Уларни дарё, кўллар бўйида балиқ тутиб ҳордиқ чиқаришдан, билим олиб, қувноқ ўйин-кулги билан яшаётган маҳрум этди. Шунинг учун ҳам ёш ватанпарвар бутун халқ билан бир тан, бир жон бўлиб, қўлида курол билан душмандан ўч олишга шайланди:

Курол беринг
менга ҳам,
Курол беринг
менга ҳам.
Разил немис бошига
Мен ҳам солай
катта ғам, —

дея шиҷоат кўрсатиши билан диққатни тортади. Уруш даври болалар адабиётида фронт орқасини мустаҳкамлаш иши ҳам алоҳида мавзу бўлиб қолган эди. Зафар Диёрнинг “Мактаб-сенинг фронting”, “Поезд кетар фронт-

га”, “Темирчилар минбари”, Шукур Саъдулланинг “Ёшлик”, “Сен нима қилдинг?” каби асарларида болаларнинг фронт орқасини мустаҳкамлашдаги жанговар меҳнатлари намоён бўлади.

“Сен нима қилдинг?” шеърининг қаҳрамонлари ўзларига ҳам, ўзгаларга ҳам талабчан болалар. Ҳар бир кун, ҳар бир дақиқани меҳнат муваффақияти билан ўтказишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйғанлар. Шунинг учун ҳам улар бир-бирларига жиддий савол берадилар:

— Фронт учун не қилдинг?
Навбат сенга! Сўйла қани,
Нималарни эп билдинг?!

Жавоб ҳам аниқ:

...Ўйлаб топдим: уйга кирдим,
Кездим ҳар ённи бир-бир.
Боғлар ошдим, кўп йўл юрдим,
Йиёдим терсагу темир.
“Булар фронт учун!” — дея
Элтдим мактабим сари, —

шу зайлда ҳар бир боланинг қўшган улуши беш ўртоқ ўртасида муҳокама қилинади. Ва ниҳоят улар: “Бундан ўқутанк бўлади！”, дея ўз ишларидан қаноат ҳосил қиласилар.

Шеърда ҳар бир боланинг фикри-ўйи, орзу-умиди ишонарли тарзда ифода этилади.

Урушдан сўнгги давр болалар шеъриятида она-Ватан, гўзал диёр, ҳур ўлкамиз тўғрисида яратилган асарлар дикқатга сазовордир. “Яшна, Ватан” (И. Муслим), “Обод ўлкам”, “Юртимизнинг юраги” (П. Мўмин), “Менинг Ватаним”, “Бахтили болалар” (Қ. Ҳикмат), “Ўлкамизнинг тонги отмоқда” (А. Раҳмат), “Деҳқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси” (А. Орипов), “Она деган сўз” (О. Матжон) ва бошқалар. Бу мавзуда яратилган шеърларни санаган билан тамом бўлмайди.

Бу мавзуда яратилган асарлар ичida Абдулла Ориповнинг “Деҳқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси” шеъри болалар адабиётининг кейинги йилларда кўлга киритган

жиддий ютуқларидан бўлди. Ўзбек болалар шеъриятида Ўзбеки –стон ҳақида кўплаб асарлар бор. А. Орипов уларни тақрорламасдан ўзига хос оригинал асар ёзган. Шеър қаҳрамонлари ўн икки вилоятдан чиққан аълочи, жамоатчи ўқувчи болалар. Улар ўз жойларининг тарихини яхши билишади. Поездда ўзларига ҳамроҳ бўлган бобонинг саволларига лўнда-лўнда қилиб жавоб беришади. Ўзбекистондаги ҳар бир вилоятнинг ўзига хос бойлиги, шаҳарлари, бағри ғенг одамлари китобхон кўз ўнгидаги бир-бир гавдаланади.

Ўзақро суҳбат асосига қурилган бу шеърда бобонинг якуний нутқи жуда салмоқли. Тўрт мисра шеър билан тобора гуллаб-яшнаб бораётган, ўзига мустақил бўлиб, ўз тақдир ини бунёд этаётган диёримизнинг ҳусн-жамоли, қудрати бир бутунлигича ифода этилган:

Сиз атаган ҳар бир жой
Битта бўстон бўлади,
Ҳаммасини қўшсангиз,
Ўзбекистон бўлади.

Ўзбек халқи азалдан меҳнаткаш халқ. Ишчанлик бизга ота-бо боларимиздан мерос бўлиб қолган. Қ.Муҳаммадийнинг “Этик”, “Бувимнинг ҳикояси”, Ҳ. Ёқубовнинг “Сирдарё офтоби”, Шукур Саъдулланинг “Ҳовлимизнинг болалари”, “Дастёр қиз”, “Боғбон қиз”, Илёс Муслимнинг “Ойхон варайхон”, “Ишchan асаларилар”, “Сенинг совфанг”, Пўлат Мўминнинг “Далаларга қарасам”, “Офтоб чиқди оламга”, Кудрат Ҳикматнинг “Бобо ва набира”, “Жўжам, юрма лақилилаб”, “Толиб Йўлдошнинг “Вақт қадри”, Юсуф Шомансурнинг “Барака”, “Тикувчи”, Турсунбоз Адашбоевнинг “Шанбалик”, Рауф Толибининг “Бобо хурсанд, Нодира хафа”, Қамбар Отанинг “Меҳнатдан завқ оламан” шеърлари бевосита меҳнат мавзусига бағишланган.

Ислеъодли шоир Қамбар ота узоқ йиллардан бери болаларни меҳнатсеварликка чорлаб шеърлар ёзиб келади. “Меҳнатдан завқ оламан” асари шулардан бири. Асарнинг лирик қаҳрамони соғлом ва тетик бола. Бунинг асосий сабаби унинг меҳнаткашлигига. Бола ишлашни, айниқса катталарнинг юмушларига ёрдам беришни яхши

кўради. Лирик қаҳрамоннинг меҳнати, орзу-х—аёли ёш китобхоннинг эзгу ниятига мос тушади:

Соғлом, қувноқ боламан,
Меҳнатдан завқ оламан.
Агарда иш қилмасам,
Тез зерикиб қоламан.
Катталарга дастёрман,
Хизматига тайёрман.

Меҳнат — бахт. Ўша бахтни қўлга киритиш, меҳнат унумдорлигини ошириш учун эса энг аввало илм-фани пухта ўзлаштириб олиш керак. Қ. Муҳаммадий “Кичкина мичуринчилар” шеърида меҳнатнинг зое кетмаслигини алоҳида таъкидлайди:

Илмини билиб олсанг,
Мўлжалинг хато кетмас.

Меҳнат дунёда буюк иш. Кимки бу ишни инг этагини тутса, у ҳеч қачон кам бўлмайди. Шоирларими з ўз асарларида болаларни меҳнаткаш бўлишга, меҳнат ҳурумат қилишга, уларнинг пешона терлари эвазига бунёд этилган нарсаларни эъзозлашга, асраб-авайлашга даъваткор шеърлари билан китобхон меҳрини қозонмоқдалар.

Болаларни боғча ёшидан бошлибоқ табиатга муҳаббат руҳида тарбиялаш муҳим ишлардан бири ҳи собланади. Болалар ижодкорлари бу масалага алоҳида эътибор берадилар. “Кичкина боғбон ҳақида достон”, “Сув билан суҳбат”, “Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса” (Зафар Диёр); “Тўрт фасл” (Ш. Саъдулла); “Бизнинг боққа келинглар” (F. Фулом); “Бойчечак”, “Ғунчалик” (Уйғун); “Ўрик гуллаганд” (Ҳ. Олимжон); “Юртими табиати”, “Тиши қўнғиз” (И. Муслим); “Табиат алифб оси”, “Қанотли дўстлар” (Қ. Муҳаммадий); “Баҳор”, “Тиф манзари”, “Сув” (Қ. Ҳикмат); “Тошбақа” (Ю. Шомағисур); “Бир чўнтак ёнғоқ” (М. Аъзам); “Баҳолар”, “Мақтагчиоқ чумоли” (Т. Адашбоев); “Баҳор ва мен”, “Күшча сўзи” (Р. Толиб); “Камалак афсонаси” (О. Матжон) ва бошқалар шулар жумласидандир. Булар орасида Шукур Саъдулланинг “Кичкина қүшча” асари алоҳида ажралиб туади. Унда

болаларнинг қушларга бўлган меҳри, ғамхўрлиги мисрадар қатига чуқур сингдирилади.

Болалар шоири Олим Маҳкам ўзига ўзи талабчан қаламкашлардан бири. У ўзининг ҳар бир асарини қайта-қайта ишлайди, тилининг содда, бадиий, мукаммал бўлишига катта эътибор беради. “Капалак” шеърини олиб кўрайлик. Тўрт мисрадан иборат бу асар нақадар оддий, нақадар содда. Аммо жуда таъсирчан. Инсонлар у ёқда турсин, ҳатто, ҳашорат-у қурт-кумурсқалар ҳам табиатнинг мудом гулдек яшина тарафдори эканлиги аён бўлади:

— Капалакжон, бери кел,
Бунча парвоз этасан.
— Мени қувма Эркинжон,
Гулни босиб кетасан.

Тинчлик ва дўстлик! Бу икки сўз бир-бирига эгизак. Болалар адабиётида бу мавзу муҳим ўринлардан бирини эгаллайди.Faфур Fулом (“Каптар учар, гоз учар”, “Тинчлик арчаси”), Қ. Муҳаммадий (“Урушга йўл бермаймиз”), Ш. Саъдулла (“Тинчлик қуши ҳақида мен ўқиган шеър”), И. Муслим (“Дўстлик”), Қ. Ҳикмат (“Тинчлик ҳақида қўшиқ”), Шуҳрат (“Тинчлик алласи”, “Дўстлик гули”), Мардонкул Муҳаммадкулов (“Уч капитарим, уч”), Юсуф Шомансур (“Орзулар бир”), Сафар Барноев (“Биз болалар”), Турсунбой Адашбоев (“Дўстлик”) каби шоирлар китобхонларни тинчлик ва дўстлик руҳида тарбиялашга баракали ҳисса қўшдилар.

Куддус Муҳаммадийнинг “Урушга йўл бермаймиз” шеъри болаларнинг севимли асарларидандир. Унда етук инсонларнинг асосий мақсади тинчлик ва осойишталик эканлигини болалар руҳига сингдириб, уларни тинчлик учун курашга чақиради:

Дейсан, танда жоним бор,
Тинчлик учун курашай,
Урушга ҳеч йўл бермай,
Ватан, халқим яшнатай.

Куддус Муҳаммадий бу билан чегараланиб қолмай, тинчлик тарафдорларининг енгилмас куч-қудратини, ас-

тойдил ҳаракат қилинса тинчлик урушни енгиши муқар-
пар эканлигини шундай ифодалайди:

Тинчлик бўлсин ҳамма ёқ,
Бунинг учун ҳамма вақт,
Курашар жам бўлиб халқ.
Урушга йўл бермаймиз,
Тинчлик енгар, тинчлик ҳақ.

Болаларнинг суюкли шоирларидан бири бўлган Куд-
рат Ҳикмат “Дўстлар, беринг қўлга-қўл” шеърида Қуддус
Муҳаммадийнинг фикрини давом эттириб, шундай ёзади:

Тинчлик доим сақланар,
Қасд қилган мажақланар.
Дўстлар, беринг қўлга-қўл,
Урушга ҳеч қўйманг йўл”!

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида тинчликнинг
асосий гарови бўлмиш дўстлик мавзуси тобора кенгайиб
бормоқда. Бу мавзуда айниқса С. Жаббор, Э. Раимов, Р. То-
либ, А. Обиджон, Ҳ.Имомбердиев ва бошқалар ғоявий-
бадиий мукаммал асарлар яратмоқдалар.

Бугунги ўзбек болалар шеърияти ҳақида гап кетар экан,
мактаб ҳаётини акс эттирадиган асарлар ҳақида алоҳида
тўхталиб ўтиш керак. Ҳамма нарса ўқишига, мактабга боғ-
лиқ. Мактаб мавзусида ёзилган шеърларда озода мактаб-
лар, унда қайнаётган баҳтли ҳаёт, болаларнинг илм-фан
нурларидан баҳраманд бўлишга интилишдек ижобий фа-
зилатлари ифодаланади.

Илёс Муслимнинг “Мактабим”, “Китобчам” шеърла-
ри кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган. “Мак-
табим”ни ўқиган болада ўқишига, илм-фан нурларидан
баҳраманд бўлишга интилиш янада ўсади.

Она каби меҳрибон —
Илм-фанларга макон,
Яйраб ўқийман ҳар он,
Қадрдоним, мактабим!
Сенда дарслар хилма-хил,
Онгим ўсар йилма-йил.
Севинчларга тўлар дил,
Қадрдоним, мактабим”

Аълочи ўқувчининг мақсад ва нияти ҳам аъло даражада. Унинг мақсади ўсиб, улгайиб халқ учун, она-ўлка учун ҳақиқий хизматкор бўлиб вояга етиш:

Аъло ўқишидир бурчим,
Сарф этаман бор кучим.
Ишлайман халқим учун,
Қадрдоним мактабим!

Пўлат Мўминнинг “Хоҳ ўқишида, хоҳ ишда”, “Ер чопилди, жавоб топилди”, “Синфимиз қўшифи”, “Устозлар”, Рауф Толибнинг “Катта танаффусда”, “Ўртоғимиз йўқолди”, “Уй вазифаси”; Эргаш Раимовнинг “Энди катта бўламан” каби асарларида шу куннинг нафаси сезилиб турди.

Одатда болалар орзулар қанотида яшайди. “Энди катта бўламан” шеърида боланинг орзу-нияти ниҳоятда буюк. Тезроқ ўсиб, улгайиб мактаб ўқувчиси бўлиш:

Бултур эдим олтида,
Ёшим етмай қолди-да,
Мактабга ёзишмади,
Ўқишга олишмади.
Йиллар юрмас кетига,
Бу йил тўлдим еттига.
Энди катта боламан,
Мен мактабга бораман.

Болалар ростгўй, ҳалол, покликни яхши кўришади. Алдамчилик, ёлғончилик, хушомадгўйлик уларнинг характерларига тўғри келмайди. Рауф Толиб болалардаги бундай хусусиятни “Ўртоғимиз йўқолди” шеърида яхши ёритган. Валижон ўзининг енгилтаклиги, ёлғончи ва хушомадгўйлиги, фақат ўз фойдасини кўзлаб иш кўриши билан синфда обрўсини йўқотган:

Ўз фойдасин ўйлар у
Дўст бўлсин қандоқ?
Орамиздан йўқолди,
Эҳ, битта ўртоқ...

Бугунги кун болалар шеъриятида ҳарбий ватанпарварлик мавзуси ҳам анча мукаммал. Уруш даври шеърияти тас-

вир марказида турган жанговарлик, фашист босқинчилариға кучли нафрат, Ватан ҳимоясига ҷақириқ, байналмилал дўстлик ғоялари сўнгги давр шеъриятида ҳам асосий мавзулардан бирига айланди. Аммо энди давр билан бөғлиқ равишда тасвир услубининг бирмунча ўзгарганини кўришимиз мумкин. Жумладан, уруш даври шеъриятгидаги лирик қаҳрамоннинг бевосита жанг майдонларидағи кечинмалари ифодаланса, кейинчалик жанг қаҳрамонларининг эсадликлари ёки у ҳақда бошқаларнинг таассуротлари, тинчлик учун кураш ғояси, урушнинг фақат ҳалокатли оқибатларини ифода этиши биринчи ўринга чиқарилди. Бу ҳол шеъриятда ҳарбий ватанпарварлик туйгусининг, тушунчасининг тобора кенгайиб, янги-янги қирралари намоён бўлаётганлигини, давр талаби асосида ижодий анъананинг давом этаётганини, бойитилаётганини кўрсатади.

Урушдан кейинги ҳарбий ватанпарварлик шеърияти учун характерли хусусиятлар уруш қаҳрамонлари жасоратининг кўпроқ иккинчи шахс томонидан ҳикоя қилинишида ҳам кўзга ташланади. Урушга муносабатнинг бу шаклини Уйғун (“Менинг акам”), Асқад Мухтор (“Тинчлик солдати”) каби кекса авлод вакилларидан тортиб, Турсунбой Адашбоев (“Ўғлимга”), Сафар Барноев (“Дадамнинг қўллари”) сингари кейинги авлод қаламкашлари ижодида ҳам учратиш мумкин.

Ўзбек болалар шеъриятининг ўрушдан кейинги даврда яратилган намуналари кўздан кечирилганда, ҳарбий ватанпарварлик мавзусига турлича ёндашилганини кўришимиз мумкин. Жумладан, Мавлон Икром “Ёш партизан” поэмасида қrimлиқ ёш партизан Виктор Коробковнинг жасоратига оид ҳужжатлардан фойдаланса, Қуддус Муҳаммадий, Толиб Йўлдошлар уруш сабабчиси бўлган фашистларни фольклордаги яъжуҷ-маъжуҷлар каби анъанавий образлар тасвири орқали урушни лаънатлайдилар. Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари Илёс Муслим ва Шуҳратлар фашистларнинг кирдикорларини ўша воқеаларнинг бевосита шоҳидлари сифатида ҳаётий, таъсирчан гавдалантирсалар, Турсунбой Адашбоев, Қамбар Ота, Азиз Абдураззоқ, Шамси Одил, Рауф Толиб, Кутби Носирова ва бошқалар кўпроқ оталар ва болаларнинг аччиқ хотиралари тарзида қаламга оладилар.

Толиб Йўлдошнинг “Бобом эртак айтсалар” шеъри бевосита уруш қатнашчисининг невараларига жанг-жадаллар ҳақидаги эртаги тарзида битилган. Болаларга эртак туюлган бу воқеалар аслида эртак эмас, оддий жангчининг кўрган-кечиргандаридир.

“Қилич ботир”, “Алиномиш”, “Алдар кўса” достонлари ни жон қулоғи билан тинглаган болаларнинг фашист босқинчилари тўғрисидаги ҳикоядан вужудлари ларзага келади.

Бобо ўз ганини Гитлернинг таърифидан бошлайди:

Кўнғиз мўйлов, чалабош,
Гитлер деган алвасти,
Қилган мудҳиш жиноят,
Ҳеч ёддан чиқмас асти.
Таг-туғи йўқ бу маҳлук,
Одамхўр экан билсак,
Нималар қилмас эди,
Эркига қўйиб берсак!..

Бобо нутқидаги нозик ўхшатишлар, айниқса, Гитлернинг одамхўрлиги, ташқи кўринишининг беўхшовлиги болалар қўлоғини динг қиласди. Шеърда болаларни ҳайратга солган нарса Гитлернинг кўринишигина эмас, балки унга ҳикоячининг нафратли муносабати ҳамдир. Бобонинг Гитлер бошлиқ фашистлар ҳақида ҳикоя қилаётib, ғазабдан юзларининг оқариб, ўзгариши тингловчиларда ҳам, китобхонда ҳам Гитлерга нисбатан нафрат уйғотади.

Юқорида Ватан посбонларининг жасорати кўпроқ ўзга шахс, хусусан, оталар, укалар ва болалар тилидан ҳикоя қилинишига тўхталган эдик. Ота-оналарнинг фарзандлари ёхуд фарзандларнинг ота-оналари, укаларнинг акалар билан фахрланиши, ўзларини улар жасорати учун қай жиҳатдандир дахлдор ҳисоблашлари табиий ҳолдир.

Аммо бу анъана сўнгги йиллар ёшлар шеъриятида ўзини оқдамаяти. Анвар Ҳожининг “Мен акамни қузатдим”, Ҳабиб Раҳматнинг “Аскар укаси”, Файзи Шоҳисмоилнинг “Ботир аскар” шеърларида акаларини ҳарбий хизматга қузатган болаларнинг уларга ҳаваси; Шамси Одилнинг “Ота мерос”, Рауф Толибнинг “Ота изидан” шеърларида болаларнинг содиқлиги тўғрисидаги аҳду-паймонлари куруқ баён қилинади.

Ҳарбий хизматни ўташ ҳар бир йигитнинг муқаддас бурчи. Кичкентойларнинг буни орзиқиб кутиши ҳеч кимга сир эмас. Бинобарин, кичик қаҳрамонларнинг акалари билан фахрланиши, қуйидаги парчаларда баён этилгани каби тезроқ катта бўлиб, ҳарбий кийимни орзу қилишлари кишига ғайритабиий туюлмайди.

Мен ҳам улғайиб бир кун,
Акамларга етаман.
Бўлиб Ватан аскари,
Ўз бурчимни ўтайман.

(“Мен акамни кузатдим”),

Ватанимни,
Халқимни
Кўз қорамдек сақлайман,
Аскар акамга ўшаб
Эл ишончин оқлайман

(“Аскар укаси”).

Дейман тез-тез ўтсайди
Иммилламай йил,
Каттакон бўлар эдим
Сизлардек қойил.
Сўнг Ватан хизматига
Отланиб мен ҳам,
Бўлардим сиздай ботир —
Аскар чинакам.

(“Ботир аскар”).

Бу ерда биз айтмоқчи бўлган гап учта шеърдан олинган парчалардаги мазмуннинг ўхашлигидагина эмас, балки жажжи қаҳрамонларнинг Ватан хизматига отланишини орзу этишларига сабаб бўлаётган воситаларнинг ҳам айнан ўхашлигидадир. Бизнингча, шеърлардаги кичкентой қаҳрамонлар акаларининг ҳарбий қисм сафига чақирилиши ёки аскарларни кўришни айтиб, орзу қилишнинг ўзи етарли эмас. Қаҳрамонлар қалбидаги сунъий ҳиссиётнинг китобхонга кўчмаслиги сирини шундан излаш керак.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ўтган давр ичida ўнлаб поэмалар, эртаклар, достонлар майдонга келди. Ойбекнинг “Зафар ва Захро”, “Бобом”, К. Муҳаммадийнинг

“Дунёда энг кучли нима?”, “Солижон”, Шукур Саъдулланинг “Лақма ит”, “Икки донишманд”, Пўлат Мўминнинг “Үринбосарлар”, “Эҳ, роса ширин экан”, “Холнинг жийрон велосипеди”, “Олтин най”, “Жалил эшитган эртак”, Кудрат Ҳикматнинг “Тошбақалар ҳужуми”, “Бобо дехқон ҳангомаси”, “Човкар”, “Чирчиқ фарзанди”, Рамз Бобојоннинг “Чўпон ўғли”, Сафар Барноевнинг “Биз дехқон боласимиз”, “Олтин шаҳар ҳақида афсона”, “Олтин ошиқлар”, Миразиз Аъзамнинг “Ақдли болалар”, “Бедананинг бувиси”, Турсунбой Адашбоевнинг “Довонлар”, “Ҳарфларнинг саргузашти”, Тошпўлат Ҳамидинг “Асрорқулнинг қўчқори”, Эргаш Раимовнинг “Бир дона япроқ”, Рауф Толибнинг “Сеҳргар дўстим бор”, “Мақтанчоқ”, Азим Усмоннинг “Фаройиб Аждарҳо”, Кавсар Турдиевнинг “Тошкесаклар мамлакатида” каби поэма ва эртак-достонлари яратилди.

Шоир Пўлат Мўмин “Кўнгил истар яхшилик” асарида болалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга муҳаббат, бирлик, байналмилалилк масалаларини илгари суради. Болалар ҳаётида содир бўладиган ютуқ ва камчиликлар бадиий бўёқларда, қизиқарли эпизодларда чизиб берилади. Бир сўз билан айтганда, мактаб ўқувчиларининг жозибали ҳаёти завқ-шавқ билан тасвирланади.

Шоир энг аввало янги “маҳалланинг чиройи” бўлган жонажон мактаб биноси ҳақиқатан ҳам “билим саройи”га айланиб кетганлигини мароқ билан тасвиirlайди. Ана шундан кейингина ўқувчини бу ерда таълим-тарбия олаётган ўз қаҳрамонлари билан таништиради. Поэманинг ҳар бир саҳифасида эзгулик, олижаноб инсоний фазилатлар қабартирилган ҳолда ёритилади. Асарнинг асосий сюжет чизифини ташкил этган Ўқтам образи ёш китобхонни ўзига мафтун этиб олади. У жуда шўх, олов қалбли. Томда варрак учириб юриб йиқилиб тушган, шунинг учун “мияси сал лат еган”. Натижада асаб касалига гирифтор бўлган. Ўқтам оққўнгил, ростгўй, ҳақиқатчи бола. У ҳаётга ҳақиқат кўзи билан қарайди, бошқаларнинг ҳам шундай бўлишини истайди. Аммо ўзи ўқийдиган синфда Толибга ўхшаган баъзи ўйинқароқ, қитмир, шоир сўзи билан айтганда “олифта” болалар унинг жигига тегади, асабини бузади,

касалини қўзғайди, синфдан-синфга ўтолмаганини юзига солади.

Яхши гапнинг шайдоси бўлиб қолган Ўқтамнинг касали қўзғаб, йиқилиб қолиши ёш китобхонда Ўқтамга нисбатан чукур ачиниш, Толибга нисбатан эса нафрат ҳиссии уйғотади.

Бир неча қундан сўнг тузалиб кетган Ўқтам ўқишига шўнғиб кетади.

Толиб Шокир аканинг касал бўлиб қолганини эшишиб, хурсанд бўлади, дарров ўйин-кулги, бекорчилик ҳақида оғиз кўпиртириб гап сотади:

Шокир акамиз бу гал
Яхшиям бўбди касал.
Дарсга келмасмуш анча,
Ўйнаймиз хоҳлаганча, —

деб устозига ачиниш ўрнига хурсандчилигини билдиради. Бу гап Ўқтамга қаттиқ ботади. Шунда у Толибни яхшиликка чақиради, ўқитувчи-устозга бундай муносабатда бўлмаслик кераклигини уқтиради. Аммо жанжалқаш Толиб бу гапларга қулоқ солиш ўрнига Ўқтамнинг жиғига тегади, асабини бузади, уни мушт кўтаришга мажбур қиласди. Касали қўзғаган Ўқтам шифохонага тушиб қолади. Синфдаги айрим ўқувчилар Толибни уриб қочиб кетди, деган гап тарқатишади. Фақат самимий дўст Қодиргина бу гапга ишонмайди. Ўқтамнинг беозор, соғдил эканлигини исботлашга уринади.

Толиб Ўқтам устидан ўқитувчи-устозларга арз қиласди. Ўқтамнинг уйига отасини бошлаб боради. Лекин воқеа давомида китобхон Толибнинг чақимчи, ўқишига хуши йўқ, гердайган бола эканини билиб олади.

Достонда жамоат тарбиясининг аҳамияти фоятда чукур ифодаланган. Ўқтам соғайиб ўқишига қайтади. Ўқтам ва Толиб жанжали муҳокамасига бағишланиб ўтказилган синф мажлиси достоннинг энг авж нуқтаси ҳисобланади. Бу ерда ҳақиқатгўйлик, аъло ўқиши, дўстларни, катталарни хурмат қилиш, ахлоқ-одобда бошқаларга ўрнак бўлиш каби масалалар тарғиб этилади. Ёлғончилик, беодоблик, ўзгаларни менсимай худбинлик қилиш қораланади.

Қодирнинг йиғилишдаги сўзи айниқса, характерлидир. У ҳақ гапни айтади. Ўқтамнинг гуноҳсиз, Толибнинг эса айбдор эканлигини бирма-бир исботлайди, ҳаммани ўз фикрига ишонтира билади.

Натижада Толиб дакки ейди, ўз қилмишини бўйнига олиб, ўртоғини ножўя хафа қилиб юргани учун ичи ачиди.

Асарнинг охирида Толиб аввалги гердайган, олифта, димоғдор бола эмас, аксинча, оддий, ширинахан ўқувчи-га айланади.

Бир қаранг-чи Толибга
Эмас унча олифта.
Гаплашсангиз агарда
Анча тушган эгардан.

“Кўнгил истар яхшилик” достони баъзи нуқсонлардан қатъи назар қаҳрамонларнинг ҳаётийлиги, жонлилиги, уларнинг олға интилишлари, ҳақиқий инсон бўлиб камол топишга ҳаракат қилишлари билан қимматлидир. Зотан, турмуш тарзи, ижтимоий муҳит ўзгариши натижасида болалар тасаввурлари, фикрлари, тушунчалари, қисқаси, онглари ҳам ўзгариши табиий эканлиги шу зайлда очиб берилади.

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида шеърият ривожлангани каби насрда ҳам салмоқли асарлар юзага келди. Ёзувчиларнинг янгидан-янги авлодлари камол топди. Айниқса, ҳикоячилик ўси. Болаларнинг ёши, қизиқиши, дунёқарашига тўла жавоб бера оладиган ҳикоялар бунёд этилди. Ҳаким Назир, Ёкубжон Шукуроў, Шукур Сайдулла, Носир Фозилов, Худойберди Тўхтабоев, Турғунбой Гоипов, Раҳмат Азизхўжаев, Латиф Маҳмудов, Фарҳод Мусажон, Собир Юнусов, Оқилжон Хусанов, Маҳмуд Муродов, Нодир Назаров, Эргаш Раимов, Сафар Барновев, Абдусаид Кўчимов, Рауф Толиб, Анвар Обиджон ва бошқаларнинг кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган ўнлаб ҳикоялар тўплами босилиб чиқди.

Жуда кўп ҳикояларда кичкинтойларнинг ҳаётлари ўз ифодасини топмоқда. Шодмонбек Отабоевнинг “Итолғи” ҳикояси қуш, қурт-қумурсқаларни севиш, ардоқлашга қаратилган. Итолғи чумчук ва чукурчукларни тутиб олиб ейдиган қуш. Шукураги ака итолғини жияни Шавкатга сов-

га қиласи. Шавкат узум қўриқлашда ундан фойдаланмоқчи эди. Аммо қуш уларнида ўзини эркин сезмайди. Бунинг сабабини суриштирганда Шавкатнинг отаси бу маҳлуқ озод ва эркинликни қўмсаётганлигини тушуниради. Шавкат қушларни яхши кўрадиган, раҳмдил бола. У итолғини қафасда уч кун зўрға ушлаб туради. Қафасда қуш эмас, ўзи ўтиргандек бўлади ва итолғини қафасдан бутунлай чиқариб юборади. Қуш болага раҳмат, дегандек парвоз қилиб кетади.

Болалар қиссачилигига ҳам кўплаб яхши асарлар яратилди, адиларнинг янги-янги авлодлари камол топди. Ойбек,Faфур Фулом, Абдулла Қаҳдордан тортиб бугунги кунга қадар ҳисоблайдиган бўлсак, уларнинг сони ниҳоятда ўсади. Бунга мисол қилиб Ҳаким Назир, Шукур Саъдулла, Худойберди Тўхтабоев, Ҳожиакбар Шайхов, Анвар Обиджон, Латиф Маҳмудов, Носир Фозилов, Фарҳод Мусажон, Ҳабиб Пўлатов, Муқимжон Ниёзов, Рустам Раҳмонов, Ибоҳон, Шукур Холмирзаев, Оқиљон Хусанов, Марва Жалолиддинова, Асад Дилмурод, Абдусаид Кўчимов, Эргаш Раимов, Маматқул Ҳазратқулов ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Бу давр болалар қиссачилигининг мавзу доираси жуда кенгайди. Катталарнинг меҳнати, уларнинг жасоратлари (“Ёнар дарё”); иккинчи жаҳон урушида иштирок этиш (“Рустамжоннинг саргузаштлари”); тобора гуллаб-яшнаб бораётган гўзал шаҳарларимиз ва бағри кенг, инсонпарвар одамларимиз (“Командирнинг бошидан кечирганлари”); ўтмишда зулмкорга қарши кураш, баҳтли ва ёруғ кун учун интилиш (“Качал полвон”); иккинчи жаҳон уруши даврида болалар ҳаёти ва уларнинг колхоз даласидаги фалияти (“Чангальзордаги шарпа”); етим-есир болаларнинг турмушлари (“Улуғ кун”, “Сен етим эмассан”); чорвадорларга кўмак (“Оқ отли”); ўқувчиларнинг далачилик бригадалари (“Замон); шўх ва ўзбошимча болалар ва уларнинг қайта тарбияси (“Бизнинг роман”) каби мавзулар бу давр қиссачилигига етакчи ўринда туради.

Ҳаким Назирнинг “Ёнар дарё” қиссасининг асосий қаҳрамони Дамир. У ғтадан жуда эрта жудо бўлган. Адид бошда болани анча шўх, онанин гапига қулоқ солмайдиган, яхши ўқимайдиган, бир оз ўзбошимча қилиб кўрсата-

ди. Боланинг бундай салбий томонлари қўйидаги лавҳада шундоққина кўзга ташланиб туради:

“Бувим билан ойим айвондан туриб кетишлари биланоқ, мен лип этиб ўтихонага ўтдим. У ерда товуқ катаги бор эди. Мўралаб кўрдим. Товуқ тухум қўйибди-ю, чиқиб кетибди. Бир эмас, иккита тухум. Ушлаббоқсам, ҳали илиққина. У ёқ-бу ёққа аланглаб олдим-да, тухумнинг икки ёғини чўп билан чумчуқ кўзидаи тешиб, оғзимга хўп этувдим, лиққа кетди. Қани энди устидан юмшоқ нон бўлса, еб юборсанг. Оёқ учида ошхонага кирдимда, яримта булкачани чўнтакка уриб чиқдим. Яна келиб стулимга ўтирдим. Бирдан ҳиқичноқ тутиб қолди. Ҳиқичноқ босилармикан деб водопроводдан бир ҳовуч сув ҳам ичиб олдим. Қорним тўйганга ўхшайди. Энди дафтардаги ҳарфлар, рақамлар учишни қўйиб, ўз ўрнига қўнди. Лекин қўнгани билан миямга кирмади. Негаки, уй ичидан ойимнинг йифи аралаш овози эшитилаётган эди. У бувимга дерди:

— Бу мени қуйдирадиганга ўхшайди. Тепасида ҳақ деб турсангиз, ишга қарайди, бўлмаса йўқ. Пешонам шўр бўлмаса...

Ёзувчи Дамир билан Султон амаки муносабатлари тасвири орқали инсон тарбиясида ота-онанинг ролига алоҳида урғу беради. Қиссада Газлидаги ҳаёт, одамларнинг турмуши, Бўрон ва Қўлдошларнинг ахлоқ-одоблари ҳам Дамирнинг оёққа туриб олишида асосий манба бўлиб хизмат қилиши кўрсатилади.

Рустам Раҳмонов “Чангальзордаги шарпа” қиссаси билан иккинчи жаҳон уруши даври болаларининг тинибтинчимас образларини яратиб берди. Ахир уруш даҳшатлари узоқ Тошота қишлоғида ҳам акс-садо берган эдида! Тошоталиклар кечани кеча, кундузни кундуз демай душман билан фойибона жанг қиласилар. Ҳа, уруш ташвиши каттага ҳам, кичикка ҳам баравар тушган эди.

Оташ ўжар, ўз айтганидан қолмайдиган бола. Ёзувчи бу бола образига шундай таъриф беради: — ўжар одамнинг, айниқса ўжар боланинг табиати қизиқ. Ундейларни бир нарсага ўчакишириб бўлмайди. Қиласилар деса, қиласиди, ўламан деса ўлади. Айтганини қилиш учун ҳеч нарсадан тоймайди. Бўлмаса, Оташ онасининг иссиқ бағрини

ҳечам тарқ этмасам дейди. Лекин, ўжарлик! Ҳа ҳаммасига унинг шу ўжарлиги, шарт кесарлиги айбдор.

Оташ нега бунчалик ўжар. Унинг ўжарлигига давр, уруш сабабчи. Бола отасини қаттиқ соғинган. У отасини кўрмоқчи, немис-фашистларга қарши курашда отасига кўмаклашмоқчи. Аммо ота узоқда. Унга ета олмаган боланинг феълатвори ҳам жуда бошқача. Ҳамма касаллик мана шунда.

Роҳат кампир қишлоқ болаларини тўплаб жуда ажойиб-ғаройиб эртаклар айтиб беради. У айтган эртаклар орасида паҳлавонлар, довюраклар, сехргарлар, ишёқмас-у дангасалар, турли алвасти-ю, жинлар бор.

Оташ бугун ажиналардан бирини тутиш хаёли билан банд. У чакалакзорга бормоқчи, бир ажинани тутиб, уни ялинтириб-ялинтириб, кейин “бор, Гитлерни участковой милиционерга бераман. Кейин, роса қийнаб ўлдиришади. Ўшанда уруш ҳам тугайди. Ҳамма урушдан келади, дадам ҳам... Кейин ажинанинг сочини қайтариб бераман...” — демоқчи.

Оташ ана шундай ўй-андишлар билан Қўтурбулоқ томон йўл олди. Бу чакалакзор тўғрисида Тошотода қанчадан-қанча афсоналар тўқилмаган. “Чакалак” сўзининг ўзи болаларнигина эмас, ҳатто катталарни ҳам сескантириб, қўрқувга солиб келган. Оналар инжиқ, йиғлоқи болаларини, “гапимга кирмасанг, чакалакзорга элтиб ташлайман” деган пўписа билан тийиб келишган. Бу жой — алвастилар макони, инс-жинслар базм қурадиган майдон! Бу ерда жин-алвастиларни ўз кўзи билан кўрганлар бор Тошотода, дейишларига қарамай ўз баҳтини синаб кўрмоқчи.

Бола у даҳшатли чакалакзор бағрида кечаси узоқ ўтириди, қорни оч қолди, совқотди. Ажиначаларни кута-кута мижжалари қотиб кетди — киприклари юмилса очилмайди, очилса юмилмайди. Шу пайт аллақаёқдан данғирдўнғир чилдирма чалишиб бир гала ясанган қизлар келиб қолишли. Бир пастда ўртага гулхан ёқиб, атрофида ўйнаб кетишли. Оташ у ён-бу ёнига аланглаб қараса чакалакзордан дарак қолмабди. Шу онда жажжи қизчасини опичлаб, аяси келиб қолса бўладими! У нуқул қаҳ-қаҳ уриб кулади. Кела солиб аланга устидан сакраб ўтди-да ўйинга туша бошлади. Бирдан бояги қизлар сержун маҳлуқларга айла-

ниб, Оташнинг аясини куршаб олишди. Укасини силаб-силтаб тортишди-да, оловга улоқтиришди. Аясини бўлса ҳар бири паншаҳадай панжалари билан бўға кетиши. Оташ ажиналар тўдасига ташланиб, онасини қутқармоқчи бўлди. Бироқ қараса оёқлари йўқ. Овозининг борича қичқирса овози чиқмайди...

Ҳа, у йўқусида алаҳсирав эди. Энди у ажиналарнинг борлигига ишонмай қўйди. Чунки Роҳат кампирнинг эртаги фақат афсонә эканлигига бугун зўрга ақли етди. Аммо Оташ ҳаётда бўш қеладиган болалардан эмас. Ўзича сирли бу чакалакзорни ўзлаштиришга кириши. Бу ишда унга Обидахон ва Хуршиджонлар кўмак бериши. Чакалакзор ўрнида мўл-кўл пахта ҳосили битди. Бу эса уруш даври болаларининг фронтга катта совфаси бўлди.

Бу давр болалар қиссанчилигида саргузашт, илмий-фантастика жанрлари ҳам ривож тоиди. Худойберди Тўхтабов (“Сариқ девни миниб”, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Ширин қовунлар мамлакатида”), Хожиакбар Шайхов (“Само маҳваридаги номайиш”, Шом камари”, “Аждодлар хотираси”), Маҳкам Маҳмудов (“Европанинг ўғирланиши”), Анвар Обиджон (“0099 номерли ёлғончи”, “Даҳшатли мешиполвон”), Оллоёр (“Фазогир чумоли”), Оқилжон Хусанов (“Тоғда ўсган бола”) ва бошқалар бу жанрда самарали ижод қилимоқдалар.

Болалар тарбиясида драматургия жанрида яратилган асарлар ҳам катта роль ўйнайди. Ҳаким Назир, Адҳам Раҳмат, Пўлат Мўмин, Мамарасул Бобоев, Усмон Юсупов, Турғунбой Еойибов, Наримон Орифжонов, Латиф Маҳмудов, Фарҳод Мусажон, Равшан Ёриевларнинг пьесалари ўзининг болаларбошлиги билан кичкитойлар қувончига қувонч қўшиб келмоқда.

Сўнгги йиллар болалар драматургиясида Равшан Ёриевнинг “Оқ булоқ” (бир пардали) пьесаси алоҳида ажраблиб туради. Асар қаҳрамонлари Кудрат, Жасур, Гулшан, Ўрмончи бобо, Гўзал қиз, Олмахон, Қора дев, Қари шайтон, Маймоқ шайтон, Кичик шайтон ва бошқалар.

Болалар ўрмонда карнавал ўтказишмоқчи. Ҳамма бу маросимга ҳозирлик кўрмоқда. Аммо ичи қора, қизғанчиқ қора дев-у шайтонлар бунга қарши, нима бўлганда ҳам карнавални ўтказмаслик, одамларга панд бериш ре-

жаларини тузадилар. Шифобахш, ҳамманинг дардига мал-ҳам бўладиган кўзачадаги Оқбулоқ сувини заҳарли сувга алмаштириб, болаларни нобуд қилмоқчи бўладилар. Шу пайт болаларга Олмахон ёрдам қўлинни чўзади. Шайтонлар ўзлари ясаган кўзадаги заҳарли сувни ичиб ҳалок бўладилар.

Ўрмонда катта шодлик, ўйин-кулги бошланиб кетади.

Латиф Маҳмудовнинг “Али билан Вали”, “Эҳ аттанг”, “Муҳим топширик”, “Сирли хат”, “Дангасанинг саргузаштлари” пьесалари театр саҳналарида қайта-қайта на-мойиш қилинмоқда.

“Дангасанинг саргузаштлари” асарининг қаҳрамони ўзининг ишёқмаслиги, қўрс-қўполлиги билан дўстларидан ажралиб қолган. Бола хомхаёллик билан яшайди, ўқиш, изланиш, меҳнат қилиш, катталарнинг юмушларига кўмаклашишни ўзига эп кўрмайди.

Асар сўнгидаги Нусрат бобо Дадавойга нисбатан жуда ўринли гапни айтади:

Мехрин қўйсин мөҳнатга,
Етар шунда ниятга!

Ҳа, бу гап ҳаммага тегишли, ҳамма бирдек мөҳнат қиласа, ўқиса, ўрганса фақат фойда кўради, муроди ҳосил бўлади.

Ҳозирги замон ўзбек болалар бадиий адабиёти билан бирга болалар адабиётшунослиги ва адабий танқид жанри ҳам поғонама-поғона ўси, ривожланди. Бир қатор дарсларик, қўлланма, мажмуа, монография, китоблар ёзилди. Ўнлаб номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди.

Бу соҳанинг такомилида А. Суюмов, Ў. Рашид, С. Мамажонов, М. Кўшжонов, Ҳ. Абдусамадов, М. Юнусов, Б. Имомов, П. Шермуҳамедов, О. Сафаров, Ҳ. Эгамов, С. Алимов, М. Муродов, М. Солиев, С. Ирисхўжаева, С. Матжонов, Қ. Қаҳрамонов, М. Сатторов каби кўпгина адабиётшуносларнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Шу зайлда ҳозирги замон ўзбек болалар адабиёти ривожланишда давом этмоқда. У янги ёзувчилар, янги асар-

лар билан тобора бойиб бормоқда. Бир сўз билан айтганда, бу адабиёт мустақил Ўзбекистонимизнинг тобора гуллаб-яшнаши учун хизмат қилмоқда.

АЛИШЕР НАВОИЙ **(1441—1501)**

Ўзбек халқининг улуғ маърифатпарвари, мутафаккири ва буюк шоири Алишер Навоий ёшларни тарбиялаш ишига алоҳида эътибор берди. У болаларни илм-хунарни, меҳнатни севишга ундан, ўрганилган илм ва хунарни халқ, ватан манфаатлари йўлида сарф қилиш зарурлигини уқтириди.

Алишер Навоий илм, маърифат ҳақида ажойиб фикрларни олга сурди. У ақл, илм — инсоннинг энг гўзал ва зарурий фазилатларидан бири, ҳар бир кишининг энг муҳим бурчи илм олишдир, деб ҳисоблади. Навоийнинг фикрича, илм-фанни эгаллаш учун ёшликтан бошлаб астойдил ўқиш-ўрганиш керак: “Ёшлигингда йигғил билимни, қаригач сарф қијғил ани”, — деган шоирнинг ўзи ҳам жуда ёшлигидан таълим олади, ўқишга берилади. У ёшлигиданоқ кўп шеърларни ёд билган. Жумладан, Фариддин Атторнинг “Мантиқут-тайр” (“Қуш нутқи”) асарини болалик чоғларидаёқ қайта-қайта ўқиб, ёд олган. Алишер Навоий кейинчалик мактаб ва маориф масалаларига катта аҳамият берди. У меҳнаткаш халқ болаларини ўқитиш ва тарбиялаш учун мактаблар очиш ва мадрасалар қуриш тўғрисида ғамхўрлик қијди. Алишер Навоий Астрободда сургунда юрганида, подшо Ҳусайн Бойқарога ёзган хатида ўғил ва қиз болалар учун мактаблар очишни талаб қилгани, шахсан ўзи мадрасалар қуришда ташаббус кўрсатгани бунинг яққол далилидир. Навоийнинг фикрича, мактаб халққа нур келтиради, унга тўғри йўл кўрсатади, болаларни билимли қиласди. У ўзининг “Ихлосия” мадрасаси ёнида мактаб очиб, болаларни ўқитиш ва тарбиялаш учун зарур шароит яратиб, бунинг учун лозим бўлган маблағ ажратади.

Навоий дарс берувчини қўёшга ўхшатади ва бу қуёш ўз атрофидағи юлдузларга нур сочади, яъни мударрис “аб-

жадхоналар”га, ҳали илмдан бехабар бўлган толибларга илм нурини сочади, маърифат беради, дейди.

Алишер Навоий таълим-тарбия тўғрисидаги фикрларини ўзи яратган бадиий асарларида кўпроқ баркамол инсонни ифодаловчи ижобий образлар яратиш орқали баён қиласади. Илм-маърифат, ахлоқ-одоб масалаларига доир фикрларини эса илмий-фалсафий ва дидактик асарларда баён қиласади. Навоий ақл кучига чексиз ишонади, комил ишонч билан илм-фяннинг хислати жуда катта, деб ҳисоблади.

Буюк сўз санъаткори ва мутафаккири ўзининг бир қанча асарларида болалар тарбиясига оид фикрларни айтиш билангина кифояланиб қолмасдан, балки “Ҳайратул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” каби достонларининг айрим бобларини шу масалага бағишлийди. “Ҳайратул-аброр” (“Яхши кишиларнинг ҳайратланиши”) фалсафий-таълимий достондир. Навоий бу асарида ўзининг фалсафий, ижтимоий-сиёсий ҳамда кишиларга таълим ва ўтиг бериш масалаларига катта эътибор беради. Достонда золим ҳукмдорларни қоралаб, иккюзламачи — риёкор, руҳонийларнинг сир-асрорларини кескин фош этади. Ҳусусан, шоир саҳиийлик, одоб ва камтаринлик, ота-онага ҳурмат, росттўйлик ва тўғрилик, илмнинг фойдаси ва камбагал ўқувчиларнинг бу йўлда чеккан азоблари ҳақида батафсил тўхталиб ўтади.

“Ҳайратул-аброр” асарининг бир неча боблари одоб-ахлоқ ва таълим-тарбия масаласига бағишлиланган. Навоий бу достонининг олтинчи мақолатида одоб ва камтарлини улуғлаб, таълим-тарбияга доир қимматли фикр-мулоҳазаларини баён қилиш билан бирга такаббур ва одобсиз кишиларни қаттиқ қоралайди. Шоир достоннинг бу мақолатида бола тарбияси, уни ўстириш, ўқитиш ва балофатга етказиш тўғрисида ҳамда бу борада ота-оналарнинг вазифалари ҳақида батафсил фикр юритади. Шоир ёшларни ота-онанинг хизматини бажаришга, уларни ҳурмат қилишга, уларга нисбатан ҳамиша меҳр-муҳаббатли бўлишга чақиради, ота-онани ой ва қуёш деб таърифлайди;

Бошни фидо айла ато қошиға,..
Жисмни қил садқа ано бошиға... –

Тун-кунунгга айлагали нурпош,..
Бирисин ой англаб, бирисин қуёш...

Достоннинг саккизинч мақолатида Навоий ёлғизликка нисбатан кўпчилик, жамоатни улуғлаб, кишиларнинг бир-бирлари билан аҳил, дўст бўлишларини истайди:

...Йўқ ҳунари ёлғуз эса, ўз киши,
Қайда киши сонида ёлғуз киши?!

Фард¹ киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овчидин ким эшитмиш садо?..

“Ҳайратул-аборор” нинг ўнинчи мақолати ростгўйлик, ҳалоллик ва тўғриликка бағишиланган. Навоий тўғрилик ва ростгўйликни улуғлаш билан кишиларни ростгўй ва тўғри бўлишга чақиради, ёлғончилик ва эгриликнинг зарарли оқибатларини кескин фош этади. Шоир ёлғон сўзлашнинг ёмон оқибатини “Шер билан Дурроҳ” масалида овчининг тузогига тушган Дурроҳ образида ҳикоя қиласиди.

Достоннинг ўн биринчи мақолатида Навоий илм-фанга, илм аҳлига юксак баҳо беради, кишиларни илм олишга, олимларни иззат-хурмат қилишга чақиради. Шу билан бирга шоир ўша даврда меҳнаткаш ва мусоғир талабаларнинг илм олиш йўлида чеккан азобларини, илм-фан эгаларининг муҳтожлиқда яшаганларидан афсус надоматлар чекади.

Навоий илмдан амалий ишлар учун фойдаланиш зарурлигини таъкидлайди:

Илм, Навоий, сенга мақсад бил,
Эндики илм ўлди амал айлагил.

Навоийнинг ярамас одат ва хулқ-атворларни шафқатсиз қоралаши, олижаноб инсоний фазилатларни қадрлаши, болаларни ўқиш, ўрганиш ва юксак одобли, аъло хулқли бўлишга чақириши катта аҳамиятга эга бўлиб, болалар адабиётининг шаклланишида жуда муҳимдир. Унинг бир қатор ахлоқий-таълимий қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўз қадр-қимматини сақлаб келмоқда.

¹ Фард — якка, ёлғиз.

“Фарҳод ва Ширин” достонида шоир чин севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватан-парварлик ҳамда қаҳрамонлик фояларини тараннум этади. Достон ёшлар ва болаларга атаб ёзилмаган, лекин асарнинг кўпгина боблари болалар ва ёшлар ҳаётига, уларнинг тарбиясига бағишилангандир. Шоир достонда Фарҳоднинг болалик чоғлариданоқ илм-ҳунарга, меҳнатга бўлган муҳаббатини зўр маҳорат ва чуқур самимият билан тасвирилаган. Бу Навоийнинг бола тарбиясига ва унинг билим олишига катта эътибор билан қараганлигини кўрсатади.

Фарҳод ёшлик чоғиданоқ жуда ақлли, зеҳнили бола бўлиб ўсади. У мактабда зўр ҳавас ва қунт билан ўқийди. Табииёт, математика, мантиқ каби фанларни тез орада ўрганиб олади. Ёш Фарҳоднинг илмга бўлган ҳавас ва муҳаббатини сезган ота-онаси унга билим беришни муносиб кўрди. Жаҳоннинг машҳур олимлари Фарҳодга турфа фанлардан сабоқ берадилар. Натижада энг мураккаб ва пинҳоний илмлар унга ўз сир-асрорини тўлиқ намоён этади. У қунт ва чидам билан ўқиб, билимдон ва зукко инсон бўлиб етишади.

Шоир Фарҳод ҳаётини бундай жонли лавҳаларда тасвирилаш орқали болалар тарбиясига алоҳида эътибор беришга чақиради, уларни ёшлигидан бошлаб ўқитиш зарурлигини, бунда ота-онанинг роли ниҳоятда катта эканлигини, болаларга дунёвий илмларни бериш муҳимлигини таъкидлайди.

Фарҳод қайси фанни ўқимасин, уни дарров тушуниб оловучи қобилият эгаси сифатида тасвириланади:

Агар бир қатла кўрди бир сабоқни,
Яна очмоқ йўқ эрди ул варакни.

Не сўзниким, ўқиб кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жаҳон лавҳига қозиб.

У даврда болалар қуруқ, ёдаки ўқитилар эди. Болалар ўзлари ёдлаган нарсаларининг маъносига тушунмас ҳам эдилар. Шундай бир вақтда Навоий болаларни илм-фанга қунт қилиш, ўқилган нарсанинг маъно-мазмунини тушуниб олишига ундар эди:

Ўқиб ўтмак, уқиб ўтмак шиори,..
Қолиб ёдида, сафҳа-сафҳа бори...

Фарҳоднинг қунт қилиб, маъносини тушуниб ўқиши натижасида кўп илмларни эгаллаганлиги таъкидланади:

Жаҳонда қолмали ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.

Шу тариқа Навоий болаларни илмни пухта эгаллашга ҷақириб, буюк педагог ҳамда мураббий сифатида уларни тарбиялаш ва ўстириш йўлларини кўрсатади.

Бундан ташқари, достонда Фарҳод жисмоний томондан ҳам чиниқсан йигит сифатида тасвиrlанади. У сувда сузиш, чавандозлик ва қиличбозлик сирларини меҳр билан ўрганади. Алишер Навоий ёшлигидан бошлаб илмга берилган, жисмоний томондан чиниқсан Фарҳодни тасвиrlаркан:

Демон ҳам кўнгли поку, ҳам кўзи пок,
Тили поку, сўзи поку, ўзи пок, —

деб ҳар томонлама мукаммал, маънавий, жисмоний гўзал, етук йигит тимсолини беради. Шунингдек, Навоий Фарҳодни меҳнат ва ҳунарга зўр ҳавасли, сангтарошлиқ, рассомлик ва наққошлиқ ҳунарларини ҳам мукаммал эгаллаб олган йигит сифатида улуғлайди.

Илм ва ҳунарни эгаллаган, жисмоний жиҳатдан чиниқсан, меҳнатсевар Фарҳод камтарин, мазлумларга ғамхўр, соғдил, мард ва олижаноб, жасур инсон бўлиб етишади.

Фарҳод бошчилигига ва унинг бевосита фидокорона меҳнати натижасида катта канал (“Ҳаёт дарёси”) ва ҳовуз (“Нажот денгизи”) қазилади. Навоий Фарҳодни сувсиз ерларга сув чиқарган қаҳрамон, меҳнат соҳасида мўъжизалар кўрсатган баҳодир йигит сифатида таърифлайди. У илм ва ҳунарни омма манфаати учун хизмат эттириш лозим деб ҳисоблайди. Фарҳод Ширинни қидириб, Арманистонга борганда, Арман юртида тоғда канал қазиш учун қийналиб ишлаётган кишиларни кўради ва:

Ҳунарни асрабон неткумдир охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур охир! —

дея, ўз билими, ҳунар ва ғайратини ишга солади, канал қазувчилик машаққатини енгиллаштиради ва халқ ўртасида катта шухрат қозонади.

Бу қаҳрамоннинг муҳим хислатлари унданда қаҳрамонлик, халқпарварлик, ватанпарварлик ва дўстлик туйгулаидир. Фарҳод эл-юртнинг ободонлиги учун курашади ҳамда инсонларга оғат келтирувчи душманларга қарши жанг қилиб, уларни мардона енгади.

Бундан ташқари, Навоий Фарҳод, Ширин ва Шопур образлари орқали халқлар дўстлиги ғоясини илгари сурди. Фарҳоднинг арман қизи Ширинни севиши ва эронлик Шонур билан дўстлашуви халқлар дўстлиги ғоясининг ёрқин намунасиdir.

Навоий Фарҳоднинг жасоратини бадиий тасвир этар экан, унинг мамлакат ободонлиги ва тинчлиги, халқлар фаровонлиги ва илм бобида қилган хизматларини чуқур мазмунли мисраларда уйғунлаштиради:

Ки то олам, биноси бўлди бунёд,
Бу янглиғ қилмади иш одамизод.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида илгари сурилган юксак инсоний хислатлар, инсонпарварлик ғоялари ёш китобхонлар маънавиятига ҳам чуқур таъсир этади, уларни халқ, ватан учун керакли инсон бўлиб етишишларига хизмат қилади.

Буюк шоир болаларнинг ўқиши ва тарбиясига доир фикрларини “Лайли ва Мажнун” достонида ҳам илгари сурган. Янги мактаблар бино қилиш ғояларини тарғиб қилган Навоий мактабларда ўғил болалар билан бир қаторда қизларни ҳам ўқишини орзу қилади.

Алишер Навоий ўзининг Фарҳод, Қайс, Искандар ва бошқа ижобий образларининг тарбияланиш, таълим олиш борасида босиб ўтган йўлини, камолотта етиш босқичларини тасвирлаб, боланинг вояга етишида тарбиянинг алоҳида куч-кудратга эга эканлигини алоҳида уқтиради.

Шоирнинг 1500 йилда яратган “Маҳбуул-қулуб” (“Кўнгилларнинг севгани”) асари ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашлари баён этилганлиги билан характерлидир. Навоий унда ижобий фазилатларнинг на-

мойн бўлишида аввало улардаги ҳалоллик ва соддалик, самимийлик асосий омил эканлигини таъкидлайди ва буни меҳнатга муҳаббатнинг натижаси сифатида талқин этади.

“Маҳбубул-кулуб” З қисмдан иборат. Китобнинг 1-қисми “Халойиқ аҳволи ва афъоли ва аҳволининг кайфиятида”, яъни кишиларнинг аҳволи, феъл-атвори ва гаш-сўзларининг аҳамияти ҳақида бўлиб, бунда Навоий донишманд ва мураббий, улкан маданият арбоби сифатида илм-фан, санъат ва адабиётнинг аҳамиятини тарғиб қиласи, малакали, иқтидорли ўқитувчиларни, олимларни, шоирларни, санъаткорларни мақтайди, уларни ҳурмат қилишга ва қадрлашга чақиради. Ўқиши ҳам, ўқитиш ҳам оғир ва масъулиятли иш, у қунт, ҳавас ва меҳнат талаб қиласи, деб ўқтиради Навоий. Бу ўринда у мураббийларнинг ҳалол хизматларини алоҳида таъкидлайди.

Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф
ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг
ҳақин юз ганж ила.

Китобнинг 2-қисми асосан ахлоқий масалаларга бағишланган. Бу бобда асосан яхши фазилат ва ёмон хислатлар таҳлил қилинади. Тўғрироғи, инсонда бўлиши керак бўлган одоб-ахлоқ ҳақида гап боради. Масалан, қаноатни олайлик. Навоий қаноатли одамларни севади, уларга ҳаваси келади. Кимки қаноатли бўлса ундан одамни эл севишини, эъзозлашини таъкидлайди. Мутафаккир қаноатни бир булоқча-чашмага ўхшатади. Негаки булоқ сувини қанча олган билан у қуримайди, у бир хазинадирки, ундан бойлик сочилган билан камаймайди. У бир экинзорки, уруғи иззат ва шавкат ҳосилини беради. У бир дараҳтдирки, унда қарам бўлмаслик ва ҳурмат меваси бордир. Бу бобда сабр, тавозъе ҳақида ҳам кўп ибратли ганилар айтилади.

“Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар”, деб номланган З-қисмидаги турли ташbihлар берилган. Бу қисмда кўпроқ ўқиши, илм олиш, касб-кор эгаси бўлиш ва бошқа масалалар ўртага ташланади.

Алишер Навоий ўз асарларида ҳалқ оғзаки ижодидан, айниқса, мақоллардан самарали фойдаланиш билан бир-

га, ўзи ҳам таълим-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган мақолаларга яқин бўлган бир қанча ҳикматлар яратди. Масалан,

Вафосизда ҳаёй йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ,
Тилга ихтиёrsиз — элга эътиборсиз.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур,
Қатра-қатра йифилиб дарё бўлур.

Билмаганни сўраб ўргангандар олим,
Орланиб сўрамаган — ўзига золим.

МУҲАММАД ШАРИФ ГУЛХАНИЙ

Гулханий XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган ва бу давр ўзбек адабиётида ўзига хос ўринда турадиган ёзувчиидир. Унинг асл исм-шарифи Муҳаммад Шариф бўлиб, Гулханий эса унинг адабий таҳаллусидир. Таҳминларга кўра, у XVIII асрнинг 70-йилларида ҳозирги Хўжанд вилоятининг Дарвоза қишлоғида дунёга келади.

Бўлажак ёзувчининг болалиги ўзи оламга келган тоғ қишлоғида ўтади. Бу ерда озми-кўнми ўқиб, савод чиқарди, адабиётга бўлган ҳаваси ортади. Шеъриятга онд кўплаб асалар ўқийди, ҳалқ оғзаки ижодини берилиб ўрганади ва аста-секин шеърий машқлари башланади. У ўз илмини ошириш мақсадида аввал Наманган ва сўнгра Фарғонага келади, қизиқчилиги, ҳозиржавоблиги ва ҳажвий шеърлари билан кишилар ўртасида танила бошлайди. Айниқса, ғариблик туркумидаги рубоий ва тўртликлари билан эл оғзига тушади. Шоир кейинчалик Кўқонга келади ва қийинчилик билан яшайди. У ўзбекча шеърларига Гулханий, тожикча шеърларига Журъат деб тахаллус қўяди.

Гулханий бир неча йил Кўқон хони Олимхон саройида навкар бўлиб хизмат қилган, жангларда қаҳрамонлик кўрсатган бўлса-да, аммо очлик, юпунлик, муҳтоjлик унинг ҳамроҳи бўлиб қолаверади.

Гулханийнинг “бер менга” радифли шеъри унинг навкарлик даврида ёзилган асаларидир. Фазал оч қолган киши-

нинг ўз хўжайинидан нон сўраши билан бошланиб, лирик қаҳрамон — навкарнинг қалб аламлари сўнгги байтларда изчил очила боради.

Бу ғазалга чуқурроқ назар ташланса, унда фақат якка, очликдан тинкаси қуриган айрим шахс ҳақида гапирилмай, балки катта ижтимоий масала ҳақида — Олимхоннинг навкарлари орасидаги ички ҳаёт шароити бўлади. Ғазалда лирик қаҳрамоннинг образи умумлашма образ даражасигача кўтарилган, чунки Олимхон навкарларидан фақат Гулханий хон илтифотига сазовор бўлолмади, деган қарорга келиш янглишдир. Демак, лирик қаҳрамон — навкар ўз бошидан кечирганларини баён қилиш асосида Олимхоннинг навкарларга мурувватсизлиги ва қўшиндаги тартибсизликни фош қиласи. Ўз ҳуқуқини ёқлаш билан бошқа навкарларни ҳам ана шундай иш кўришга даъват этади:

Ҳазратим очликдан ўлдим, егани нон бер менга,
Кофири ўлғайман агар десамки, баҳмон бер менга.
Мошу буғдою гуруч берким, шулар менга керак,
Ҳеч айтмасман ақиқу, лаълу маржон бер менга.
Эгними ёпиқ бериб, қорнимни тўйғиз нон билан,
Сенга биллоҳим демасман дину имон бер менга.
Навкаринг очликдан ўлса, нега ҳайфинг келмагай,
Эй табиби ҳозиқим дорию дармон бер менга.
Иону тўн бер, бенаволик дардидин кутқар мени,
Мен қачон айтдимки, Корун ганжидек кон бер менга.
Гулханийни эр йигитлар тўпидан камситмагил,
Фўта бер, от бер, тўну чакмон бер менга.

Халқ золим деб атаган Олимхондан кейин Кўқон таҳтига чиққан Умархон ҳукмронлиги даврида ҳам Гулханий турмушида ҳеч қандай ўзгариш бўлмади.

Гулханий аввал адашиб, турмушим яхши бўлармикан, қорним нонга тўярмикан, деган ўй-умидлар билан Умархон саройидаги маддоҳ, шоирлар гуруҳига қўшилади. Хонни мақтаб қасида ва ғазаллар ёзади. Қасидаларида Умархонни кўкларга кўтариб мақтади, хонга унда бўлмаган яхши хислатларни тақди, уни фуқаронпарвар, адолатпарвар, зулм ва ҳақсизликка хотима берувчи киши қилиб тасвиirlади ва бу билан хонни ана шундай ижобий хислатлар эгаси бўлишга даъват этди. Аммо Умархон саройидаги фисқ-

фужурлар, мунофиқликлар, хон ва уни ўраб олган аркони давлат — давлат таянчлари томонидан халқ бошига келтирилган қора кунлар Гулханийдек хассос шоирнинг сарой аҳлига бўлган муносабатини ўзгартиб юборди: энди у баъзан ихтиёрий равишда ва баъзан пайравлик қилиб шоҳни таърифлашдан чекинадиган бўлди, ўз эътиrozларини билдира бошлади.

Гулханий XIX асрнинг биринчи ярмида вафот этади.

“Зарбулмасал” халқ эртаклари таҳлитида ёзилган мукаммал мазмунли ўткир сатирик асардир. Гулханий ўзининг бу асарида халқнинг мазмундор мақоллари, ҳикматли сўзлари ва қочириқ гапларидан моҳирлик билан фойдаланади. У феодал ҳукмдорлар ва уларнинг лаганбардорларини, сарой аҳлиниң ярамас кирдикорларини мажозий йўл билан ўткир сатира остига олади. Чунки у меҳнаткаш халқнинг оғир, машаққатли ҳаётини ўз кўзи билан кўрди, сарой базмлари, кети узилмас майпарастликлар халқни талаш ҳисобига бўлишини пайқади ва бундай салбий ишлар унинг кўзини очди. Натижада, унда сарой аристократиясига нисбатан нафрат ҳисси тобора ошиб борди. Аммо шоир, шароитга кўра, ҳукмрон доиралардан норозилигини ва нафратини очиқ-оидин ифодалай олмас эди. Шунинг учун мажозий шаклдаги “Зарбулмасал” асарини ёзишга киришди. Асада шоирнинг мақсади, ҳаётга, уни ўраб олган муҳитга, ҳоким табақаларга бўлган муносабати тўғридан-тўғри ифода этилмай, балки ҳайвонлар, қушлар ва шунга ўхшаш мажозий образларнинг тасвири орқали ифодаланади. Шоир шу зайлда ўзи яшаган замон учун аниқ ва характерли воқеа-ҳодисаларни, уларга ўзининг муносабатини, қараашларини тасвирлайди.

Муаллиф ўз масалларида мажозий образлар орқали ўша даврдаги ҳукмрон синф вакилларини фош қиласи, мамлакатга харобалик, халқقا қашшоқлик келтирган ўзаро феодал урушларига қарши омманинг норозилигини ифодалайди.

Гулханий ўз замонасида содир бўлаётган талон-торожлик, халқни қийнаш, ортиқча солиқлар солиши каби воқеаларни очиқдан-очиқ ёза олмас эди. У буни фақат эртак йўли билан амалга ошириш мумкин эканлигини тушунади. Шунинг учун Япалоқкуш ва Бойўғлиниң бир-бирига

куда бўлиши воқеасини келтиради. Бу икки қуда тўй баҳонаси билан мамлакатни хонавайрон қиласди. Ёзувчи Кўрқуш, Худхуд, Кулонкирсултон, Шўранул, Малик Шоҳим ва Кордонларнинг бир-бирларига айтган масаллари, ҳикоялари орқали асарнинг гоявий мазмунини очади.

Япалоқкуш ва Бойўғилар юқори табақа вакиллари. Уларнинг хатти-ҳаракатлари очкўз ва қонхўр бўри, алдамчи ва шайтон тулкиларга ўхшайди. Буларнинг ўй-фикрлари, юриш-туришлари шумлик, шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон бўлиши улар учун байрамдир.

Гулханий “Маймун билан Нажжор” масалида ҳунар аҳлини улуғлади, қўлингдан келмайдиган ишга асло уриниб кулги бўлма, кўр-кўrona бировга тақлид қилиб фалокатга йўлиқма, деган фикрни маймун қисмати орқали кўrsатади.

Нажжор жуда ақлли ва моҳир ҳунарманд сифатида тасвирланади. У ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғуллашибни ҳар нарсадан юқори қўяди. Гулханий Нажжор ва унинг меҳнатини, дурадгорлик маҳоратини катта муҳаббат билан тасвиirlар экан, ҳаттоки маймун ҳам меҳнатга муҳаббат билан қарайди, ҳунарга ва ҳунар эгасига унинг ҳам ҳаваси келади, дегани фикрни олға суради.

Меҳнаткаш ҳалқнинг оғир ҳаёти ва меҳнати, ҳуқуқсизлиги ва начорлиги, бир сўз билан айтганда аянчли қисмати “Туя билан бўталоқ” да ўзига хос бадиий таъсирли қилиб берилади.

Гулханийнинг тасвиirlашича туя ҳаётда эзилган, туткун, эрк-ихтиёrsиз, оғир меҳнат бандаси ҳамда қул қисматига маҳкум этилган меҳнаткашларнинг мажозий образидир. Бўталоқ эса, она сутига ҳам тўёлмай, оғир, машаққатли ҳаёт кечирган, оч-яланғочликда, муҳтоҷликда яшаган эрксиз меҳнаткаш болаларнинг тимсолидир.

Гулханийнинг “Тошбақа билан чаён” масалида бирбирига зид ва қарама-қарши икки образ берилган: Тошбақа — ақлли, фаросатли, сафарларда кўп юриб, анча тажриба орттирган, инсофли, содиқ ва қадрдан дўст тимсоли. У ўз ҳамроҳи Чаённинг сувдан ўта олмаслигини билгач, Чаёнга ёрдам қўлини чўзади. Лекин у Чаённинг хиёнатини, “Сен билмайсанми, Чаённинг муддаоси, хоҳ дўстнинг кўксига, хоҳ душманнинг орқасига бўлсин ниш уришдир”

деган жавобини эшитгач, уни ҳалок қиласи. Гулханий бу масали орқали Чаёнга ўхшаган одамлар билан дўст ва ҳамроҳ бўлмасликка, киши ўзини ва тақдирини ўшандай кишиларга топшириб қўймасликка чақиради.

Чаён бутун умри бўйи бирорларга ёмонлик қилган, уларга зиён-заҳмат етказган, яхшиликни билмайдиган, яхшиликка ёмонлик қайтарадиган, хиёнаткор тоифаларнинг рамзий образидир.

Гулханий шу зайлда ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг майдонга келишида баракали ҳисса қўшган қаламкашдир.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ*

(1889—1929)

Бутун ҳаёти ва ижодий фаолиятини муаллимликка, катта-кичик бадиий асарлар ёзишга бахшида қилиб ўтган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1889 йилда Кўқон шаҳрида табиб оиласида таваллуд топди.

Ҳамза ёшлик чоғлариданоқ меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволи билан яқиндан танишди, унга ғоят ачинди. Лекин у бошида оғир аҳволнинг асосий ижтимоий сабабларини тўла тушуна олмади. Ҳамза муҳтоҷлик ва қашшоқликтин илмсизлик ва маърифатсизлик натижаси деб билади. Шунинг учун у ўзининг бутун куч-кувватини халққа маърифат тарқатишга бағишлиади.

Ҳамзанинг педагогиклик фаолияти 1911 йилдан бошланади. У дастлаб Кўқон шаҳрининг Ҳожибек гузаридаги камбағалларнинг фарзандлари ва етим-есир болалар учун мактаб очди.

Ҳамза меҳнаткаш халқ оммаси ва унинг болаларини ўқитиши ва тарбиялаш мақсадида, уларни моддий жиҳатдан таъминлашни назарда тутиб “Ёрдам жамияти” ташкил қилди. Шу жамият орқали у ўқувчиларни ўқув куроллари, кийим-кечак ва озиқ-овқат билан таъминлаб турди.

* Бу бўлим адабиётшунос А. Суюмов билан ҳамкорликда ёзилган.

Ҳамза ўзи ташкил қылған мактаб ёнида катталар учун кечки курс очади. Бу мактаб ҳақида унинг ўзи кейинчалик шундай деган эди: “Ўқиш муддати 2 ойдан 4 ойгача. Ҳам савод тамом чиқарилур, ҳам ҳисоб ўргатилур...”

Ҳамма замонларда ҳам урушлар меҳнаткаш халқ бошига тушган оғат бўлиб келган. 1914 йилда жаҳон уруши бошланиши Туркистон бошига тушган бало бўлади. Уруш таъсирида меҳнаткаш халқ янада қашшоқлашади, болалар ниҳоятда аянчли аҳволда яшайдилар. Бу ҳол Ҳамзага таъсир қиласи. Шоир уларнинг оғир аҳволини ифодаловчи шеър ва мақолалари билан матбуотда мунтазам равиша қатнашиб туради. Ҳамза 1914 йил “Садои Туркистон” рўзномасида босилган шеърида халқ аҳволини шундай таърифлайди:

...Камбағаллар титрашиб юргай яланғоч изғушиуб,
Оҳ, бу фақиру асорат онлара сайёддир.
Дил шикаста, бағри хун, кўзида ёш шашқатор,
Отасиз, баҳтсиз етимлар ҳолига фарёддир.

Шундай шароитда Ҳамза “бир илож қилиб камбағал болаларни ақласиз... тарбия ва ўқувга бошларини банд қилимоқ...” чораларини излайди, шеър ва мақолаларида болаларни ўқишига чақиради. Бу foяни Ҳамза “Ўқи” шеърида баён этади. Ўша йили у етим ва камбағал болалар учун “Дорил етим” (“Етимлар мактаби”)ни очади ва ўзи ўқитувчилик қиласи. Ҳамза биринчи синф ўқувчилари учун “Енгил адабиёт”, 2-синф учун “Ахлоқ ҳикоялари” ўқиш китобларини тузади.

Ҳамза 1915 йили Марғилонга бориб, камбағал болалари учун мактаб очади. 1918 йилда эса Фарғонага бориб ўқитувчиликни давом эттиради ва у ердаги ёш санъат их-лосмандларини тўплаб, “Сайёр драмтруппа” ташкил қиласи. 1919 йилнинг бошларида Ҳамза Кўқондаги 1-боқимсиз болалар уйига мудир қилиб тайинланади. Бу ерда у уч синфли мактаб очиб, ўзи ўқитувчилик қиласи. 1922—1924 йилларда шоир Қорақалпогистоннинг Хўжайли районидаги 1-болалар уйи мудири ва ўқитувчиси бўлиб ишлайди. 1925 йилда эса у Фарғонанинг Аввал қишлоғига ўқитувчи қилиб тайинланади ва foят оғир шароитда ишлайди. Айни

вақтда у халқни янги замон қурилиши томон чақиравчи бадиий ижодини давом эттиради.

Шоир 1928—1929 йилларда Шоҳимардонга бориб ўқитувчилик қиласди.

Ҳамзанинг тарбиячилик фаолиятини унинг шу мавзуда ёзган асарлари янада тўлдиради. Унинг тарбиявий мавзуда яратган “Илм иста”, “Мактаб”, “Китоб”, “Ўқи”, “Қалам”, “Ҳикоя”, “Тўғри сўз бола”, “Ҳикоят”, “Тошибақа билан Чаён”, “Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси” каби шеърлари характерлидир. Бу асарлар шоирнинг 1914 йилгача бўлган ижодидан намуна сифатида таҳсинга лойиқдир.

Ҳамза халқни ўқитиш, саводхон қилиш учун тинимсиз интилади ва курашади. Мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар ёзишни ўзига мақсад қилиб олган, болаларнинг чин дўсти Ҳамза бу йўлда анча мақсадга эришади. Ҳамза ёзган дарслклар унинг ўша даврдаги дунёқарashi, бадиий ижоди, болалар адабиётини тушуниши ҳақида кўпгина маълумот беради. Бу фоя “Енгил адабиёт”да ўз аксини топган.

Муаллим-олимнинг бу китобидан муносаб ўрин олган “Мактаб хусусинда” асари алоҳида ажралиб туради. У бу шеърда мактабни миллатнинг қуёшига, гули ва боғига ўхшатиб таърифлайди:

Мактаб миллат қуёши,
Балки кўз ила қоши.
Кўзсиз, қошсиз кишининг
Қандай хунуқдир боши.
Мактаб миллат саройи,
Илму адабнинг жойи.
Дунёда энг саодат
Ахтарганларнинг жойи.
Мактаб миллатнинг гули
Миллат анинг булбули.
Мактабсиз қолган миллат
Бошқа чаманнинг қули...

“Биринчи синф боласининг сўзи” шеърида шоир ўша қуёшга, нурга, гулга, бахтга интилган ўқувчининг ёзув ва чизувни ўрганиб олиб бахтга эришаётганлигини унинг номидан, —

Менинг ўқуб, ёзганим,
Олтин, кумуш қазганим,
Тилак сари учувга
Гёё қанот ёзганим, —

каби мисрларда баён қилади.

Ҳамза худди шу дарсликдан ўрин олган “Тўғри сўзла” шеърида ҳар қандай ҳолатда ҳам, хатто бошингга қилич келганда ҳам тўғри сўз бўл, деб ўз ўқувчисини, ёш китобхонни тўғри сўз бўлишга ундейди:

Тўғри сўзла эй ўғул,
Тил бурмагил ёлғонға ҳеч.
Бир масал бор: тўғри сўзлар
Бошини кесмас қилич.

Ҳамзанинг “Енгил адабиёт”га киритган шеърларидаги бош қаҳрамонларнинг белгили хусусиятларидан бири — тўғри сўзлик. Шоир болаларнинг тўғри ва ростгўй бўлишга, зарарли ва фойдасиз ишлардан қочиб ижобий ишлар билан шуғулланишга, кишиларнинг яхши сифатларидан ибрат олишга чақиради. “Тўғри сўз бола”да бу фикр янада жонли чиққанини кўрамиз. Ҳамза бу шеърида барча нарса пул ва бойлик билан ўлчанганд жамиятда ҳамма нарсадан кўра ҳақиқатни устун қўйган ижобий қаҳрамон — бола образини яратади.

Бир бола ўқищдан қайтаётганида икки киши унинг олдини тўсиб, бири деди: “Танга берурман сенга, сўзла бир озгина ёлғон менга”.

Шунда бола унга жуда донолик билан жавоб беради:

Сўзланг, ако, қоматингизга қараб,
Бу сўзингиз аслида ёлғон эрур,
Тангага ёлғонни ким олган эрур,
Сизда кўп экан ўзи ёлғон, ако,
Сиз они аввал сотиб айланг адо.
Қолса камиб, етмай агар сизданам,
Ўртоғингизда кўп эрур бизданам”.
Офарин айтдилар онинг сўзига
Тангани холис берубон ўзига.
Ҳисса: кими тўғри сўзи ҳар қачон,
Текизадир доимий бўйла хисон.

Ҳамза бу шеърида болаларни ёшлигиданоқ ростгўйлик руҳида тарбиялаш лозимлигини уқтиради, уларни ёлғончилик ва алдамчиликдан узоқроқ юришга чақиради.

Шу китобда “Қиморнинг боши” деган бир шеър бор. Бу асарда Ҳошимжон деган боланинг аянчли қисматидан тўғри хulosса чиқаришга чақиради. Ҳошимнинг “Тўштош”, “Жуфтми-тоқ?” деган ўйинларни ўйнашдан аста-секин қимор ўйнашга ўрганганини, бора-бора қиморга муккасидан кетиб, охирида бор-йўгини қиморга бой берганини, ниҳоят унинг гўлохликка тушиб, хорликда ўлиб кетганини ифода этади.

“Ўқиш китоби” Ҳамзанинг иккинчи дарслигидир. Унда тўққизта дарс бўлиб, уларнинг ҳар бири ахлоқий масалага бағишиланган. Барча ҳикояларнинг қаҳрамони ижобий фазилатларни ўзида мужассамлантирган мактаб ўқувчи-сидир.

“Бир ақдли мактаб боласининг ўз-ўзича домласининг қилган тарбиялари ёдига тушиб, фикрланиб, деган сўзлари” сарлавҳали иккинчи дарсда боланинг нутқ-таърифи воситасида устоз образи чизилади.

Ҳамза ўзи орзу қилган ўқитувчини бола тилидан бундай таърифлайди:

Ўйласак, бизни эрурлар чин отамиз шул киши,..
Чунки, бизга билмаганни билдиур устозимиз...
Ота бирла онамиздан яхшироқ шафқат қилиб,..
Биздаги ҳар камчиликни кўрсатур устодимиз...
Аста-аста бизда бўлган ҳар ёмон, шум феълни,
Ҳар куни айлаб насиҳат, йўқотур устодимиз.

Ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш ишига Ҳамза алоҳида аҳамият беради. Одамларга меҳру муҳаббат қўйиш, кишиларнинг қадр-қимматига етиш, уларни ҳурмат қилиб, иззат-икром билан муомала қилиш, Ҳамзанинг фикрича, ёшлардаги инсонпарварликнинг асосидир. Ёшларни бундай руҳда тарбиялаш даставвал, болаларнинг энг яқин кишиларига, айниқса, ота-онасига нисбатан муҳаббат туйгуларини ривожлантиришдан бошланиши керак. Шоир ота-онани ҳурмат қилишни боланинг энг юксак инсоний фазилатларидан бири деб ҳисоблайди. “Ул ақдлик бола отасини ҳам қилган тарбия ва

шафқатларини ёт этиб деган сўзи” сарлавҳали учинчи ва “Ул ақллик боланинг мушфиқа энаси учинда қилган ташаккурлари” номли тўртинчи дарсларда ота-оналар қиёфаси чизилади.

Ҳамза китобда отанинг лирик образини чизаркан, унинг амри ҳалқ амридан ҳам кучли, деб таърифлайди. Онани эса “Отамиздан ҳам муқаддас онамиз” тарзида улуғлайди. Айни чоқда, ота-онанинг бола тарбияси учун масъул эканлиги таъкидланади.

“Ўқиш китоби”даги бир неча шеърлар ўқиш, илм, мактаб ҳамда китобнинг таърифига бағишиланади. Жумладан, “Ўқи” шеърида шоир ўқиш натижасида камбағал-бечораларнинг асоратдан қутулиб, маданият ва санъатдан баҳраманд бўлиши турган гап, деб уқтиради. Ўқишнинг қадрини муаллиф ўқитувчи-устозлар тилидан шундай таърифлайди:

Гар дилингда ўйлаган орзуга етмоқ истасанг,
Қиммат умринг қилмағил бехудага бекор, ўқи!..

Эй ўғил! Дунёда бўлмоқ истасанг олижаноб,
Ўқигил мактаб келиб, зинҳор ўқи, минг бор ўқи!

У мактаб шеърида “Ўқуб илму адаб бўлгай гаранг ҳушёр мактабдин” деб “Инсонни инсон қаторига қўшиш”, инсонни камолотга етказиш ва уни олижаноб, фазилатли киши қилиб етиштиришда мактабнинг роли катта эканлигини кўрсатади. Шоир мактаб тарбиясининг аҳамиятини юксак баҳолайди, уни сирларнинг хазинаси, одамни одам қиласидиган жой деб кўрсатади.

Ҳамза болаларни илмли, одобли ҳамда хунарли қилишда китобнинг аҳамияти ниҳоятда катта эканлигини “Китоб” шеърида содда, образли, мазмундор мисраларда тасвирлаб берди. У ўз шеърида китоб билим манбай, “кўзнинг нури, дил ҳузури, дилларнинг дармони!..” “Хар балодан асрарувчи энг муҳим қиммат яроғ” каби сифат ва таърифлар билан китобнинг моҳиятини болалар савијасига мос тарзда очиб беради. Шу билан бирга ҳар бир киши қўнглидаги орзуга етиши учун “Илм манбай бўлган китоб”ни севиши, саводли бўлиши лозимлигини уқтиради.

Ҳар кўнгилнинг орзуси шул эрур обиҳаёт,
Қадрини билган кишига, шубҳасиз, жондир китоб...
Кўзнинг нури, дил ҳузури, дилларнинг дар монидур,
Ҳар қоронғу дилга гўё моҳитобондир китоб...

Ҳар киши ёшлиқда қиласа озгина ғайрат агар,
Тез замонда ошно бўлмоғи осондир китоб.

Мумтоз адабиётимизда қалам ҳақида жуда кўп фалса-
фий лирик шеърлар ёзилган. Ҳамзанинг “Қалам” деб ном-
ланган шеъри ҳам ана шундай асарлардан ҳисобланади.
Шоир қаламни маърифат рамзи сифатида “Қорадир гар-
чи изи нури ҳақиқатдир ўзи” дея қадрлайди.

Ҳамза “Илм иста” шеърида ёшларга мурожаат қилиб
кишининг кўзлаган мурод-мақсадларига эришишида илм
олишнинг аҳамияти катта эканлигини айтади, ёшларни
ilm олишга, дунё сирларини ўрганишга даъват қилади. У
илмли киши билан илмсиз кишини бир-бири га солиши-
риб илмли кишини порлоқ офтобга, илмсиз кишини
қоронғу кечага ўхшатади. Шунинг учун ҳам Ҳамза илм-
фанинг моҳиятини тушунтиради ва ёшларни илм ўрга-
нишга ундейди:

...Ҳар муроду мақсадингга етмоқ истарсан мурод,
Кўз очиб бедор бўй: даркор илм, даркор илм!
Ул ҳақиқат ойниға сайқал истарсан, Ниҳон,
Илм иста, илм иста, истагил зинҳор илм!

Шунингдек, шоир илм-фанинни қуруқ ўрганиб олишни-
гина тарғиб этмайди, балки унинг халқа хизмат қилиши-
ни, янги-янги кашфиётлар учун кераклигини назарда ту-
тади ва буни болаларга уқтиради:

Илм бизни етургай ҳар мурода,
Бизам илм ўлса учгаймиз ҳавода
Олим бўлсак дунёда.
Келур ҳар иш бунёда,
Биз ҳам сув ости кезиб,
Ҳам учармиз ҳавода.

Шоир илм-фанинг куч-кудратини, кишилар онгини
ўстиришдаги бағоят катта ролини болаларга содда ва ра-
вон мисрларда ифода қиласи:

...Олим бўлсак қанча биз,
Ҳар бидъатни янчамиз.
Жаҳл отлиғ душманни,
Кўксина тиф санчамиз.

Шоир “Ҳикоя” асарида болаларни ёлғон гапирмасликка, ростгўйликка чақиради. Бу фоя холасининг пулинин ўғирлаган оиласдаги катта ўғилнинг сири фош этилиши воситасида ифодаланади. Шоир шарманда бўлган бола ҳақида гапириб, қиссадан ҳисса чиқаради:

Ҳисса, кими бўйла хиёнат қилур,
Бир кун ўзин шўйла хижолат қилур.

“Тошбақа билан Чаён” масалининг сюжети ҳалқ оғзаки ижодида жуда машҳур. Гулханий бу масал мазмунини насрый йўл билан берган бўлса, Ҳамза унга қайта сайқал бериб, назмда баён этган. Ҳамза масалда дўстликни улуғлайди, фирибгарлик, тилёғламаликни эса қаттиқ қоралайди. Тошбақа орқали раҳмдил, чин дўст образини яратади, Чаён образида эса яхшиликка ёмонлик қайтарувчи, тилёғлама, ўз сўзида турмайдиган кишилар фош этилади.

Шоир болаларни танлаб, билиб дўст бўлишга, ёмон ниятли кишилар билан ҳамроҳ бўлмасликка чақиради, кимда-ким яхшиликка ёмонлик қайтарса, унинг бошига кулфат тушиши турган гаплигини уқтиради. Масалда бундай хулоса чиқарилади:

Ҳисса, кими ғайрни улфат этар,
Ўз-ўзича бошига кулфат этар.

“Ўқиш китоби”даги асарларнинг кўпчилигига ўз замонаси учун фоят илғор фикрлар олға сурилади. Айниқса, ундан мактаб, китоб, қалам, илм, ўқитувчи, бола тарбиясида ота-онанинг роли ҳақидаги шеърлар, “Тошбақа билан Чаён” каби ибратли асарлар ҳозирги вақтда ҳам китобхонларга манзур бўлган ва маърифий-эстетик тарбия берадиган асарлар сирасидандир. Ана шу гоявий ва бадиий юксак, ўқувчиларга манзур бўлган асарлар “Ўқиш китоби” ни ўзбек болалар адабиётининг ноёб намуналаридан деб ҳисоблаш учун асос бўлади.

Ҳамза 1925 йилда “Иккинчи синф учун қироат китоби” дарслигини ёзди. Бу китоб фоявий мавзуи жиҳатидан Алишер Навоийининг “Ҳайратул-аброр” асарига яқин туради. Китоб болалар руҳига мос қилиб, насрый йўл билан ёзилган. Ундаги биринчи асар — “Илм”да маърифатлилик, илмли бўлиш шундай шарҳланади:

“Эй, болалар, ҳар бир инсон боласига дунёда энг аввал зарур ва лозим бўлган нарса дунёда илмлик ўлмоқдир. Илмсиз кишини бутун инсон демак айни хатодир...”

Китобдаги барча дарслар ана шундай тафсилот билан бошланади, сўнг бир байт шеър келтирилади:

Илмсиз ҳар киши учса ҳавога
Кўнгил берма анингдек худнамога.

Ҳамза илм ҳақидаги ҳикояларидан кейингиларини ахлоқ, одоб масалаларига бағишлийди. Хусусан, муалиф дарсликда бола тарбиясида ота-онанинг бекёс ролини юқори баҳолайди.

Ҳамза бу асарида ҳалқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Асарнинг бадиий шаклини белгилашда болалар адабиётининг талаблари кўзда тутилган, фикр содда, ихчам, айни вақтда, жонли тил ва образли иборалар билан баён қилинган.

Асарнинг бошидан-оёқ бева-бечора, меҳнаткаш омма манфаатини ҳимоя қилиш ва маърифатга даъват этиш руҳи билан суғорилганлиги Ҳамзанинг ҳақиқий маърифатпарвар шоир эканини тасдиқлайди.

“Қироат китоби” Ҳамза ижодида етакчи ўринда туради.

1915 йилда Ҳамзанинг “Миллий ашулалар” тўплами босилиб чиқди. У бу тўпламдаги шеърларининг катта кўпчилигига маърифатпарварлик фояларини тарғиб этишда давом этади. Ҳамза аввали шеърларида илмли ва яхши хулқли кишиларни маърифатпарвар деб кўрсатган бўлса, энди ўз ҳалқи учун жонини ҳам аямайдиган, юксак ижтимоий онгли шахсларни маърифатпарвар деб талқин қилиди. Бу унинг ижодига ижтимоий воқелик таъсир этганини, ижодкорнинг фоявий томондан ўсганини кўрсатади.

Шоир “Миллий ашулалар”, “Оқ гул”, “Қизил гул”, “Яшил гул” ва бошқа тўпламларидағи қўшиқлари билан

халқ оммасини маданиятли бўлишга ундаиди, зулмдан шикоят қиласи, ижтимоий фаолликка чақиради.

Машҳур тарбиячи, атоқли шоир, драматург ва бастакор Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий меҳнаткаш халқни, шунингдек, ёш авлодни ўқитиш, маърифатли қилиш, тарбиялаш ишига ўзининг бутун иқтидорини, умрини бағишилади.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ **(1878—1934)**

Ўзбек маданиятининг улкан вакилларидан бири, педагог, жамоат арбоби ва ёзувчи Абдулла Авлоний 1878 йилда Тошкент шаҳрида тўкувчи оиласида дунёга келди.

Абдулла Авлоний бошлангич диний мактабда ва мадрасада ўқиди, илм-фанга ихлос қўйди. Ўзбек ва бошқа Шарқ халқлари адабиётини берилиб ўрганди. Абдулла Авлоний 14 ёшидан бошлабоқ шеърлар ёзишни машқ қила бошлиди. Унинг бу даврда ёзган илк шеърлари ўша давр вақтли матбуот саҳифаларида босилиб турди.

Абдулла Авлоний халқни илм-фан нурларидан баҳраманд қилишни ўзининг бирдан-бир бурчи деб билди ва 1904 йилда ўзи яшаб турган жойда, Мирободда мактаб очди.

Абдулла Авлоний мактаб ҳар томонлама болани ўзига тортиши учун ҳаракат қилди. Унинг қўлидан дурадгорлик ишлари ҳам келар эди. Шунинг учун у ёзув тахтаси, парта ясаб, барча ўқув жиҳозларини ўзгартирди. Бу ерда ўқийдиган болаларнинг асосий кўпчилигини камбағалларнинг болалари ташкил этганлиги сабабли муаллим бой-бадавлат дўстларининг кўмагида “Жамияти хайрия” ташкил этади. Бу билан болаларга бенул кийим-бош, озиқ-овқат, дафтар, қалам берилишини таъминлади.

Авлоний очган мактабнинг шуҳрати тобора ортиб, ўқувчиларнинг сони кўпая боради.

Абдулла Авлоний ўзи ташкил қилган мактабда болалар диққатини асосий фанларга жалб этиб, уларнинг тезда саводини чиқаришга ва аниқ фанлардан баҳраманд бўлишига ҳаракат қилди. У болаларга жўкрофия, тарих, адабиёт, тил, ҳисоб, ҳандаса, ҳикмат (физика) каби фанлардан маълумотлар берди.

1907 йилда “Шұхрат” деб номланган рўзнома ташкил этди ва унинг сақиfalарида меҳнаткаш халқ манфаатларини ҳимоя қилишга доир фикрларни тарғиб этди. Жумладан, рўзноманинг биринчи сонида: “Матбуот ҳар инсонга ўз ҳолини кўрсатувчи, аҳвол оламдан хабар берувчи, қоронғу кунларни ёритувчи, халқ орасида фикр тарқатувчи, илм, иттифоқ, ҳикмат foяларини” ёювчиидир, деб ёзган эди.

А. Авлоний “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” деб номланган тўрт қисмдан иборат бўлган дарслигида ёшларни маориф-маданиятга чорлайди, ярамас хулқ-одатларни эса танқид қиласди.

Ўша давр халқ педагогикасида Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим” — “Алифбе”, “Иккинчи муаллим” — “Ўқиши” китоблари катта роль ўйнади.

Бу китобларда Авлоний ўтмиш адабиётимизнинг энг яхши анъаналарини давом эттириди, илм ва маърифатнинг аҳамиятини янгичасига талқин этди. Бу борада “Биринчи муаллим” — “Алифбе”, “Иккинчи муаллим” — “Ўқиши” китоби катта аҳамият касб этади.

“Биринчи муаллим”да Авлоний даставвал 32 ҳарфнинг ёлғиз ёзиладиган шаклларини бир сақифада алифбо тартибида берган. Шу сақифада алифнинг сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида ёзилишини кўрсатган, сўнг алифни барча “бош ҳарфлар”га қўшиб бўғинлар ҳосил қилган.

“Иккинчи муаллим”да болаларнинг ахлоқ, одобига доир, ҳалоллик ва покликка оид турли шеърлар, ҳикоя, масал ва эртаклар жамланган, ранг-баранг аллегорик образлардан усталик билан фойдаланган.

Китоб “Мактаб” шеъри билан бошланади. Унда кимки мактабга борса, ўқиса, саводхон бўлса, жуда кўп нарсаларга эришиши чиройли таърифланади:

Мактаб дуру гавҳар сочар,
Мактаб сизга жаннат очар,
Мактаб жаҳолатдан қочар,
Файрат қилиб ўқинг: ўғлон!
Мактаб сизни инсон қилур,
Мактаб ҳаё эҳсон қилур,
Мактаб ғами войрон қилур,
Файрат қилиб ўқинг, ўғлон!..

Дарсликда кўплаб ибратомуз шеър, ҳикоя ва эртаклар берилган.

Абдулла Авлоний 1904 йилдан умрининг охирига қадар ўқитувчи бўлиб ишлади. У ўнлаб шеърлар, “Мактаб гулистони”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” каби дарсликлари билан ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётига пойдевор қўйган эди. Узок йиллар қайта-қайта нашр этилган “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”да Юсуф Хос Ҳожибининг “Қутадгу билиг”, Носир Хусравнинг “Саодатнома”, Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон”, Жомийнинг “Баҳористон”, Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”, Донишнинг “Фарзандларга васият” каби асарлари ўзига хос тарбиявий аҳамиятга эгадир. Унда Абдулла Авлоний ўзининг ижтиомий ва ахлоқий қарашларини баён этган. Асарнинг сўз бошисида муаллиф бу ҳақда шундай ёзади: “Мен бу асаримни мактабларимизнинг юқори синфларида таълим бермак ила баробар улуғ адабиёт муҳабблари — ахлоқ ҳаваскорларининг эътиборларига тақдим қилдим”.

Дарсликдаги ҳар бир бўлим таълим-тарбиянинг муҳим бир масаласига бафишланган бўлиб, уларнинг бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради. Ҳар бир бўлимда кичик ҳажмли, ибратли ҳикоялар келтирилади, шеърий парчаларда ёки ҳикматли сўзларда “қиссадан ҳисса” чиқарилади. Ёзувчи бу асарида халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланган.

Абдулла Авлонийнинг “Баҳор келди”, “Булбул”, “Бола ила гул”, “Ёлғончи чўпон”, “Тулки ила қарға” каби жуда кўп шеърлари кичик мактаб ёшидаги болаларга бафишланган.

“Мактаб боласи” шеъри бошланғич синф ўқувчилари ҳаётидан олиб ёзилган. Асарда ишёқмас, дангаса боланинг қалбида ўқишга муҳаббат уйғониши умумий йўсинда баён этилади:

Йўлга солди тил ила йўлдошин,
Мактабга мойил айлади бошин.
Солди ўртоғининг сўзина қулоғ,
Босди ул ҳам ўқув йўлина оёғ.
Иккиси бирга бўлдилар мулло
Чиқди хату савод ҳам имло.

Шу тариқа шоир қиссадан ҳисса чиқарар экан, “яхши билан юрсанг етарсан муродга” гоясини илгари суради.

Абдулла Авлоний ўзбек адабиётида драма жанрининг ривожланишига ҳам катта ҳисса қўшди. Унинг “Адвокатлик осонми?”, “Пинак”, “Биз ва сиз” пьесалари адабиётимиз тарихида ўчмас из қолдирди.

Абдулла Авлоний 1934 йилда вафот этди. У маърифатчи шоир, драматург, журналист, режиссёр, таржимон, актёр, жамоатчи, муаллим сифатида халқимиз қалбида мангу сақланиб қолади.

FAFUR FULOM **(1903—1966)**

Шоир ва адиб Faфур Fулом ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг юксалишида муҳим ўрин эгаллайди.

1918 йилда Faфур Fулом 8 ойлик муаллимлар тайёрлаш курсига кириб ўқиди ва 1919 йилдан бошлаб ўқитувчилик ишлари билан шуғуллана бошлади. У ёшларни билим ва маданият қучогига тортишда астойдил хизмат қилиди. У Тошкентдаги “Урфон” номли мактаб қошидаги боқимсиз болалар уйида тарбиячи ва мудир бўлиб ишлади.

1923 йилдан адабиёт майдонига қадам қўйган Faфур Fулом ўз ижодини болаларга атаб шеър ёзишдан бошлади. У бутун ижоди давомида ёш авлодни унутмади ва унга муносиб адабий-мерос қолдирди. Шоирнинг “Мукофот” (1940), “Шеърлар” (1946), “Тонготар қўшифи” (1949), “Бари сеники” (1953), “Бир гунча очилгунча” (1955), “Сиз менинг ёшлигимсиз” (1958) шеърий тўпламлари, ўрта ва катта ёшдаги болалар учун яратган “Шум бола”, “Тирилган мурда” (1934), “Ёдгор” (1935) каби ажойиб асарлари болалар адабиётида муносиб ўрин тутади.

Fафур Fулом “Яша, дейман, ўғлим!” шеърида фан ва техникани эгаллашни ҳавас қилган, қалби қаҳрамонлик руҳи билан тўлиб-тошган, чексиз осмонга учиб, юлдуздан-юлдузга ўтишни орзу қилган замонамизнинг илфор ёш қаҳрамони туйгуларини ўғил мисолида тараннум этади. Шоир болалардаги қаҳрамонликка бўлган зўр ҳавасни сез-

гирилик билан илғаб олиб, уни моҳирлик билан ифодалаб берган. Ота билан боланинг сухбати шаклида ёзилган бу шеърда ўғилнинг қўрқмаслик ва иродалилик хислатлари жонли тафсилот ва образлар орқали очилади. Шеърда болаларнинг ички кечинмалари, характеристи, ҳамма нарсани билишга бўлган қизиқувчанлик ҳолатлари кулгили усулда таъсирили ифодаланган.

“Турсунали нега варракдан воз кечди?” шеърида Фафур Ғулом техниканинг куч-кудратини кичик ёшдаги болалар савиясига мос воситалар — варрак ва аэроплан орқали кўрсатади. Шоир буни варракнинг кучсизлиги билан аэропланнинг кучлилигини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ва жонлантириш усули орқали моҳирона кўрсатишга муваффақ бўлган. Шоир аэропланда тинмай баланд ва узоқларга учган қаҳрамон образини чизар экан, болаларда замонамизнинг шундай қаҳрамонига нисбатан меҳрумҳаббат уйғотади. Шу билан бирга, муаллиф шеърда Ватанимиз кудрати ва гўзаллигини шоирона тасвирлайди, болаларни ҳаётда туғилаётган янгиликлар билан таништиради, буларнинг ҳаммаси ижодий меҳнат орқали яратилганлигини куйлаб, уларни замонамиз қаҳрамонлари изидан боришга, фаннинг чўққиларини эгаллашга ундаиди.

Аэропланнинг учар отга ўхшаб кетиши боланинг хаёлига мувофиқ келади. Шоир аэроплан талқинида болани уни миниб олишга, “Фаннинг энг чўққиси”га учирив олиб боришига чақиради. Бундай ҳавас иштиёқи ёш юракни тўлқинлантиради ва бола самолёт минишга қатъий аҳд қиласди.

Шоир “Бари сеники” шеърида юксак ватанпарварлик фоясини илгари суради. Айни чоқда, ўз халқининг баҳтини, гўзал Ватанинг истиқболини куйлаган шоир ҳаётга бўлган муҳаббатини Ватангга бўлган муҳаббати туйғуси билан ёнма-ён қўяди, болаларга икковини бир бутун ҳолда тушунтиради. Буни шоир бола тилидан қуидагича ифодалайди:

Мунча ҳам чиройлисан, азиз Ватаним,
Бодомдай минг кўз билан севар баданим,
Сенсан аввал-охир, сенсан севганим,
Жоним, юрак қоним, ҳатто шу таним,
Бир бутун ҳолича бари сеники.

“Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...” шеърида Аҳмад образи орқали “Соғлом танда — соғ ақл” мақолидаги мазмунни ўзига хос образли тарзда ёритади. Шоирнинг маҳорати шундаки, шартлилик асосида Аҳмаднинг тана аъзоларини жонлантиради. Аҳмад ўз тозалигига бефарқ қаратагач, бу аъзолар мажлис қилиб, ҳар бири сўзга чиқади ва эгасидан норози эканликларини айтиб, уни танқид қиласди.Faфур Фулом докторнинг фойдали маслаҳатларига амал қилган Аҳмаднинг кейинчалик озода, соғлом ва интизомлигина бўлиб қолмай, балки аълочи ўқувчига айланганлигини ишонарли тасвирлайди:

Кўллари ҳам севинчидан чапакда,
Бутун аъзо бир-бирига кўмақда.
Энди Аҳмад соғлом, тоза, аълочи
Меъда кучли, тишлари мисли инжи.

Шоир “Нортожининг курак тиши” шеърида ҳам Нортожи образи орқали болаларни тозаликка риоя қилишга ундаиди. Кичик китобхон диққатини дастлаб 6 ёшли Нортожининг “...чоллар каби кемшик” эканлигига қаратади:

Олдинги тўртта курак тишининг
Соғи йўқ — ҳаммаси чирик, дарз кетган.
Баъзиси жуда паст, баъзиси баланд,
Баъзиси лаб юлар — мисоли тикан.

“Нортожнинг курак тиши”да шоир образли тасвирлар орқали Нортожи характерига хос бўлган эринчоқлик ва ялқовликни, тозаликка риоя қилмаслигини хос йўсинда фош этади. Хусусан, Нортожи тишининг ковагидан жой олган нарсаларни тасвирлар экан, унинг кулгули ҳолатини “Карнайдай оғзини очиши билан сассиқ ҳид ҳаммага билиниб кетди”, “олдинги курак тишида бир ҳафта бурунги овқат қолдиги” каби мисрлар орқали янада бўрттириб гавдалантиради. Шеърда тозаликка риоя қилмасликнинг зарарли оқибати болаларга ғоят ҳаётий ва характерли мисраларда етказилади.

Faфур Фулом Нортожининг ўз нуқсонларини тўғри англаб, тегишли хулоса чиқариб, тозаликка риоя қилувчи болага айланганлигини ифодалаб, ибратли хулоса чиқаради:

Биласизми, ўртоқлар, бу дори нима?
Бир кути порошок, кичкина чўтка...
Энди Нортожининг тишлари дурдай;
Оғриқни, сасиши билмайди, тоза.
Ҳар кимки, тишини тозалаб турса,
Жони ором олур, ўзи покиза!

Демак, шоир шеърларидан келиб чиқадиган муҳим ху-
лоса шунчаки баён ёки панд-насиҳат тарзида эмас, балки
жонли тасвир, образли ифода орқали бериладики, бу каби
хulosалар кичкитойлар маънавиятига тезроқ етиб боради.

Шуни таъкидлаш зарурки, Faфур Fулом “Шум бола”,
“Тирилган мурда”, “Ёдгор” асарлари билан болалар ада-
биёти насрый жанрининг юксалишига ҳам ўзининг муно-
сиб улушини қўшди.

“Тирилган мурда” да жамиятга доғ бўлган дангасалик
иллати қаттиқ кулги остига олинади. Бундан мақсад иш-
чанлик билан ялқовлик, меҳнатсеварлик билан дангаса-
лик ўртасидаги кураш асосида меҳнатнинг тарбияловчи
кудратини тасвир этишdir. Муаллиф ижодий мақсадни
Мамажоннинг бошидан кечирганлари ва унинг ўзи томо-
нидан ёзилган кундалик саҳифалари воситасида, кулгили
тарзда ҳикоя қилади. Асар пролог ва эпилогдан ташқари,
олти фаслдан иборат бўлиб, уларда мулла Мамажоннинг 1925 йилдан то 1933 йилгача ўтган даврда бошидан кечир-
ганлари ёзилган. Асарда F. Fулом ўз қаҳрамонига “сўз”
бериб, унинг ўзига хос характеристерини яратади.

Ялқовликда афсонавий дангасаларни ҳам “бир чўкиш-
да қочирадиган” мулла Мамажоннинг бугунги кунда меҳ-
наткашларнинг ижобий таъсирида аста-секин ялқовлик-
ни ташлаб, илфор меҳнаткашга айланганлиги ҳаётий, ти-
пик шароитда, ҳажвий ва кулгили ифодаларга бой
лавҳаларда кўрсатилади. Мамажон тимсоли — аста-секин
үсиб, изчил характер даражасига қўтарилган образdir.

“Тирилган мурда” асари икки қисмдан иборат. Бирин-
чи қисмда Мамажоннинг ялқовлиги, танбаллиги, эрин-
чоқлиги кўрсатилса, иккинчи қисмда унинг жамоа хўжа-
лигига кириши ва қайта тарбияланиши, фаровон ҳаётга
эришиши тасвирланади.

Ёзувчи Мамажоннинг ялқовлиги ва эринчоқлигини чу-
кӯроқ очиш учун аввал уни “Минг бир кеча” эртаклари-

даги Абутанбалнинг ялқовлиги билан таққослади: “Хўш десангиз, Бағдод деган шаҳарда Абутанбал деган бир ялқов йигит онаси қошида яшар экан. Абутанбал ҳеч қандай иш қилимас экан. Онаси топиб келган овқатни ҳам чайнаб оғзига солса, ютгани эринар экан. Доимо ёнбошлаб ётар экан-у, ўрнидан туришга ҳафсаласи келмас экан. Мабодо қўлтиғидан кўтариб, тикка турғизиб қўйсангиз, қадам қўйишга ботинолмас, зўрлаб қадам қўйдирган чоғингизда ҳам, оёқлари бир-бировига чалишиб йиқилар экан...” Мамажон саргузаштларининг унинг ўз тилидан сўзлатилиши болаларга асар ғоявий мазмунини яхши тушунишга ва уларнинг қизиқувчанинги оширишга хизмат қилган.

Мамажон шу қадар ялқовки, у отаси экиб кетган ярим танобча ердаги жўхорини қайириб олишга ва буни пишириб тирикчилик ўтказишга ҳам эринади. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: “Қаддимни кўтаришдан кўра чолларнинг койишларини эшлиши осонроқ кўринар эди”.

Хатто, юришга ҳам ҳафсаласи етмаган ялқов Мамажон бирданига илғор ходим бўлиб қолмайди. Давримиз воқеалиги, меҳнатнинг шон-шараф ва қаҳрамонлик ишига айланниб, ялқовликнинг таг-томири билан емириб ташланиши Мамажон онгидаги иллатларни йўқотиб, унинг ўзгариб боришида ҳаққоний, аниқ ва ҳаётбахш куч ролини ўтайди. Мамажонни меҳнатга жалб қилишда яхши одамларнинг кўрсатган ижобий таъсир намуналари Сатторқул образида мужассамлаштирилади.

“Сатторқул aka қўярда-қўймай шудгорга олиб чиқди.

— Бас энди, ётаверма. Сал меҳнатга ҳам қайиш. Рангинг жойига келиб қопти. Тўлишибсан. Юр мен билан, — деди. Эриниб унинг кетидан кета бошладим. У қўш ҳайдади. Мен отбоши етакладим. Шудгор одамлар билан тўла эди: бириси ҳайдаётир, бириси мола босаётир, бошқалари кетмон чопаётир”. Бундай жўшқин ҳаёт, даладаги қайноқ меҳнат сурури Мамажонда аста-секин меҳнатга ҳавас туйгусини уйғота бошлайди.

Мамажон ялқовликдан, қолоқликдан қутулиб, илғор, онгли меҳнаткашга айланади. Унинг қайта тарбияланишида жамоа ва эркин меҳнат катта роль ўйнаганлиги ҳаққоний равища тасвирлаб берилган. Ёзувчи бу образ орқали меҳнатсеварлик ғояларини илгари суради.

Асарнинг тузилиши ўзига хос, қизиқарли, тили равон ва соддадир. Мамажоннинг тушида кўрган аёлнинг: “Фунчадай тугилиб келган қип-қизил лаб, ҳавода учиб юрган қалдирғочнинг муттасил қанотидай пайваста қора қош, соchlарининг учи қўнғироқ бойлагандай жингалак, юзлари атиргулга ўхшаган тиниқ пушти ранг” тарзида чизилган шахс тасвирида ёки “тагларим зуваласи пишмаган хамирдай уваланиб, кетмоқда эди” каби иборалар асарга зийнат бағишилаган.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида шеъриятнинг жуда кўп дурданаларини яратган Faфур Fулом ўзбек болаларига ҳам ажойиб асарлар тақдим этди. Унинг болалар учун яратган асарларида ватанпарварлик ва байналмилаллик ғоялари, қаҳрамонлик ва жасурлик, ғалабага ишонч оҳанглари янграйди. Шоир “Навқирон наслимиз синов олдида” шеърида ёшларнинг келажагини ифодалаб, уларни эрк ва баҳт берган ватанга мувофиқ кишилар бўлишга чақиради:

Бизнинг ўлкамизда йўқолур оғат,..
Ўлимни енгишга сизлар кандидат...
Эртанинг, эй адаб ва шоирлари,..
Кишилик руҳининг инженерлари...
Сиз осмон илмини сувдай ичасиз,..
Юлдуздан-юлдузга зумда кўchasиз...
Аълочи ўғлонлар, аълочи қизлар,
Ватан истаги ҳам худди ана шу.

Шоирнинг бу даврда ёзган ноёб ва гўзал асарларидан бири “Сен етим эмассан” шеъридир. Унда одамларнинг иккинчи жаҳон уруши йилларида етим қолган болаларга ватаниарварлик, қардошлиқ, инсониарварлик ҳис-туйғулари юксак маҳорат билан тараннум этилади:

Сен етим эмассан,
Тинчлан жигарим,
Куёшдай меҳрибон,
Ватанинг-онанг,
Заминдай вазмину,
Меҳнаткаш мушфик
Истаган нарсангни тайёрлагувчи

Халқ бор — отанг бор.
Чўчима жигарим,
Ўз уйингдасан.

Бу парчада Ватаннинг муаззамлигини, унинг меҳри дарё кишилари қўйма образларда, лўнда, таъсирли ифодаланганлиги ҳар бир мисрада кўриниб турибди. Шоир болаларга етимлик нима эканлигини тушунтиаркан, ўзининг аччиқ етимлик ҳаётини эслаш орқали асарнинг таъсир кучини оширишга эришган:

Етимлик нимадир —
Бизлардан сўра.
Ўнинчи йилларнинг
Саргардонлиги;
Иситма аралаш
Қўрқинч туш каби
Хаёл кўзгусидан
Ўчмайди сира.
Мен етим ўсганман,
Оҳ, у етимлик...
Вой, бечора жоним,
Десам арзийди.
Бошимни силашга,
Бир меҳрибон қўл,
Бир оғиз ширин сўз
Нондек арзанда,
Мен одам эдимку,
Инсон фарзанди...

Бу сатрларда шоир маҳорати аввало етимлик тушунчасига бўлган муносабатда намоён бўлади. Шоир наздида ҳақиқий етимлик фақат ота-онадан жудо бўлишгина эмас, балки Ватан деган, халқ деган тушунчалардан ҳам жудо бўлишдадир, деган фалсафада намоён бўлади.

Шоир урушнинг даҳшатли, фожиали воқеаларини гўдак хаёлида гавдалантириб, мана шу ваҳшийликларнинг сабабчиси бўлган Гитлерни лаънатлайди:

Сут кўр қилгур, ҳароми
Гитлер оқпадар —
Фарзанднинг қадрини
Қаердан билсин?

Шоир шеърда ғалабанинг муқаррарлигини зўр ҳаяжон ва қўтариинки руҳда, образли мисраларда ифода этади:

Тонг яқин,	Оlam кезасан...
тонг яқин,	Ҳақорат емрилур,
оппоқ тонг яқин...	Зулм янчилур,
Улуг оиласнинг	Жаҳонда бўлурмиз,
гўдак фарзанди,	Озод, музaffer,
билиб қўй энди:	Сен етим эмассан,
Сен тезда улғайиб,	Менинг жигарим!

Faфур Fуломнинг бу шеъри ёшларда Ватанга садоқат, ватанпарварлик ва байналмиллалик ҳамда босқинчиларга нафрат туйгуларини тарбиялашда катта аҳамиятга эга бўлган баркамол асардир.

Урушдан кейинги тинч қурилиш даврида Faфур Fулом болалар учун “Шеърлар” (1946), “Тонготар қўшифи” (1949), “Бари сеники” (1953), “Бир ғунча очилгунча” (1955), “Сиз менинг ёшлигимсиз” (1958) шеърлар тўплами ва “Менинг ўғригина болам” (1965) воқеи ҳикоясини яратди.

Fафур Fулом бу давр ижодида болаларнинг ўзига хос орзу-умидлари, юксак маънавий олами, одоб ва ахлоқи, ўқиш ва интилишлари асосий мавзуга айланди. Жумладан, шоир “Олтин медаль” шеърида 10-синфни битираётган ўғил ва қизларга ишонч ва умид кўзи билан қарайди. Уларни келажагимизнинг ишонган кишилари — “замонлар тонгининг чироқлари” деб тасвирлайди.

Сизсиз келажак йўқ, сиз ахир халқнинг
Минг йилни кўражак қароғларисиз.
Сизсиз ёримайди осмонда Зухра,
Замонлар тонгининг чароғларисиз.

Шоир ўлкамизнинг келгусида янада гуллаб-яшнашини, жаҳонда тенги йўқ диёрга айланишини орзу қилади ва ёшларни ана шундай Ватанга муносиб фарзанд бўлишга, илм-фанни эгаллашга ундейди. У ёшларнинг илм-фанда камол топишига зўр ишонч билан қарайди.

Fафур Fулом болалар ва ёшларни катталарга, айниқса, ота-онага меҳр-муҳаббатли қилиб тарбиялаш мавзууда кўилаб шеърлар яратди. Шулардан бири “Она” шеъридир. Шоир бу шеърида бағри уфқлардан ҳам кенг онанинг

образини яратиб, боланинг унга бўлган меҳр-муҳаббатини ифода этади.

Шоир болани чақалоқлигиданоқ меҳр-муҳаббат билан асраб, авайлаб тарбиялаб келган онани таърифлаб, бу мўйтабар зотни эъзозлайди:

Ўзинг ахир нимасан,..
Қоямисан, тоғмисан?..
Жаҳонмисан, боғмисан?
Рангмисан, қўёшмисан?
Ҳаммасидан улуғсан!..

Хойнаҳой бир китобсан,
Минглаб қомусдан баланд.
Хойнаҳой офтобсан,
Мен эса сенга фарзанд.

Шоир шеърда онага мурожаат этиб уни қоя, юксак тоғ, чаман боғ ҳамда қўёшга қиёслайди ва онани улардан юқори қўяди. Дарҳақиқат, дунёда онадан улуғ зот йўқ! У борлиққа жон бахш этувчи, оламни нурга бурковчи офтоб мисол қадрли, ҳатто ундан ҳам азиздир. Шеър болаларда оналарга чуқур муҳаббат ҳиссини уйғотища катта хизмат қиласди.

Хулоса қилиб айтганда, академик шоир Faфур Гулом ўзбек болалар адабиётини юксалтиришга баракли ҳисса қўшди. У ёшлар учун ёзган асарларида болаларнинг қувноқ ҳаётини юрақдан берилиб куйлади. Унинг асарлари болаларни яхши ўқишга, фан асосларини чуқур эгаллашга, замонамизнинг илфор кишилари бўлиб етишишга қарди.

ЗАФАР ДИЁР (1912—1946)

Бугунги ўзбек болалар адабиётини Зафар Диёрсиз тасаввур қилиш қийин. Унинг шеър, қўшиқ, достон, ҳикоя ва пьесалари ҳам ёш китобхонда катта эстетик завқ-шавқ бағишлиб келмоқда. Катта истеъдод эгаси Зафар Диёр 1912 йилда Наманган вилоятининг ҳозирги Чуст тумани, Самсоқтепа қишлоғида камбағал дехқон оиласида туғилди. 1916 йилда Зафарлар оиласи Тошкент шаҳрига кўчиб келади. Зафарнинг отаси дала ишларида, онаси эса босмахонада меҳнат қиласдилар.

1927 йилда Зафар тўлиқсиз ўрта мактабни битирди ва Самарқанддаги Наримонов номли педагогика техникуми-

га ўқишига киради. Техникумда ўқиб, кўпроқ илм-фан сирларидан баҳраманд бўлишга ҳаракат қиласди. Унинг дастлабки шеърий машқлари билим юрти деворий рўзномаси саҳифаларида кўрина бошлайди.

Йигирманчи йиллар охири ва ўттизинчи йиллар бошлирида унинг ёшлар газета ва журнallарида илк шеърлари чоп этила бошланди. Зафар Диёрнинг биринчи шеъри ёш шоирларнинг “Қурилиш куйлари” деган тўпламида босилиб чиқди. Кўп ўтмай, унинг биринчи шеърлар тўплами “Қўшиқлар” номи билан 1933 йилда нашр этилди.

Ёш шоир 1933 йилда билим юртини муваффақиятли битиргач, ўқитувчи бўлиб ишлай бошлайди. Бу ҳол унинг мактаб ва болалар ҳаёти билан яқиндан танишишида, ёш авлод ҳаёти ҳақида ёзадиган асарларининг ҳаётий, пухта бўлишида ижобий роль ўйнайди. Унинг бундай руҳдаги шеър, ҳикоя ва очерклари 1928 йилдан бошлаб матбуот саҳифаларида тез-тез босилиб турди.

1934 йилда Зафар Диёр Самарқанддан Тошкентга қайтади ва ҳозирги “Тонг юлдузи” рўзномасида адабий ходим, кейинроқ рўзноманинг масъул котиби бўлиб ишлайди. Шу билан бирга, у ҳозирги Тошкент давлат педагогика университетининг тил ва адабиёт факультетига кириб, ўқишини давом эттиради. Ўзбек ҳамда қардош ҳалқлар ёзувчиларининг асарларини қунт билан ўрганади. Зафар Диёр кичкинойлар учун шеърлар ёзар экан, изланиш, ўқиш, ўрганиш зарурлигини дилдан ҳис этади. “Болалар учун асар ёзишни мен ўзим учун жуда қийин ва масъулиятли вазифа деб биламан”, деган эди у, бу масъулиятли вазифанинг уддасидан чиқиш учун тажрибали болалар ёзувчилари асарларини ўқиб, уларнинг бой тажрибаларидан ўрганиш йўлида тинмай ишлайди.

Ўша йиларида “Тонг юлдузи” (“Ленин учқуни”) газетасида Зафар Диёр билан бирга ишлаган ёзувчи Ҳаким Назир ўз эсадаликлирида шундай ёзади, — мен Зафарни ўйласам уни нуқул шод-хуррам болалар қуршовида, қувноқ чехрасидан нур таралиб, сертабассум лабларидан шеър дурданалари ёғилаётгандай кўраман. Чинданам у болаларга жуда яқин эди. Мактаб ва болалар уйларида, кутубхона ва боғчаларда бот-бот бўлар, ёш китобхонларга янги-янги шеърларини болаларча мулойим, содда, ширали овози

билин ўқиб берар, айрим шеърларини ёддан жуда ўхшатиб декламация қиласар, болаларга ҳам шеър ўқитиб эшитарди. Шунда у ўзининг қайси шеърлари билан болалар кўригидан яхши ўтганини, қайси шеърини кўпроқ севиб қолганларини кўрасар, болалар ёқтириши учун қандай шеърлар ёзиш лозимлигини фаҳмлаб оларди. “Биз болаларга нуқул ўргатибгина қолмай, улардан ўрганиб ҳам туришимиз керак”, дерди.

Зафар Диёр 1935 йилда дастлабки машхур асарларидан бири бўлган “Машинист” достонини яратади. Достондаги Ашир образи баҳтиёр ёшларнинг фазилатларини умумлаштиришга багишланган.

Мактабда ўқиши Аширни ҳунарли қилиш билан бирга, унинг онги ва тушунчасини ҳам ўстиради. У Ватанга садоқатли, ҳар доим олға интилувчи илғор ёшлардан бири бўлиб етишади. Шунинг учун достон қаҳрамони ўз умрини Ватан йўлига тикишга тайёр туради:

Севинаман, ҳали ўшман, кўп яшайман
Бу ўлканинг саодати-баҳти учун.
Яна ўқиб, яна кулиб кўп яшайман
Шу кўпларнинг бири бўлиб ўлкам учун.
Ҳе! Мамлакат шундай ваъда берай сенга,
Бутун умрим сенинг порлоқ ҳаётингта!

Асар ёшларнинг илм-фанга, касб-ҳунарга, она-Ватанга муҳаббат, садоқат руҳи билан суфорилган.

Зафар Диёрнинг ўттизинчи йиллар ижоди ва ватанпарварлик, байналмилаллик ва меҳнатсеварлик туйғуларини акс эттирувчи асарларининг кўплиги билан характерлидир. Бу хил асарлар ёшлар характерини шакллантиришда, уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда катта роль ўйнаб келмоқда.

Шоир ижодидаги муҳим мавзулардан бири инсон ва табиат муносабати мавзуидир. Шу жиҳатдан, унинг “Тантана” шеърлар тўплами (1938) даги кўплаб шеърлари характерлидир. “Бинафша”, “Навбаҳор”, “Қушлар ҳақида қўшиқ”, “Капалак” сингари шеърлар ҳам шулар жумласига киради.

Ранг-баранг гулларни, турли-туман қушларни севган шоир болалар руҳиятини чуқур таҳлил этиб, уларни ҳам

она табиатни севишга ва парвариш қилишга руҳлантиради, ёшларни меҳнатдан завқланишга ўргатади. Шоир болаларда қушларга муҳаббат ҳиссини уйгота оладиган қувноқ вазн, ўйноқи мисралар яратади. Шоир шу мақсадда сўзларнинг хилма-хил такоридан, мисраларни эса Маяковскийчасига тизиб, тасвирнинг оҳангдорлик жарангини, кучини янада оширади:

Ҳой, қушлар,
қушлар,
қушлар,
Қанот қоқиб келинглар,
саъва,
майна,
булбуллар.
Сизга термулар кўзлар...
Бизга ортиқ ёқади
Қувноқ қўшиқ — куйингиз!

Шоир боланинг табиат ҳодисаларига, ҳашорату жониворларга, айниқса, капалакка қизиқишини, меҳр-муҳаббатини кичкинтойларга хос сўз ва оҳангда ифодалаб, ҳаётга дикқат-эътиборини оширади, кучли завқ уйғотади, капалак образи орқали китобхонда инсоний туйгуларни шакллантиришга ҳаракат қиласди.

Уч, уча бер, уча бер,
Гўзал боғчам — гулшанда.
Сира озор бермайман,
Севгим, фикрим ҳам санда.
Капалакжон, капалак,
Қанотларинг ипакдек;
Дўст бўлайлик иккимиз,
Тўхта, сўзлайн андек!

Зафар Диёрнинг “Бинафша” шеърини ёддан билмаган ўқувчи бўлмаса керак. Шеър ўзининг равон ўқилиши, қофијларининг жарангдорлиги билан ўқувчини ўзига тортади:

Бинафшахон, бинафша,
Кулишларинг чиройли;
Боғимизда очилиб,
Туришларинг чиройли.

Шоирнинг “Мамлакат”, “Казбек”, “Тилсиз ўртоқ”, “Мадриддан келган меҳмон” каби шеър ва достонлари “Тантана” тўпламидан ўрин олган. Бу асарлар шоир ижодининг ҳар тарафлама юксалишидан далолат берувчи лирик-эпик асарлардир.

Зафар Диёр болаларнинг хатти-ҳаракатларини, орзунтилишларини яхши билади. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, унинг “Кел, учайлик Шимолга” шеъри гоят характерлидир. Бунда шоир “Қуёш тушмайди”ган қутбни бориб кўришни орзу қилган боланинг лирик образини гавдалантиради. Ёш боланинг мурғак хаёли шимолий қутбни бориб кўришни, ундаги ҳодисалар билан танишишни хоҳлади. Шоир лирик қаҳрамоннинг улуғ мақсадларга эришиш учун фан ва техника асосларини амалда эгаллаши кераклигини чукур англайди. Буни шоир моделча ясаш воситасида кичик ёшдаги болаларнинг руҳиятига мос, содда ҳолда тушунтиради ва уларда катта ишларга — қаҳрамонликка ҳавас уйғотади:

Ёш бўлсан ҳам майлига
Қанот боғлаб учайнин;
Муз саҳроси Қутбнинг
Сирин мен ҳам очайин.
Ҳой, суюкли моделчам,
Тайёрмисан сафарга?
Фикрим сенда ҳамиша,
Кел, учайлик Шимолга!

Шоир довюрак учувчиларнинг тарихда биринчи бўлиб қутб йўлини очганлиги билан болаларни танишириб, уларни Чкалов каби мард учувчи бўлишга ундейди.

Шу нарса характерлики, шеърда Зафар Диёр болаларнинг янгиликка интилиши ва қизиқишини қизғин қўллаб-кувватлайди, улардаги олий ҳис-туйғуларни ўстиришга, ватанпарварлик ҳисларини таркиб топтиришга ёрдам беради. Шоир бундай юксак туйғуларни бадиий, содда, таъсирчан ва мазмундор мисралар билан ифодалайди:

Бутун дунё англасин
“Бир моделист кепти, — деб
Янги авлод байроғин
Кутб узра тикди, — деб”.

Шеър боланинг келажакда орзу-умидига эришишига бўлган зўр ишонч билан тугайди. Бу асар болаларни илм ва ҳунарга муҳаббат, тинмай олға интилишга чақириқ руҳида тарбиялаши жиҳатидан ҳам катта аҳамиятга эга.

Замондошларимизнинг қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш, мўл-кўл ҳосил олиш ва қишлоқларни ободонлаштириш ишида олиб бораётган курашлари “Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса” достонида очиб берилган.

Зафар Диёр достонда саҳро-чўллардаги шамолнинг вахмаси ва унинг аянчли тасвирини чизиб, китобхон диққатини жалб қиласди. Достон эртак шаклида, болаларбоп усулда ёзилган. Шоир саҳроларнинг “Қашқир каби уйловчи”, “Бойқуш каби хувловчи” даҳшатли шамоллари одам табиат душмани эканини образли мисраларда ёритади. Бундан кейин шоир ҳаётни гўзал, саҳро-чўлларни обод қилишда сувнинг қадрини жуда яхши билган кенг ўтлоқни жонлантириб сўзлатади ва у ерларда “гул ҳаёт” қуриш гоясини олға суради. Кенг ўтлоқ юксак тоққа мурожаат қиласди:

Не бўлармиш бизнинг ҳам
Кўксимиздан кетса фам.
Бу фам сувсиз кетмайди,
Сувсиз яра битмайди...
Мен сувингдан куч олсан,
Тентак елдан ўч олсан,
Узоқ йиллар хўрланган,
Қақраб тошга айланган
Кўксим бўларди обод,
Бошланарди гул ҳаёт...
Талабимга еткур тоғ,
Бер сувингдан, жон ўртоқ!

Юксак тоғ ҳам чорасизликдан ўз дардини — сувни кенг ўтлоққа элтиб беролмаслигини ўкинч билан сўзлайди.

Шоир энди болалар фикрини бошқа нарсага — дунёда онгга, қудратга эга бўлган инсон ва унинг таърифига буради. Зафар Диёр инсоннинг куч-қудратини содда, мазмунли, ширали, болалар қалбига тез етадиган ибораларда берган:

Бу мардлик ва маҳорат,
Бу куч-қувват, жасорат
Инсонларга йўлдошdir,
Уларга хос қўлдошdir,
Бутун борлиқ-табиат
(Бу сўзларим ҳақиқат)
Бўйсунажак инсонга
Гул тутажак ул жонга.

Шоир инсоннинг ақл-заковати, куч-қудрати ҳақида фикрлар экан, муболагага зўр беради, инсонни ҳатто табиатни ҳам ўзига бўйсундирувчи куч сифатида таъриф этади. Албатта, бу фикрлар турғунлик даврининг оқибатидир. Негаки, “Сирдарёнинг жиловланиши” бугунги кунда ҳалқимизга қимматга тушмоқда. Бир сўз билан айтганда, табиат инсонларнинг бошбошдоқлик хатти-ҳаракатлари учун шафқатсиз ўч олмоқда. Бундан бу асар мутлақо кераксиз ёки зарарли асар, деган холосага келмаслик зарур. Асар китобхонларни меҳнатсеварликка, яратувчиликка, табиат билан инсон муносабатида муҳаббат туйгулари бўлиши лозимлигига ундайди. Бу фикрини янги усул — тоғ ўтлоқларни жонлантириш орқали ифода этади.

— Ҳой, мард ўртоқ, мард ўртоқ...
Қара қанча кенг ўтлоқ
Сувсизликдан дили доғ,
Унинг оҳин учириб
Дилдан доғин ўчириб,
Чаманзорга айлантири,
Мангаликка шодлантири.

Достонда шу тариқа ҳалқимизнинг азалий орзуси — чўл-биёбонларни боғ-роғларга айлантириш ўзининг бадий ифодасини топган.

Зафар Диёр достоннинг ғоявий-бадий мукаммалиги учун қаттиқ ижодий меҳнат қилган. Асарнинг композицион тузилиши ҳалқ эртакларига яқинлиги билан характерлидир. Шоир асарнинг сеҳрли, романтик, яъни ғоят таъсиричан, ўқимишли бўлишини таъминлаш учун содда, ажойиб бадий-тасвирий воситалардан усталик билан фойдаланган. Кенг ўтлоқ, саҳро, чўлларнинг сувга ташналиги ва унинг орзуси ҳақидаги “Битта тўйиб сув ичсак”,

“Сув бер, менга сув бергин”, “Кўксимдан сўнг гул тергин”, саҳро ва унинг шамоли тўғрисидаги “Энг ғазабли, энг ўчли”, “харсанг тошдай қотаман, мисдек қизиб ётаман”; давр кишиларининг куч-қудратига оид “Чинордек зўр қомати, Гўрўғлидек савлати” каби тасвирий воситаларга бой мисралар орқали ифодалайди.

Бу асар ёш китобхонларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялаши билан ҳам муҳимдир.

Зафар Диёрнинг кўпгина асарлари меҳнат мавзуига бағишлиланган. Ана шундай асарларидан бири “Кичкина боғбон ҳақида достон” дир. Достонда болалар ва ёшлар довдараҳтларни экиш, парвариш қилишга чақирилиб, меҳнат завқи ва аҳамияти куйланади. Бу фоя Шотурсун образи орқали ифодаланади. Кичик қаҳрамон отаси билан биргалишиб мевали дараҳтларни парвариш қилишга, “Қўлда кичик кетмон” билан боғларни яшнатишга меҳр қўйиб, меҳнатда ўзини кўрсатади.

Зўр файрат ва катта иштиёқ билан ишга киришган Шотурсуннинг ўзи парвариш қилиб юрган бир туп олмаси барвақт пишиб, мўл-кўл ҳосил беради. Бола бир йили ялқовликка берилиб, олмага қарамай қўяди. Шоирнинг маҳорати шундаки, олмани жонлантириб унинг сўzlари орқали болаларга бўладиган фикрни айтади:

Бу йил эса Шотурсун
Файратинг йўқ унчалик;
Берилмассан деб эдим
Ялқовликка бунчалик.
Аҳволимни сўрмадинг,
Оқламадинг танамни;
Курт-қумурсқа талайди,
Эртадан кеч мевамни.

Олманинг бундай аянчли аҳволи Шотурсунга қаттиқ таъсири қиласи ва у ўз хато-камчиликларини тўла англайди. Олманинг тилидан айтилган, “Иш ёқмасга, ялқовга мен ҳам энди душманман” деб, файрат билан яна иш бошлаб юборади. Зафар Диёр ўқувчида Шотурсунга нисбатан меҳр уйғотади, ундан ўrnak олишга чақиради.

Зафар Диёрнинг учинчи тўплами 1939 йилда “Шеърлар” номи билан босилиб чиқди. Унинг бу тўплами мавзу

жиҳатдан болаларбоплиги, қизиқарли мазмун ва образли ифодалари билан ажralиб туради. Бу эса Зафар Диёрнинг ижод сирларини тобора мукаммал эгаллаб бораётганини, болалар ва ёшлар ҳаётини яхши ўрганиб, улар учун пухта, баркамол асарлар яратиш йўлида тинмай ижодий меҳнат қилаётганини кўрсатади.

Тўпламдаги “Амударё бўйида” шеърида шоир ўлка чегарачиларининг лирик образини маҳорат билан яратган. Шеърда болаларни чегара соқчиларининг ҳаёти, уларнинг масъулияти ва фахрли бурчи билан таништиради.

“Кутб қўшиғи” шеърида эса шоир олам яралганидан буён ҳеч ким бориб кўрмаган қутбни эгаллаган бугунги кишиларнинг куч-қудратини зўр маҳорат билан куйлади.

Зафар Диёр кўп шеърларида ватанипарварлик, ватанга муҳаббат фояларини илгари суради. Болаларни ватаннинг муносиб фарзандлари бўлиб етишишга ундейди. Бунинг учун уларга билим манбаи бўлган китобни севиб, фан асосларини чуқур эгаллашлари зарурлигини уқтиради. Бу фояни “Китоб, менинг дўстимсан” шеърида шундай тасвирлайди:

Варақласам бир бошдан
Кувнаб бағрим очилур,
Олтин ҳарф-сўзлардан
Тотли маъно сочилур.
Шунинг учун дейманки:
Китоб, менинг дўстимсан!

Зафар Диёр китобнинг моҳиятини болалар онгига осон сингдиришда жонлантириш воситаларидан усталик билан фойдалана олган. Шоир китобни бола тилидан шундай таърифлайди:

Ҳар саҳифанг мен учун
Бир ҳикоят сўзлайди,
— Ўқиб, олим бўлгин, — деб
Яхши ният кўзлайди.

Шоир китоб боланинг энг яқин, меҳрибон дўсти, фамхўр ўртоғи деб кўрсатгач, уни жон-дилдан севган боланинг жонли қиёфасини чизади:

Сени жондан севаман,
Мени тилга ўргатдинг,
Ҳадя қилиб илм-фан
Ёруғ йўллар кўрсатдинг.

Шоир китобнинг моҳиятини болаларга чуқурроқ англатишда, уни таъсирчан қилиб гавдалантиришда: “Бахтим кулар китобдан”, “Кувнаб бахтим очилур”, “Ёш ўйноқи кўзларим шуур олар китобдан” каби истиораларни ишлатиб, шеърнинг бадиий таъсирчанлигини янада оширган.

Зафар Диёр иккинчи жаҳон уруши йилларида “Ўзбекистон овози” (“Қизил Ўзбекистон”) газетасида адабий ходим бўлиб ишлади. Айни чоқда, у тинмай, самарали ижод этди. Шоирнинг “Фунчалар”, “Серқуёш ўлка”, “Она қўшиғи”, “Бизнинг оила”, “Қаҳрамон”, “Танқист”, “Улуғ байрам”, “Курол беринг менга ҳам!”, “Қаҳрамоннинг келиши”, “Биз яшамоқ истаймиз”, “Қўриқчиликда” сингари жанговар шеърлари шу йилларда яратилган.

Зафар Диёр бахтли болаларнинг гўзал боғлардан, чаманзорлардан, ранг-баранг гуллардан, баҳордан олган қувончини “Баҳор келди”, “Орзу”, “Қалдирғоч”, “Қушлар ҳақида қўшиқ”, “Бинафша” каби шеърларида содда, равон тилда, оҳангдор, енгил қофияли, ўйноқи мисраларда шоирона талқин этади ва улар қалбида ҳаётга меҳр уйғотади.

Зафар Диёр бугунги ўзбек болалар драматургияси тараққиётига ҳам баракали ҳисса қўшди. У болалар ҳаёти ҳақида “Бахтли ёшлиқ”, “Ёш ватанпарварлар”, “Омонат”, “Уч оғайни” каби қатор драмалар ёзди.

Ўзбек болалар насрини ривожлантиришда ҳам Зафар Диёр ўз ҳиссасини қўшган ёзувчидир. Унинг “Жўнатиш”, “Чўпон қизи”, “Ножўяликлар” каби ҳикоялари шулар жумласидандир.

Зафар Диёр болалар адабиётининг ҳамма жанрларида қалам тебратди. У болаларнинг турмуши, талаб-эҳтиёжлари ҳамда орзу-тилакларини, турмушини, уларнинг руҳиятини пухта билганлиги учун болаларнинг ёшига, онг-тушунчасига мослаб, гоявий-бадиий жиҳатдан пухта асалар яратди.

Зафар Диёр турли ёшдаги болаларнинг тилини яхши ўрганиб, улар учун содда, равон, ширали тилда, ўйноқи вазнларда оҳангдор, таъсирчан шеърлар ёзди.

Шоир ўзининг қўшиқ ва шеърларида ҳамда бошқа асарларида ёш китобхонларни улуғ юртимизнинг беҳисоб бойликлари билан фахрланишга, келгусида яхши ҳаёт бунёд этишлари учун астойдил курашувчи, онгли, маданиятли, ватанпарвар кишилар бўлиб етишиш учун аъло баҳолар билан ўқишга чақиради. У ёш авлодни меҳнатга муҳаббат билан қарашга, ростгўй ва интизомли бўлишга ундади, уларда ватанпарварлик, дўстлик туйғуларини ўстиришга катта эътибор берди. Унинг асарлари давр болалари ва ёшлари учун завқ бағишлиди, уларни ўқиш-ўрганиш ва камол топиш учун курашга руҳлантиради.

Ўзбек болалар адабиётининг ривожланишига шеър, қўшиқ, достон ва эртаклари билан жуда катта ҳисса ўшган Зафар Диёрнинг асарларини болалар ҳамон севиб ўқидилар ва юксак қадрлайдилар.

ҚУДДУС МУҲАММАДИЙ (1907—1997)

Ҳозирги замон ўзбек болалар шеъриятининг тараққиётида Куддус Муҳаммадийнинг роли катта.

Куддус Муҳаммадий 1907 йилда Тошкент шаҳрида меҳнаткаш деҳқон оиласида дунёга келди. Бўлажак шоирнинг отаси Муҳаммад Алибек Абдураҳмонбеков эскича саводли киши эди. У дастлабки маълумотни ўз отасидан олади.

1925 йилда отаси вафот этгач, Куддус Муҳаммадий аввал амакисиникида, сўнгра эса мактаб-интернатда тарбия олади. Интернатда Қ. Муҳаммадийнинг биринчи шеъри “Чувалачи” майдонга келади ва бу ерда чиқадиган “Куёш” номли деворий газетада босилиб чиқади.

Шу илк машқларида ёқ бўлажак шоирнинг нафосат оламини кузатиш ва бадиий идрок этиш таланти ҳамда умумлаштириш маҳорати яққол кўринади.

У етти йиллик мактабни муваффақиятли тамомлаб, Ташкент қишлоқ хўжалик техникумига ўқишга киради. Бу ерда у болалар учун шеърлар ёза бошлайди. Унинг “Тонг ўйини”, “Паранжи”, “Аҳмад ва асалари”, “Селекция станцияси” номли шеърлари ўша даврда нашр этиладиган газета ва журналларда босилиб чиқади.

Қ. Мұҳаммадий 1931 йилдан мактабда ботаника ўқитувчisi бўлиб иштайди, шу билан бирга Ўрта Осиё давлат университетининг биология факультетида ўқий бошлади.

Болалар уйидаги ва университетдаги ҳаёт, меҳрибон мураббий ва муаллимларнинг ғамхўрликлари Қ. Мұҳаммадий қалбida бир умр ўчмас из қолдиради. Бу ердаги ўзаро дўстлик бўлажак шоир қалбини тоғдек кўтариб юборади.

Куддус Мұҳаммадий Ойбек, Ҳ. Олимжон, F. Фуломларни устоз деб билган, улардан ўрганган, доимо мулоқотда бўлган. Илк шеърларидан бири — “Тонг ўйини” орқали улкан адиб Ойбек билан танишади. Ойбек бу истеъододли болалар шоирини ҳамиша қўллаб-қувватлаб, ижодига ғамхўрлик қилиб келган.

Бир куни Ёзувчилар уюшмасида мушоира бўлади. Мушоирага раислик қилаётган Ҳамид Олимжон шеър ўқиш навбатини Қ. Мұҳаммадийга беради. Қ. Мұҳаммадий завқ билан “Саъва сайраркан” шеърини ўқийди. Қ. Мұҳаммадийнинг ижодий қобилиятини пайқаган Ҳ. Олимжон шеър тугаш и билан уни ёнига чақириди. Қачондан бери шеър ёзишини, қаерда ишлашини суриштириб, шеър маъқул тушганини айтади. Сўнг болалар учун шеърларнинг камлиги ҳақида тўхталиб, мана шундай ажойиб шеърларни кўпроқ ёзишни таъкидлайди.

Куддус Мұҳаммадий ижодига хос бўлган мұхим хусусиятлардан бири ҳозиржавоблиқdir. Шоир асарларида она-Ватанга мұхабbat, аъло ўқиш, хулқ-одобда бошқаларга намуна бўлишга даъват этиш, фан ва техникани ўрганиш муаммолари асосий мавзулардан ҳисобланади.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Куддус Мұҳаммадий Ислом шоирга адабий котиблиқ қиласи. Бу ерда у халқ оғзаки ижоди намуналари билан яқиндан танишади. Ислом шоирдан кўп нарсаларни ўрганади.

Шоирнинг биринчи шеърлар тўплами 1946 йилда “Ўқувчига эсдалик” номи билан босилиб чиқди. Шундан кейин унинг 60 дан зиёдроқ турли ном ва тиллардаги китоблари нашр этилди.

Куддус Мұҳаммадий доимо зарур мавзуларда асарлар яратиб келди. Ҳар бир шеърни кундалик ҳаётимиздан олиб ёзди. Ёзганда ҳам қизиқ ёзди, қизғин ёзди, соз ёзди. Бола-

ларни ўқишига, хунар ўрганишга, одобли бўлишга, меҳнатга чақирди, қизиқтириди, ёрдам берди. Буни шоирнинг “Ўқувчига эсдалик” шеърида кўриш мумкин. Асарда мактаб ўқувчисининг маънавий қиёфаси ва вазифаларига муфассал тўхталиб, ўқиш, билим ўрганиш зарурлигини таъкидлайди:

Бўлай десанг боғбон,
Ё Ватанга посбон.
Ё осмонда учувчи,
Ё денгизда сузувчи,
Нимани қилсанг тилак,
Барига ўқиш керак.

Санъаткорнинг қайси туркумда яратган асари ни олманг, барчасида ҳаётбахш рух, даъваткорлик, болани нимагадир чорлаш, яхшилик, аъло ўқиш, ахлоқ-одобли бўлишда бошқаларга ўрнак кўрсатиш, қушлар ва жониворларга меҳрибон бўлишдек ибратомуз маъно ва мазмун ётади.

Шоир ўқувчи болалар ҳаётининг фақат энг муҳим, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган масалаларинигина қаламга олди ва уларни бадиий жиҳатдан ёрқин ва ифодали қилиб тасвирлашга уринди. Бу эса у томонидан ишлат илган тасвирлаш воситаларининг нақадар ўринли ва мазмундорлигини тасдиқлади, образли ибора энг қисқа ифодали ва мазмундор ибора эканини исботлайди.

Шоир шеърда юмористик элементлардан ҳам ўринли фойдаланган:

Чирманда эмас доска,
Чалаверма ҳавасга,
Бўрни қурт деб ўйлама,
Чўнтағинги бўяма.

“Ўқувчига эсдалик”

Куддус Муҳаммадий софдил, аълочи ўқувчи болаларни самимий севади, ўз шеърларида бундай болаларни мақтайди. “Аълочи Содиқ”, “Синов”, “Менинг орзум”, “Бизнинг уйда”, “Яша, Омон!”, “Беш”, “Солижоннинг дарсхонаси” ва бошқа шеърлари аълочи ўқувчилар ҳақида

яратилганлиги билан муҳим тарбиявий аҳамият касб этади. Шоир бу шеърлари орқали аъло ўқиш, тинмай меҳнат қилиш билангина илм-фан сирларини эгаллаш мумкинлигини болалар қулоғига қуяди.

Куддус Муҳаммадий ижодининг яна бир муҳим қирраси сатирик ва юмористик асарлари билан боғлиқ. “Номсиз эркатойлар ҳақида”, “Дум”, “Аҳмаджонга уят”, “Лапашанг”, “Равшанжоннинг қўли тилга кирди” каби кўплаб шеърларида болалар характеридаги ярамас одатлар аёвсиз танқид қилинган. Айниқса, шоирнинг “Дум” шеъри шу жиҳатдан характерлидир. Улгурмовчи, уйга берилган вазифани тайёрламай “дум” билан юрувчи ўқувчилар ҳақида наср ва назмда ёзилган кўпгина асарларни биламиз. Аммо Қ. Муҳаммадий “дум” устидан қулиш учун мутлақо янги сўз ва образ топган.

Шеър қувноқ мисралардан ташкил топган бўлиб, болаларнинг руҳига, педагогик хусусиятига мос тушади:

Бир мактабда гап миш-миш
Турғуннинг думи бормиши.

Дум билан юриш инсон шаънига ярашмаслиги, иккичи, қолоқ, ишёқмас Турғуларнинг бундай ярамас думдан кутублиб кетиши зарурлиги асарнинг мантиқий холосасидир.

Шоир ижодига назар ташласак, меҳнатга муҳаббат мавзуи алоҳида ўрин тутишини айтиш мумкин. “Бобомнинг меҳнати”, “ГЭС қурилиши”, “Мироб”, “Бу бинони ким курган?”, “Этик”, “Мадраим пайвандчи”, “Мамажон шофёр” ва бошқа шу каби шеърларда меҳнат симфонияси жаранглаб туради. Бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш зарурки, меҳнат аҳлини севиш, уларнинг бунёдкор фаолиятларини қадрлаш биринчи ўринда тасвиранади.

“Этик” шеърининг қаҳрамони Солижон деган бола. У ҳали кичкинтой бўлишига қарамай мушоҳадаси ўткир, одобли. У “Ўрдак бурунли кавказча этигига гард юқтиримайди”. Шунга кўра уни олифта бола экан, деб ўйлаш ҳам мумкин.

Шоир Солижон билан унинг этиги орасидаги мунозарага диққатни қаратади. Этик ўзининг чиройлилигини кўзкўз қилмоқчи бўлади.

Кўп чиранма ҳуснингга,
Раҳмат деб қўй бир марта
Сени тиккан устангга.

Солижоннинг “ўрдак бурунли кавказча” этигини “пуф-пуфлаб” кийиб юриши — унинг тикилишига сарф қилинган меҳнатни яхши билишидан, эъзозлашидан. Болалар табиатдан олам ва одам сирларини билишга астойдил қизиқади. Шоирнинг “Дунёда энг кучли нима?” шеъри ана шу қизиқишининг бадиий ифодаси сифатида эътиборга лойиқ. Шоир филни “тогни ортсанг кўтаради”, шерни “филни ҳам тикка ейдиган”, сувни “дарё, сой, ирмоқлари, булоқлари кўп”, совуқни “дарёларни тош қотирган”, иссиқни “қиш совуқни қочирган”, тоғларни “тоғу тошни қулатар”, қўёшни “қаримайди, учмайди” деб ҳар хил мавжудот ва ҳодисаларга хос характерли хусусиятларни ғоят жонли, қизиқарли ифодалаб, уларни болаларнинг суҳбати орқали поэтик равища гавдалантиради. Буни ўқиган бола ҳодисаларнинг кучи нимадалигини, уларнинг ҳаётдаги ўрнини тушуниб олади. Бу боланинг фикрини, қобилиятини, онгини, дунё ҳақидаги тушунчасини оширади. Айниқса, ёш китобхон дунёда куч-қурдат, ақл-заковатда инсонга тенг келадиган ҳеч нарса йўқ эканлигини билиб олади:

Ўша кучли ўзимиз,
Борлиқнинг эгасимиз...
Хотирингиз бўлсин жам,
Дунёда кучли одам!

Мактаб ўқувчилари ҳар йили неча минг тонналаб темир-терсаклар йиғиб топширадилар. Бу ҳол анъанага айланниб кетган. Мактаб ўқувчилари бу ишга астойдил киришиб “ким кўп тўплашади” ўйнайдилар. Натижада, мусобақалар қизиб кетади. Шоир темир-терсак йиғиш чогидаги ўқувчиларнинг қизғин меҳнатини, темир-терсакларнинг халқ хўжалигидаги моҳиятини, улардан нималар тайёрланнишини “Темирлар ўйини” шеърида ифодалайди.

Темирлар ўйинини ифодалашда шоир уларбоп восита, оҳанг топган. Шеърни ўқир экансиз, темир-терсакларни жонлантириш асосида уларнинг ҳар бирига ўзига хос тасвир топиши ва ғояни образли ифодалай олишини кузатиш мумкин:

Темирлар жаранг-жуурнг,
Ўйнашиб диринг-диринг,
Дейишар: “Юринг-юринг”
Түшдилар қизиқ — танца,
Сакрашар асса-асса.

“Темирлар ўйини” даги “синиқ перо”, “бузук ручка”, “эски челак”, “чүлтоқ кетмон”, “занг босган мих”, “ке-раксиз калит”, “узуқ занжир”ларнинг ўз ҳолига ачиниши, болалар меҳнати, ташаббуси туфайли улар ҳам халқ хўжалигини ривожлантиришда яроқли бўлишидан хушнудлиги янада аниқ, жонли ва лўнда ифодаланади: энди улар кераксиз бўлиб ҳар ерда сочилиб ётмайди. Заводларда эритилиб қайта қўйилганидан сўнг меҳнат қуролларига айланышади, яна ўз ўрнини топишади:

Курилишга борамиз,
Ўз ўрнимиз оламиз.

Шоир шеърнинг иккинчи қисмида мактаб болалари темир-терсакларни заводга тоинширгач, ундан нималар бўлишини тушунтиришга ўтади:

...Электр салқи симлар,
Троллейбус, дизеллар,
Поезд, вагон, пўлат из,
Дарёни шарт тўғсан ГЭС...
Ҳаттоки қисқич, челак,
Тегирмонда сим элак
Паловимиз капгири,
Човли, кастрюль — бари.

Халқ хўжалиги ва меҳнаткашлар эҳтиёжини таъминлашда шундай катта аҳамиятли нарсалар тайёрланганлигидан темир-терсакларнинг:

Ўйнашиб диринг-диринг,
Дейишар: “Юринг-юринг”, —

тарзидаги қувноқлик руҳини ифодалаш билан шоир болаларни бу ишга янада кўпроқ руҳлантиради.

Куддус Мұхаммадий шеър қизиқарли, болаларбон бўлиши учун катта хизмат қилган. Жонлантириш усулидан усталик билан фойдаланиб, темир-терсаклар аҳамиятини

уларнинг ўзлари тилидан сўзлатади, ҳар қайсисига хос ва мос сифатларни топади. Дейишар: “Юринг, юринг”, “Биз қачон бўламиз ЗИЛ?”, “Тракторга винт бўлиб, Пахта майдонин кўрай”, “Курилишга борамиз”, “Темир, меҳнаткаш дўстим” каби жонлантиришлар шеърнинг фоявий-бадиий томондан юксак бўлишини таъминлаш билан унинг таъсир кучини оширган.

Шоир шеърнинг енгил вазнда, равон ва оҳангдор бўлиши учун ёрқин қофиядош сўзларни топа олган:

Синиқ перо дикиллаб,
Бузук ручка ликиллаб...
Темир ишин биламан,
Қайда кўрсам иламан,
Мактабга топшираман
Заводга ошираман, —

каби поэтик тасвирлар шеърнинг фоявий-бадиий мукам-маллигини таъминлаш билан унинг тарбиявий аҳамиятини ҳам оширган.

Табиат гўзаллигига бўлган улкан муҳаббат шоирга ҳамиша ҳамроҳдир. Мактабда муаллимлик қилиб юрган пайтида барг мавзусини ўтар экан “Баргжон” шеърини ёзади. Шу тариқа унинг “Момақаймоқ”, “Қоқи ўт”, “Богимизда бир нок бор”, “Тут”, “Толим гуллайди-ю нега мева тутмайди”, “Ток дарахти бир хил-у, узуми нега ҳар хил”, “Шафтоли доктор”, “Асалари, Аҳмаджон” каби шеърлари пайдо бўлди.

Шу жиҳатдан шоирнинг Ҳамза номидаги республика давлат мукофотига сазовор бўлган “Табиат алифбоси” туркумига кирган бешта тўплами характерлидир. Шоир бу тўпламларга кирган шеърларида табиат ҳодисалари, нарса ва буюмлар, коинот мўъжизалари ҳақида поэтик холосалар чиқарган. Бу холосалар фоят болаларбондир. Чунончи, зилзилани ернинг гимнастика қилиши деб таърифласа, чувалчангни “ер трактори” деб атайди, гилоснинг қизиллигини кичкиналигидан уялишидан деган холосага келади. Хуллас, табиат мавзусидаги ҳар бир шеърида шу тариқа болалар характеристери ва тушунчасига хос ибратли фикр ифода этилади.

Қ. Муҳаммадий ёш китобхонлар қалбida табиат ва инсон куйчиси сифатида ҳар доим эъзозда.

ИЛЁС МУСЛИМ (1909—1993)

Болалар учун асарлар яратишни ўзи учун бахт деб билган, сермашаққат ва қутлуғ бу ишга умрини бағишилаган Илёс Муслим 1909 йилнинг 2 августида Қирғизистоннинг Бишкек шаҳрида чўян қуювчи — ҳунарманд оиласида дунёга келади. У 1924 йилда шаҳардаги Наримонов номли 1-бошланғич ўзбек мактабига киради. Мактабда ўзбекча, қирғизча ва русча китобларни севиб ўқийди, атрофда бўлаётган ўзгаришларга синчковлик билан қарайди. Дастлабки мақола ва шеърларини мактаб деворий ҳамда республика газеталарида бостириб туради.

1927 йилнинг кузидаги Илёс Муслим Тошкентта келиб, ўзбек эрлар билим юртига ўқишига киради. 1930 йилда у билим юртини муваффақиятли тамомлаб, Қашқадарёга боради. Яккабоғ туманидаги шаман-қирғиз ва Шерози қишлоқларида ўқитувчилик қилиб, ёшлиарни илм-фан нурларидан баҳраманд этади.

1931—1942 йилларда Илёс Муслим Ўзбекистон давлат нашриётида, бадний адабиёт, ёшлар ва болалар адабиёти нашриётларида муҳаррир, бош муҳаррир, директор ўринbosari вазифаларида ишлайди. Шоирнинг дастлабки шеърлари “Ер юзи”, “Ўзбек адабиёти ва санъати”, “Ёш куч” каби бир қатор журнallарда босилиб чиқади. Шоирнинг биринчи шеърлар тўйлами 1932 йилда “Ўсув” номи билан китобхонлар ҳукмига ҳавола этилади. Шу йили “Захархандалар” деган иккинчи тўйлами, 1934 йилда “Миқти келди” достони босилиб чиқади. 1938 йилда эса “Шеърлар” тўйлами майдонга келади.

Илёс Муслимнинг 30-йилларда яратган барча асарларида эрк, озодлик, янги ҳаёт, озод меҳнат, янги давр, ёшларнинг бахтиёр турмуши, юртнинг ўсиши, деҳқон тақдиди ва она-Ватанга меҳр каби ўша давр масалалари тўғрисида фикр юритилади. Маслан:

Ватан ҳамдам,
Хурмиз ҳар дам.
Ёшлик ғунча
Ўсар ҳардам.

Меҳнат тошди
Файрат жўшиб.
Ҳаёт қайнар
Зафар қучиб.

Илёс Муслим ўзининг “Миқти келди” (1933) поэмаси билан 30-йиллар ўзбек болалар достончилигини бошлаб берди. Достонда эркин, тинч ва осуда ҳаётни бунёд этиш учун кураш Миқти ва бошқа образлар мисолида очиб берилади.

Илёс Муслим 1942—1947 йилларда армия сафида хизмат қиласиди. Немис-фашист босқинчилариға қарши кураш олиб боради. Биринчи Белоруссия фронтида ҳарбий мухбир бўлиб ишлайди. “Ёвни тутдай тўкамиз”, “Адолат жанги”, “Маршрут — Берлин!”, “Тўпчиларга”, “Яшна Ватан!” ва бошқа ўнлаб шеърлари уруш йиллари маҳсулидир.

1947 йилда ҳарбий хизматдан бўшаган Илёс Муслим нашриётга қайтиб, ижодий ишга берилади. Унинг “Турналар”, “Бизнинг мактаб”, “Сенинг совғанг”, “Тилла қўнғиз”, “Ишchan асаларилар”, “Ойлар айтишуви”, “Ойхон ва райҳон”, “Кўрик”, “Биринчи совға” каби китоблари ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг ривожланишига баракали ҳисса бўлиб қўшилди. Бу тўпламлар ёш китобхонларнинг ақлий, ахлоқий ва эстетик тарбиясида етакчи роль ўйнаб келаётир.

Илёс Муслимнинг қайси асарига назар ташламанг, унда давримизнинг болалар адабиёти олдига қўйган вазифалари, кичкинтолайлар олдида турган муҳим ишлар тасвир марказига қўйилганини кўриш мумкин. Масалан, “Мактабим” асарини олиб кўрайлик. Унда дунёда мактабдан азиз, мўътабар жой йўқ, гёёки “она каби меҳрибон” бир макон, кишининг саводини чиқарадиган, ўзини ўзига танитадиган, онги ва ақлига ақл қўшадиган улкан маскан, деган форя илгари сурилади. Шунингдек, асарда боланинг мактабдан беҳад миннатдорлиги, ўзининг олдида турган бир қатор вазифалар, эл-юргита содик хизматкор бўлиш учун аввало мактабда яхши ва намунали ўқиш кераклиги содда ва равон мисраларда ифодалаб берилган:

Аъло ўқишидир бурчим,
Сарф этаман бор кучим.
Ишлайман халқим учун,
Қадрдоним мактабим!

Илёс Муслим ватанимизнинг гўзаллигини, болаларнинг баҳтиёргилигини куйлар экан, уларнинг порлоқ келажагига назар ташлайди бу нуқтаи назардан қараганда шоирнинг “Дўстлик” шеъри диққатга сазовордир.

Шоир дўстлик ва тинчлик тушунчасини кичик ёшдаги бола тасаввурида бериб, уларни мактабгача тарбия ёшиданоқ дўстлик руҳида тарбиялашни асосий вазифалардан деб билади. Бу фояни тинчлик учун кураш туйғуси билан омихта этиб ифодалайди.

Шоир тинчликнинг моҳиятини тушунтиришда кичик ёшдаги болаларнинг савиясига мос усувлар қидириб топган. Яъни болалар тинчликни ширин-шакар, қанд, шоколадлар, конфетларнинг мўл-кўллигига деб тасаввур қилади, деган хуласа чиқаради. Тинчликни шу йўсинда тушунтириб, уларнинг фикрини тасдиқлади:

Жуда мўл бўлар шоколадлар ҳам,
Столга тўлар мармеладлар ҳам.
Кўпаяр яна ширин кулча — нон,
Холва-ю, конфет обакидандон.

Боғларда ўйнаб-кулиб юрган, турли ноз-неъматлардан баҳраманд бўлган болалар ҳам, жаҳон меҳнаткашлари ҳам элнинг, юртнинг тинч ва обод бўлишини, ота-оналарининг ташвиш тортмаслигини хоҳлайди. Шунинг учун ҳам шоирнинг кичик қаҳрамонлари оламга жар солиб, тинчлик бўлсин, дейдилар:

Боғларимизда яйраймиз ҳар дам,
Билим оламиз, куйлаймиз бардам.
Дунёда халқлар кун кечирса тинч,
Ота-оналар ташвиши тортмас ҳеч.

Бу мурожаатда лирик қаҳрамоннинг — болаларнинг урушга қарши нафрати, озодлик билан дўстликнинг қудратига зўр ишончи ўз ифодасини топган.

Илёс Муслим “Сенинг совғанг” номли шеърида ўз хунари билан ҳамманинг диққатини тортган чевар қизнинг лирик образини яратди. Шоир бу образда ўз хунари билан фақат онасинигина эмас, ҳаммани ўзига жалб қилган жажжи қизнинг фазилатини кўрди ва уни гавдалантириди. Че-

вар қиздаги энг яхши фазилатлардан бири унинг меҳнатга меҳр-дили билан берилishiидир. Буни шоир турли истиоралар ёрдамида ифодалайди:

Чақнаб турган қувноқ кўзингни
Кўлингдаги ишдан олмайсан.
Ишни ҳар кун олиб ёнингга,
Зеҳн қўйиб кашта тикасан.

Шоир чевар қиз ўзининг бутун меҳр-эътиқоди билан тиккан каштасини онасига совға қилиши боланинг ота-онага бўлган чексиз муҳаббатини, у давр ёшларига хос хислатларга эга эканлигини улуғлади.

Шоир “чақнаб, қувнаб турган кўзларинг”, “дилдан тошиб чиққан сўзинг”, “жажжигина бармоқчаларинг”, “сен онангнинг кичик йўлдоши” каби мисрларда каштачи қизнинг ёқимли хислатларини очиб, уни ўқувчиларга намуна қилиб кўрсатади.

Илёс Муслим жисмоний меҳнатни мактабгача тарбия ёшидан бошлашни афзал кўради. Ўзининг бу эзгу ниятини у “Ойхон билан райҳон” деб номланган жажжигина бир шеърида жуда лўнда қилиб таърифлайди.

Ойхоннинг оддий ва соддалиги, тиришқоқ ва уддабуронлиги ҳатто, катта ёшдаги болаларни ҳам қойил қолдиди. У ҳар хил кўк-кўчатлар экади. Гап шундаки, ерга кўчат экиш бошқа, уни парвариш қилиш бошқа. Ойхон кўк-кўчатларга меҳр билан қарайди. Тагини чопади, сув қуяди. “Жамбил, сада, ош райҳон” кўм-кўм бўлиб вояга етади. Айниқса, “Ойхоннинг сочи каби қуюқ ўсади райҳонлари”. Райҳондан истеъмол қилиб кўрганлар меҳнаткаш қизчага раҳмат айтиб, миннатдорчиллик билдирадилар:

Боболар насиҳатин
Эслаб севинчга ботди.
Ҳалол меҳнат роҳатин
Ойхон ҳам шу кун тотди.

Бугунги ўзбек болалар адабиётининг атоқли вакили Илёс Муслимнинг бундай жозибали шеърлари жуда кўп. Унинг фазогирларга бағишлиб яратган “Ракетамиз учди ойга”, “Тўрт ботир”, “Кичик Андриян”, “Ҳайкал” ва бошқа

шеърларида довюрак фазогирлар, фазо кемаларини бунёд этаётган кишилар, фазога парвоз этишга қизиқаётган болалар қаламга олинади.

Шоирнинг “Эшматвойнинг қилиғи”, “Ёмон одат”, “Бефаҳм Эсон”, “Холча билан олча”, “Машмаша”, “Гриппидан ким қочади” сингари юмористик асарларида ишёқмас, дангаса, лашашанг, ўз устида ишламайдиган болаларнинг камчиликлари, нуқсонлари очиб ташланади.

АДҲАМ РАҲМАТ (1909—1983)

Шоир ва драматург, республика матбуотининг ilk заҳматкашларидан бири, жангчи-ёзувчи Адҳам Раҳмат болалар ва ёшлар адабиётининг тараққиёти учун салмоқли ҳисса қўшган адиблардан биридир.

Адҳам Раҳмат 1909 йилда Кўқон шаҳрида хизматчи оиласида дунёга келди. У 1921—1923 йилларда болалар уйида тарбияланди. Тошкентдаги медицина техникумини тугатиб (1926—1928), ўқитувчилик қилди. Адабиётга, бадиий ижодга бўлган меҳр-муҳаббат уни “Янги Фарғона” газетасига, Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасининг Кўқон бўлимида (1930—1935) ишлашга олиб келди. У иккинчи жаҳон урушигача Ўзбекистон давлат нашриётида, газеталарда ишлади ҳамда Ўзбекистон Радиоэшиттириш давлат комитетининг болалар адабиёти бўлимида меҳнат қилди.

Шоир иккинчи жаҳон уруши даврида фронт газеталарида, кейин ҳозирги “Ўзбекистон овози” рўзномасида адабий ходим бўлиб ишлади, сўнгра Ўзбекистон давлат бадиий адабиёт нашриётида муҳаррирлик қилди.

Адҳам Раҳматнинг ижоди 1930 йилда “Янги Фарғона” рўзномасида босилган “Оқ олтин” ҳақида қўшиқ номли шеъри билан бошланди. Шундан сўнг ёзувчининг “Бахтли ёшлиқ”, “Дум”, “Завқли аллалар”, “Шеърлар”, “Бизнинг боғчамиз”, “Ҳайвонот боғида”, “Шеър ва эртаклар”, “Хур ўлка”, “Танланган асарлар”, “Үлмас қаҳрамон”, “Кураш йўллари”, “Фалабага чорлаган мактуб”, “Тўртингилар”, “Шинелли қизлар”, “Изларни излаб” каби қатор китоблари нашр этилди.

Шоир Адҳам Раҳмат ҳақида гап кетадиган бўлса, у биринчи навбатда мактабгача тарбия ёшидаги болалар куйчиси сифатида эъзозланади. Адҳам Раҳматнинг жажжиларга бағишлиб ёзган қувноқ шеърлари, қанотли қўшиқлари, ажойиб-ғаройиб эртак-достонлари ҳар бир хонадонга, ҳар бир болалар боғчасига кириб борган. Бунга унинг қушлар ва паррандалар ҳамда ҳайвонлар ҳақида яратган асарларини мисол қилиб кўрсатишмиз мумкин. “Келинг, қушлар” асари йўйноқи оҳанги ва фикрнинг очик-равонлиги билан ажралиб туради. Бола тилидан ҳикоя қилинган бу асарда қушлар ўзга юртлардан қишилаб қайтиб келгунларига қадар бизнинг она ўлкамизда қанчадан-қанча ижобий ишлар амалга оширилганлиги — каналлар қазилиб, чўл-биёбонлар ўзлаштирилиб, боғлар бунёд этилиб, айниқса, қушларнинг эркин парвоз қилиб қувнаб, сайраб яшавлари учун бекиёс катта имкониятлар муҳайё этилганлиги чиройли ифодага эга:

Келинг қушлар,	Қанот ёйиб
Келинг қушлар,	Зерикмайин
Келинглар!	Ўйнангиз.
Бизлар қурган	Хўп ёқимли
Каналларни	Куйларни сиз
Кўринглар!	Куйлангиз
Сизлар учун	Келинг, қушлар,
Янги боғлар	Келинг, қушлар!
Қилдик биз,	Келинглар!
Мирзачўлга	Шу гулистон
Ноёб гуллар	Чаманда сайр
Экдик биз.	Қилинглар!

Ҳаётда ҳамма болалар ҳам парранда ва жониворларга муҳаббат билан муносабатда бўлавермайди. Айрим болалар қушларнинг айниқса, қишлоқ хўжалигида турли зараркунанда қурт-қумурсқаларни еб, бобо-дехқонларга катта мадад беришларини билмайдилар. Адҳам Раҳмат бундай ҳолга бепарво қарамайди, “Кушча ўғриси” шеърини ёzáди. Қосим ўжарлик қилиб на ўткинчи чолнинг қушнинг боласига озор берма, увол бўлади, худо бу ишинг учун сени жазолайди, дейишига, на она қушнинг шохдан-шохга учеб чириллаб ялиниб-ёлворишига қарамай палапонларни олаётганида дараҳтдан қулаб, қўли синади.

Адҳам Раҳмат ўжар Қосимга ортиқча панд-насиҳат қилмайди. Аксинча, кимки ўжар, ўзбошимча бўлса, ўзидан катталарнинг гапларига қулоқ солмайдиган бўлса, ундан болаларни ҳаётнинг ўзи жазолайди, деган чиройли хуносани тўрт мисра шеърида бериб қўя қолади:

Кушнинг азобин
Тортди бир ойлаб.
Синдириб қўлин
Ётдивой-войлаб.

Адҳам Раҳматнинг “Қалдирғоч, илон ва бешиктерватар” асари жуда завқли. Ёш китобхон асарни ўқий бошлиши билан сеҳрланиб, охири нима билан яқунланишини сабрсизлик билан кутади. Асар гояси жуда оддий ва ҳаётий. Кушларнинг боласини илон яхши кўради, дейди боболар. Буни Адҳам Раҳмат масалда жуда чиройли, ҳаяжонли қилиб берган. Она қалдирғоч овқатга кетган. Вақтдан фойдаланиб, илон харига ёнишиб палапонларнинг олдига чиқади: оҳ, онаси келмаса иш бўлади кўп ёмон!

Она қалдирғоч воқеадан хабар топиб, дўсти бешиктерватарни зудлик билан топиб келади. Бешиктерватар илоннинг додини беради.

Болаларни ейман деб
Ростлаганда ўзини.
Бирдан бешиктерватар
Ўйиб олди кўзини
Илон кўздан айрилиб
Тушди ерга юмалаб.
Бир тешикка кирди у
Ўзин зўрға амаллаб
Шундай қилиб қушчалар
Кутулишиди ўлимдан.

Масалда бирорвга чоҳ қазисанг, унга ўзинг йиқиласан, деган фикр илгари сурилади.

Жаҳон болалар адабиётининг кўзга кўринган вакиларидан бири Сергей Михалков Адҳам Раҳматнинг “Дум” асари ҳақида сўз юритиб: “Бу думнинг узилиб тушмай, болаларни кулдириш учун ҳалигача қимиirlаб тургани яхши, албатта”, деб эртак-достоннинг тарбиявий аҳамия-

тига юксак баҳо берган эди. Ҳақиқатан ҳам Адҳам Раҳматнинг сюжети Виталий Бианкидан олинган бу эртак-поэмаси китобхонлар орасида шуҳрат топди ва қайта-қайта нашр этилаётир.

Бу асар болаларнинг тушунчасини кенгайтиришда ва сўз бойликларини оширишда катта роль ўйнайди, уларни ақыли, фаҳм-фаросатли бўлишга даъват этади, ҳаддан зиёд ўй-хаёлга берилмасликка чақиради.

Фаҳм-фаросатсиз пашша ҳайвон, жонивор ва ҳашаротлардаги ўзларига ярашиқ думларни кўриб, ўзида ҳам ана шундай чиройли дум бўлишини орзу қилиб қолади. У ўзининг бу орзу-ниятини амалга ошириш мақсадида турли нарсалардан дум сўрайди, фаросатсизлиги туфайли ўзини ўзи шарманда қиласди. Мана кийикнинг нашшага жавоби:

— Ўзинг қандай маҳлуқсан,
Думни бериб бўлмайди.
Агар думим бўлмаса
Болаларим кўрмайди.
Қувиб қолса бўрилар
Бекинаман ўрмонга,
Болаларим югурап
Мен бекинган томонга.

Мен бекинган жойимдан
Чиқармайман унимни,
Кўрсатаман уларга
Фақат оппоқ думимни.
Думни кўрган болалар
Мени топиб олади.
Душманларим тополмай
Оғзин очиб қолади.

Сурбет пашша барчадан дакки эшишишга қарамай, дум сўрашда давом этади. Охири сигирга мурожаат қиласди. Сигир оқ кўнгиллик билан унинг илтимосини рад этади. Лекин сурбет нашша ундан узр сўраб, нари кетиш ўрнига сигирнинг устига қўниб, уни чақа бошлайди. Шоир ҳам:

Жаҳли чиқди сигирнинг
Индамайин тик турди.
Пашша яна чақанда
Думи билан бир урди.
Дум зарбидан пашшанинг
Нафаслари тиқилди.
Тил тортмасдан шум пашша
Шунда ерга йиқилди, —

•дея асарга якун ясайди.

Шоир қурт, балиқ, қизилиштон, тулки, сигир образлари орқали болаларга ҳайвонлар, турли жониворларнинг

тузилишларини, уларнинг ҳаётларини ҳикоя қилиб беради, булар воситасида пашшанинг ифлос, заараркунанда эканлигини очиб ташлайди.

Адҳам Раҳматнинг “Ботир бола” эртак-достонини кичик мактаб ёшидаги болалар севиб тинглайдилар. Халқ эртаги асосида ёзилган бу эртакда камбағал-қашшоқ овчи йигит ҳақида гап боради. Овчи кунлардан бир кун турнаподшони тутиб олади. У йигитдан мени қўйиб юбор деб илтижо қиласди. Овчи ишонувчан. Бу камбағал ҳаётда ҳаммага ишонади, ҳатто турнага ҳам. Йигит қўлидан озод бўлган турна:

Раҳм қилдинг менга сен
— Яхши бола экансан
Кўп тортиқлар берурман
Агар борсанг сенга мен, —

деб унга ваъда беради.

Камбағал бола яхши ният, катта умидлар билан турнаподшоникига боради. Турна ваъдасида туриб, бола талаб қиласган “Очил дастурхон”ни беради. Бу дастурхон оддий эмас, сеҳрли экан:

Севингандан болажон
Дебди: — Очил дастурхон,
Кенг очилиб кетибди,
Бирдан шунда дастурхон.
Турли-туман овқатлар
Дастурхонга тўлибди.
Она-бола ейишиб,
Тўйиб хурсанд бўлибди.

Камбағални туянинг устида ит қопибди, деганлариdek, дастурхоннинг таърифини шу ернинг подшоси эшитиб қолиб, уни боладан тортиб олади.

Оддий овчи бола энди подшодан қандай бўлмасин қасд олиш, ўзи каби эзилган, бева-бечоралар учун жангга кириш ўй-хаёли билан ёнади. Бу йўлда унга дўсти турнаподшо ёрдам қўлини чўзиши, қовоқни бериши ва боланинг довюраклик билан жангда ғолиб чиқиши тингловчида яхши таассурот қолдиради:

Подшо қараб турармиш,
Бола қўйиб қовоғин.
Дебди, — Қани чиқинглар!
Подшонинг аскарларин
Чуқурларга тиқинглар!
Шунда қовоқ ичидан
Беҳад аскар чиқиби.

Улар золим подшонинг
Аскарларин йиқиби.
Бола енгиб подшони
Хурсанд бўлиб кетиби.
Эл-юрти болани
Кучиб, табрик этиби.

Бугина эмас, Адҳам Раҳмат “Бизнинг боғчамиз”, “Пилла қурти боқамиз”, “Оиламиз”, “Ёз ойлари” каби асарларида ҳам кичик мактаб ёшидаги болаларни катталарнинг меҳнатлари билан таништиради, болалар ҳам меҳнат жараёнида ота-оналарига бевосита кўмак берадилар.

Адҳам Раҳмат “Абдулла Набиев”, “Дўстлик” пъесалари билан катта-кичик болалар ўртасида яхши танилган.

Адҳам Раҳмат урушдан сўнг ҳарбий ватанпарварлик руҳи билан сугорилган бир неча китоблар ёзди.

Адҳам Раҳмат ўз асарлари билан Зафар Диёр, Мажид Файзий, Доржия Ошпоқова, Илёс Муслим, Шукур Саъдулла, Султон Жўра, Куддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир каби ёзувчилар қаторидан муносиб ўрин олган сўз санъаткоридир.

ШУКУР САЪДУЛЛА (1912—1972)

Шукур Саъдулла кичкинтойларга катта эстетик шавқ-завқ багишлайдиган забардаст шеърлари, ёш китобхонни яхшиликка ўргатувчи эртак-достонлари, аъло ўқишига, давримизга садоқатли кишилар бўлиб камол тошишга даъват этувчи бадиий пишиқ ҳикоялари, ўтмиш ҳамда давримиз болалари ҳаётидан олиб ёзилган пъесалари, ёш қалбларни ларзага солувчи қиссалари билан ҳамма ёшдаги болаларнинг қадрдон ва суюкли ёзувчиси бўлиб қолди.

Шукур Саъдулла 1912 йилнинг январида Жиззах шаҳрида хизматчи оиласида дунёга келди, бошланғич маълумотни она шаҳридаги Наримонов номли мактабда олди. 1924 йилда Самарқанд педагогика билим юртида таҳсил кўрди, сўнгра Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат университетида ўқиди. 1931—64 йилларда Ш. Саъдулла Ўзбекистон давлат ва “Камалак” (“Ёш гвардия”) наш-

риётларида муҳаррир, бўлим бошлиғи, бош муҳаррир ўринбосари, бош муҳаррир вазифаларида меҳнат қилиб, болалар учун адабий-бадиий китоблар нашр этишга ўзининг баракали ҳиссасини қўши.

Ш. Саъдулланинг биринчи шеърлар тўплами 1932 йилда “Ҳайқириқ” номи билан босилиб чиқди.

“Ҳайқириқ”нинг майдонга келиши шоир ижодида жуда катта воқеа бўлди. Адабий жамоатчиликнинг бу китоб ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари янада чидам, қунт билан ижод қилишга, ўз устида кўпроқ ишлашга, изланишга, энг муҳими ҳаётни ўрганишга ва шу асосда ижод этишга чорлади. Ш. Саъдулла бутун умри давомида бунга амал қилди. Қирқ йилдан ортиқроқ ҳаётини ижодга бағишилаган санъаткорнинг “Уч айик”, “Айёр чумчук” (1935—1936), “Ёрилтош” (1939), “Икки сандиқ” (1942), “Сен нима қилдинг?” (1942), “Шоҳиста” (1944), “Ширин кун” (1946), “Шеърлар” (1955), “Шеър ва эртаклар” (1957), “Пьесалар” (1959), “Дастёр қиз” (1960), “Сенинг альбоминг” (1962), “Озода” (1969), “Командирнинг бошидан кечирганлари” (1962), “Качал полвон” (1963, 1966, 1967, 1986). “Исл қўйилмаган хат”, “Сенинг байраминг”, “Менинг азиз болаларим” ва бошқа китоблари босилиб чиқди.

Драматург Шукур Саъдулланинг “Ёрилтош”, “Гулхан”, “Бизнинг боғчамиз”, “Далада байрам”, “Ватан ишқи” (драматург З.Фатхулин билан ҳамкорликда ёзилган), “Икки билагузук”, “Зубайда”, “Афсона яратган қиз” пьесалари ни томошабинлар яхши билишади.

Кувноқ ва жўшқин асарлар куйчиси бўлган Шукур Саъдулла ўзининг жуда кўп шеър, қўшиқ, эртак, эртакдостон, пьесаларини кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишилаган.

Шукур Саъдулла табиат куйчиси сифатида эъзозланади. Шоир сўлим баҳорни қўпгина шеърларида қаламга олиб, айниқса, кичик мактаб ёшидаги болаларни ҳаёт билан таниширади, уларда оламни тушуниш қобилиятларини ўстиради.

Одатда, бойчечак жуда эрта очилади. У қор эриб-эри масданоқ кўзга ташланади. Буни кўрган одамлар “Ҳа, баҳор яқинлашиб қолибди”, дейдилар. Шоир “Бойчечак” асарида худди шу фикрни лўнда қилиб чизиб беради:

Очилдими бойчечак,
Энди ҳар ён гул демак,
Чунки баҳор элчиси —
Шу митти гул — бойчечак.

Албатта, бойчечак пайдо бўлганидан кейин баҳор бошланади, ёмғир устига ёмғир ёғади. Ёмғир табиат ҳуснига хусн қўшади, одамлар руҳини кўтаради. Шукур Саъдулла “Ёмғир ёғалоқ” шеърида баҳор ёмғирига муҳаббат билан муносабатда бўлади. Бу ёмғир она-табиатни гулга буркаши билан бирга экин-тиқинлар учун ҳам кони фойда эканлигини ёш китобхон қалбига етиб борадиган даражада қувноқ ва шўх мисраларда яратади:

Ёмғир ёғалоқ,
Ям-яшил ўтлоқ,
Энди экинлар
Чиқарар қулоқ...
Ёмғир тингандা,
Чиқар камалак,
Ёмғирдан фойда
Майсага, донга
Юрт сероб бўлар,
Оқ буғдој, донга.

Шукур Саъдулла “Тўрт фасл” шеърида йил фаслларининг ўзига хос хусусиятларини характерли деталлар ёрдамида ёритади. Уларнинг жозибаси, табиатга алоҳида кўрк бағишлиши, инсонлар қалбига таъсири хусусида болаларбоп хulosалар чиқаради.

Шеърда баҳор фасли шундай тасвиirlанади:

Милт этиб чиқди қуёш,
Деди: — Дўйстлар, қиши одош.
Кўрсак йўқ қора булат,
Ер юзи кўқ гилам — ўт.

Шукур Саъдулла баҳорни яратувчи, инсонларга эстетик завқ ва меҳнат инъом этган фасл деб таърифлагач, кўркам ёз фасли билан болаларни таништиришга ўтади. Ёз келиши билан курсанд бўлган болаларнинг севинчини шоир шундай ифода этади:

Келди кўклам каби соз,
Бизлар севган иссиқ ёз.

Шоир Ватанимизнинг бойлигига бойлик қўшган, меҳнаткашлар дастурхонини безовчи ноз-неъматларни вужудга келтирган, “тўқсон хил меваларни пишириб”, “янги дунёлар очган” кишиларни зўр муҳаббат билан, ажойиб мисраларда улуғлайди:

Экин ўсди ерларда,
Буғдой пишиди қирларда...
Полиз тўла бодринг,
Боғбон, тез узиб беринг!
— сабр қилинг сиз андек,
Сўйиб берай ҳандалак.

Шукур Саъдулла ёз фаслини улуғлаш билан кузнинг ҳам ўзига хос фазилатларга тўлалигини табиатнинг олтин даври деб таърифлайди, куз фаслининг ўзига хослигини образли тасвирлар орқали очади:

Қуёни тушар таптидан,
Қўрқиб қишининг афтидан.
Сарғаяди кўкатлар,
Барг тўкали дараҳтлар.
Ҳосил йиғиб олинар,
Қишига замин солинар.

Шоир қиши фаслининг ҳам ўзига хос чиройли гашти борлигини, кишиларда завқ-шавқ уйғотишини лирик бўёқларда кўрсатади:

Дала-тища тинди иш,
Келди меҳмон бўлиб қиши.
Қиши эмас, у — қорбобо,
Совғалари бор бобо...

Худди ёздай, баҳордай —
Илиқ, кузги наҳордай.
Қор ёғар, кеча-кундуз,
Сув совқотиб кийган муз.

Шукур Саъдулла иккинчи жаҳон уруши даврида янада баракали ижод этди. “Сен нима қилдинг?”, “Она ва бола”, “Шоҳиста” тўйламларини нашр эттирди. Бу давр шоир шеъриятида болалар кутган воқеалар ўз аксини топғанлигини кўрамиз. Мавзу ранг-баранглиги шоирнинг фикрлаш доираси кенглигидан, болаларни жон-дилидан севи-

шидан, она-Ватанга чексиз меҳр-муҳаббатидан далолат бериб турибди. Буни “Сен нима қилдинг?”, “Бизнинг қаҳрамон”, “Отлиқлар”, “Меҳмон қиз”, “Унинг ҳикояси”, “Етима эмассан”, “Разведкачи Коля Куликов”, “Шоҳиста” каби асарлари мисолида очиқ-ойдин қўришимиз мумкин.

Бу шеърлар ичida “Шоҳиста” асари алоҳида ажралиб туради:

Кўк чироги ой сўнди,
Баргларга шабнам қўнди.
Тонг оқарар оҳиста,
Тураг сакраб Шоҳиста, —

мисраларида шоир Шоҳиста исмли жажжи қизчанинг меҳнатга муҳаббати, файрати, боғидаги узумларни қанчалик меҳр қўйиб парваришлаши билан бирга, унинг фронт бўйлаб одамхўр ёвларга қарши жанг олиб бораётган отасига бўлган меҳр-муҳаббатини бадиий бўёқлар билан ифодалаб беради. Шоҳиста асалдек товланиб пишган узумидан дадасига совға ҳозирлайди:

Сўнгра почтага борди,
Дадасига юборди.
Дадаси ботир жангчи,
Шоҳистанинг қувончи.

Шукур Саъдулла “Эгизаклар”, “Сен менга дўст, мен сенга дўст”, “Улуғ шаҳар” (туркум), “Ховлимизнинг болалари” каби қатор шеърларида дўстлик гояларини илгари суради.

Шоирнинг жуда кўп шеърлари мактаб дарсликларида, кўлланмаларида узоқ йиллардан бери нашр этилиб келинаётир. “Ўйин”, “Лола ва мушук”, “Баҳор келди”, “Ватаним”, “Дастёр қиз”, “Озод диёр”, “Тўрт фасл”, “Куш тили” шулар жумласидандир.

Шоир ижодида юмористик шеърлар ҳам бир талай: “Шалаббо”, “Анқов”, “Инжиқ”, “Ивирсиқ”, “Бизнинг ойи” каби асарларида шоир дангаса, ўз устида кўп ишламайдиган, ўқиш, изланишни ёқтиrmайдиган, инжиқ, ивирсиқ болалар устидан қаттиқ кулади.

“Ивирсиқ”да шоир ўйинқароқ, кун бўйи коптот ўйнаб, уйга берилган вазифани бажариш, ўз вақтида уйқудан туриш ўрнига қотиб ухлаб дарсдан кеч қолган Сиддиқ исмли боланинг мактаб ўқувчилариға хос бўлмаган қилиқларини фош қиласди:

Дафтари очиқ-сочиқ, Қолган вазифа чала. Соат юрар: чиқ-чиқ-чиқ, Ечилмаган масала.	Яна жаранглаб соат, Тўққизга занг уради. “Ивирсиқ жон” бетоқат — Энди шошиб туради.
--	--

Шукур Саъдулла халқ оғзаки ижодини севган ва ундан ижодий фойдаланган шоирлардан бири эди. У “Нўхатполвон”, “Лақма ит”, “Айёр чумчуқ”, “Чол билан бўри” каби ўнлаб асаларини эртаклар асосида яратди. Халқ эртакларини жўнгина шеърга солиб қўя қолмади. Балки унга ижодий ёндашди. Давримизга, болаларнинг истак-армонларига мослаштири.

Шукур Саъдулланинг “Командирнинг бошидан кечиргандар”, “Качал полвон”, “Азиз қишлоғим”, “Ислам қўйилмаган хат” қиссалари ўзбек болалар насрининг яхши на муналаридан ҳисобланади.

Шукур Саъдулла 1972 йилда ижодий баркамолликка эришган бир пайтда тўсатдан вафот этди. Лекин у ўзининг foявий-бадиий юксак, болаларбоп асалари билан бир умр китобхонлар қалбida яшайди.

ҲАКИМ НАЗИР (1915 йилда туғилган)

Ҳаким Назир ўзбек болалар насрининг отахон ижодкорларидан, кичикинтойларнинг севимли адилларидан биридир. У болалар учун ўндан зиёд қисса, роман, пьеса, сон-саноқсиз ҳикоялар яратди. “Лочин қанотлари” романни, “Сўнмас чақмоқлар”, “Ёнар дарё”, “Кенжатой” қиссалари, ўнлаб ҳикоялари кўпгина хорижий тилларга таржима этилиб, чет элларда ҳам ўз ўқувчисини тоғди.

Заҳматкаш адид 1915 йилда Тошкент шаҳрида махсидўзкосиб оиласида дунёга келди. Онаси Малика отиннинг

мактабида бошланғич маълумот олгандан кейин, пойафзал фабрикасига кириб қасб әгаллаш билан бирга кечки ишчилар дорилғунуни (индустрисал техникум)да ўқиши давом этирди.

Ҳаким Назир болалигидан китобхонликка жуда берилган, газета ва журналларда босилган материалларни чан-қоқлик билан ўқиб чиқарди. Ўқиш-ёзишга бўлган қизиқиши уни “Тонг юлдози” (“Ленин учқуни”) газета таҳририятида ишлашга олиб келди. 1934—1935 йилларда дастлабки ҳикоя, очерклари газетада, “Ёш куч” журналида босилиб чиқди. Булар ҳаваскорлик машқлари эди. Адид жиддийроқ асар ёзиш учун ҳаёт таассуротларидан ташқари чуқур назарий маълумот ҳам зарур эканлигини англади. Кундузи редакцияларда ишлаган ҳолда кечки Тошкент давлат педагогика институтида ўқиб, тил-адабиёт факультетини маваффақиятли битириб чиқди. Бир оз вақт ўқитувчилик қилди. Адабий ишга астойдил берилди. 1942 йилдан бошлаб ўн бир йил давомида Ўзбекистон радио қўмитасида бўлим бошлиғи, бош муҳаррир бўлиб ишлади. Сўнг Бадний адабиёт нашриётида бош муҳаррир, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида котиб, адабий маслаҳатчи вазифаларини бажарди. Мазкур вазифаларни ёзувчи ижодий иш билан қўшиб олиб борди.

Кунт, чидам билан ўз устида ишлаши, тинимсиз ижодий изланиши туфайли Ҳаким Назир болалар ёзувчиси сифатида китобхонларга танилди. 1940 йилда “Кенжа” (янги номи “Қуёш қачон тутилади?”), 1946 йилда “Салим ота” номли ҳикоялари республика танловларида совриндор бўлди. 1951 йилда эса Москвада рус тилида чиқсан “Мальчики из кишлака” ҳикоялар тўплами собиқ Иттифоқ танловида мукофот олди.

Севимли ёзувчимизнинг ижод йўлига синчиклаб назар ташласак, унинг дастлабки ижодий изланишлари ҳикоячилиқдан бошлангинини кўрамиз. Унинг биринчи китоби “Қишлоқдаги жиянларим” ҳам ҳикоялардан жамлангандир. Ҳикоя жанри ёзувчи билан ёш китобхонлар оламини бирлаштаришда бамисоли бир кўпrik бўлди. Бу кўпrik орқали Ҳаким Назир болаларнинг бой, гўзал, қувноқ, ажойиботларга тўла дунёсига кириб борди. Бир-бираидан таъсирли, бир-биридан ўқимишли, болаларча жон-

ли ҳикоялари дунё юзини кўрди. Буларда кичкитойларнинг қувончларга тўла турмуши, ҳис-туйгулари, ўқиши, хулқ-одоби, катталарга ҳурмати, меҳнатга муносабати, миллий қадриятлар ўз бадиий ифодасини топди. Ҳикояларда ёзувларнинг кичкитойлар ёши, савияси ва руҳиятини қўрсатишга алоҳида эътибор бергани кўриниб туради. “Қишлоқдаги жиянларим” (1948), “Беш баҳо” (1955), “Чўл ҳавоси” (1958), “Яхши исм” (1962), “Мени танийсизми?” (1963), “Болажонларим” (1964) номли ҳикоялар тўпламлари бирин-кетин эълон этилиб, болалар ва ўсмирларниң маънавий мулкига айланди.

Ҳаким Назирнинг кўпгина ҳикоялари боғча ёшидаги ёки эндиғина биринчи синфга қадам қўйган болалар ҳаётини акс эттиришга бағишлиган бўлади. Буни адабнинг “Бир оғиз сўз”, “Расмли китобча”, “Давроннинг қушчаси”, “Қайсаргина укам”, “Яхши исм”, “Икки ўртоқ”, “Булбул”, “Қанддон”, “Игна”, “Бир туп фўза” каби ҳикоялари мисолида айтиш мумкин. Бундай ҳикояларда болалар ўртасидаги ўзаро дўстлик, ахлоқ-одоб, аъло ўқиши, жамоат ишларида фаоллик қўрсатиш, катталарнинг юмушларига кўмаклашиш, кушлар ва жоноворларга ғамхўр бўлиш, орзумидлар қанотида яшаш ва бошқа масалалар акс этганини кўрам из.

Болаларда орзу-умид, яхшилик сари интилиш катталарга нисбатан кучлироқ бўлади. “Яхши исм” ҳикоячасида адаб худди шу тўғрида сўз юритади. Шоира эндиғина биринчи синфга қадам қўйган. У ҳали мактаб қонун-қоидасини яхши билмайди. Шунинг учун қизча ўқитувчиси Зуҳра юлдузига ракета учирилганлиги тўғрисидаги ахборотни рўзномадан ўқиб берганида бутун синфни бошига кўтариб:

— Топдим! Топдим! Топдим!!! — дея овозининг борича бақириб юборади.

Аён бўлишича кеча Шоиранинг онаси унга сингилча туғиб берган бўлиб, чақалоққа нима деб исм қўйиш жанжал бўлиб турган экан. Шоирада ҳавас яхши, ният кучли. Унга ракета ва айниқса, Зуҳра юлдузи ёқиб қолади. Шу онда сингилчасига Зуҳра деб исм бериш фикри туғилади. Бу ҳақда у бутун синфга сўзлаб беради.

“Яхши исм”нинг холосаси ҳам болалар орзу қилгандек якунланадики, асарни ўқиган ҳар бир боланинг Шоирага,

у танлаган исмга, қудратли техникага, шириңсұхан мұаллимага ва отага бир умр ҳаваси келади.

Болаларға ҳар томонлама түғри таълим-тарбия бериш, түшунтириш, ўргатиши, уларда қўниқмалар ҳосил қилиш катталарап боғлиқ. Кичкинтойларнинг отахон адиби “Булбул” ҳикоясида бу масалага катта эътибор беради. Она табиатга, қушларга меҳрибончилик қилиш гояси бу асарнинг асосини ташқил этади.

Қобилжон қушларни эҳтиёт қилиш, эъзозлаш керак эканлигини, уларни уриш, озор бериш ёмонлигини ҳали тушуниб етмайди. Шу сабабли қўшни ҳовлига келиб сайраган булбулни урмоқчи бўлади.

Олим ака ишдан қайтганда Қобилжон қўшниларникига булбул келганидан хабар беради.

— Дада, дада! — деди у кўзини катта-катта очиб, — нега бизнинг боқقا булбул келмайди-а?

— Қўрқади, — деди дадаси.

— Нимадан қўрқади? — деди у ажабланиб.

— Сендан! — деди дадаси.

— Ия, нега энди мендан қўрқади?

— Ахир кесак отсанг, майиб бўлади-да! Бу ишинг ярамайди деб айтиб эдим-ку. Қобилжон индамай, ўйланиб қолди: энди нима бўлади? Ростдан ҳам булбулжон унинг боғига ҳеч келмасмикин-а?

— Кесак отмасам келадими, дада? — деди охири Қобилжон.

— Албатта, келади, — деб ишонтириди дадаси.

— Бўпти! — деди Қобилжон ва шу пайтдан бошлаб қушларга кесак отмайдиган бўлди.

Адибнинг мактаб ёшидаги болаларга бағишлиб ёзган жуда кўп ҳикоялари китобхонни она юртни севишга, меҳнаткаш бўлишга, меҳнат аҳлини, ота-онани эъзозлашга, касб-хунар эгаси бўлишга чорлайди.

“Бир туп фўза” ҳикоясида ёш қаҳрамонларнинг халқ бойлигига бўлган муносабатлари гоят ҳаётий деталлар, жонли, қизиқарли воқеалар асосида ифода этилади. Болаларнинг ўйинқароқлиги туфайли Каримнинг сигири бўшалиб, бир туп фўзани пайҳон қилиши ҳаммани ташвишга солади. Ёзувчи шу воқеа туфайли ёшларнинг халқ мулкига бўлган муносабатларини белгилайди.

Муаллиф ҳикояда қаҳрамонлар характерини индивидуаллаштиришга алоҳида эътибор беради. Абдусамад чўрткесар бола. Гоҳо баъзи гапларни шартта айтиб юборади (сигирни қидириб юрганда Қорабой акага қилган муомаласини эсга олинг). Карим соддадил, тўғри бола. Шу билан бирга, серҳаракатлиги билан бошқалардан ажралиб туради. Бу ҳолни биз Каримнинг хатти-ҳаракатлари, қилиқ-одатлари, сўзлари, ўртоқлари билан муносабатларида кўрамиз.

Муаллиф “Қишлоқдаги жиянларим” тўпламидаги “Валижоннинг дадаси” ҳикоясида болаларнинг жангчиларга ҳурмат ва муҳаббатини тасвирлайди. Буни иккинчи жаҳон урушидан қаҳрамон бўлиб қайтган Валижоннинг дадасини бутун қишлоқ аҳли зўр ҳурмат ва катта тантана билан кутиб олганини кўрсатиш орқали очади.

“Бошоқ” ҳикоясида болаларнинг ўқишдан бўш вақтларида ота-оналарига ёрдам берганини Азимжон, Мамат, Салимжон, Тоштилла образларида гавдалантиради.

“Жиянимнинг тойчаси” ҳикоясида китобхонни қишлоқ болаларининг характерлари ва ҳаёти билан таништиради. Маҳмуджон билан Омоннинг оталари пахтадан мўл ҳосил олиш учун ким ўзарга киришади. Болалар ўз оталарининг голиб чиқиши учун куйиб-пишиб ҳаракат қиласидилар. Маҳмуджон жонидан азиз кўрган тойчасини аравага қўшиб, пахта ташишга киришадилар. Бу билан ёзувчи қишлоқ болаларининг ўзига хос характерини яратади. Кичик бир парча орқали катта бир воқеани — болаларнинг улуф ишларга қўл урганлигини ҳаққоний кўрсатади.

Ҳаким Назирнинг аксарият асарлари, юқорида кўрганимиздек, умуминсоний ва миллий қадриятларга бағишиланган. Унинг жами китоблари 50 дан ортиқ. Шулардан 7 таси болалар ва ўсмирлар учун ёзилган қиссалар. Муаллифнинг биринчи қиссаси — “Кўкорол чироқлари” (1954) урушдан кейинги қишлоқ ҳаётида юз берган қийинчиликларни енгишда ота-оналарига кўмак кўрсатган болалар ҳақида, уларнинг меҳнатда характерлари чиникиши, дўстликларининг тобланиши акс эттирилади. Бу қиссани муаллиф китобхонлар талаби асосида кейин қайта ишлаб, “Сўнмас чақмоқлар” номи билан (1957) бостириди.

Ҳаким Назирнинг “Ёнар дарё” (1966) қиссаси ўзбек болалар адабиётининг кейинги йиллардаги катта ютуғидир. “Газқайнар” манзарасини ёрқин бўёқларда гавдалантирган бу асарда ўша даврда Қизилқум саҳроси кишиларининг жасорати, романтик ҳаёти, қаҳрамонлиги ҳамда бир-бирига чин меҳрибонлиги тасвириланади, шунингдек, оиласадаги бола тарбияси, бунда ота-онанинг тутган роли кўрсатилади. Асарда воқеа ўн икки ёшли ўқувчи Дамир тилидан ҳикоя қилинади. Бундан икки йил аввал отаси вафот этиб, синглиси Попук иккови онасининг қарамоғида қолишган. Кўп вақтлари ишда ўтадиган она болалар тарбиясига кам эътибор берган. Дамир эса, кекса бувисининг ўта меҳрибонлиги, юмшоқлиги орқасида ўйинқароқ, ўқишига кам ҳафсала, ўжар бўлиб қолган. Натижада, у онасига бўйин эгмасликка ҳаракат қиласди.

Дамирларнинг узоқ қариндошлари Султон амаки уларнинг уйига тез-тез келиб туради, шунинг учун болалар унга ўрганиб қолишган. Кейинчалик ота сифатида шу оиласага кирган Султон амаки Дамир характерининг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Дамир характерида из қолдирган иккинчи муҳим воқеа унинг Қизилқумга сафари бўлди. Бу унинг кўз ўнгидаги янги олам очади, уни меҳнат кучоғида чиниқтиради.

Газчиларнинг “Филдираб юрадиган посёлкаси”, “Чўпон бобонинг бошчилигига” очилган “Мўъжиза қудуқ”, беморлигига қарамай Султон амаки кўрсатган фидокорлик, умуман, газчиларнинг афсонавий қаҳрамонлиги Дамир руҳида кескин бурилиш ясади.

Ёзувчининг “Кенжатой” (1976) қиссасида ҳунар мактаби ҳаёти қизиқарли ва жозибадор акс эттирилган бўлиб, ўсмирларда ишчи касбидан фахрланиш туйғусини тарбиялашга хизмат этади.

“Тоҳир-Зухра қиссаси”ни олсак (1985) унда бош муаммо ҳаётга қадам қўяётган, балоғат палласидаги ўспирин билан қизалоқнинг ёш қалбларида туғилмиш илк севги кечинмаларига қаратилган, ёниқ изтироблар тасвирига кенг ўрин берилган.

“Дадамни топиб беринглар” қиссасида (1991) бир деҳқон оиласи бошига тушган ноҳақлик фожиаси кичиклар назари орқали ўтказилиб, уларнинг онги ва руҳия-

тига етказган салбий таъсири бадиий таҳлил этилганини кўрамиз ва ёш қаҳрамонлар билан бирга изтиробга тушамиз.

Ҳаким Назир сўнгги китобини “Оқ фотиҳа” деб атади. Бу хотира-қисса бўлиб, болалик саргузаштларига бағишланган. Муаллиф безовталик, фулгула-ҳаяжонларга тўла болалик чоғлари кўрган-кечиргандарини жонли лавҳаларда ҳикоя қиласи, кичикликда ота-онасидан олган илк инсоний сабоқлари учун уларга чуқур ва самимий миннатдорчилигини изҳор этади.

Ҳаким Назир 1973 йилда “Лочин қанотлари” романини яратди. Бунда урушга кетган ота-оналарнинг ўрнини босган Ўқтам, Умри ва бошқа ёш ватаншарварлар образлари гавдалантирилди. Романни жамоатчилик илиқ қабул қиласи. Тадқиқотчилар “Лочин қанотлари” романни ўзбек болалар адабиётида деярли қўл урилмаган мавзуни — уруш йиллари кичкинтойларнинг буюк ғалабага қўшган ҳиссасини кўрсатишга бағишлиланган йирик асар сифатида қимматлидир”, деб ёздилар.

Ёзувчининг “Чиранма ғоз-хунаринг оз” номли пьесаси кўп йиллар давомида Ёш томошабинлар театри саҳнасида қўйилди.

Ҳаким Назир ижодида катталар учун ёзилган асарлар ҳам анчагина. Булар “Мусобақадошлар” (1950), “Одамнинг қадри” (1958), “Ўтлар туташганда” (1960), “Онаизор” (1961), “Маёқ сари” (1961), “Азиз одам” (1964) каби ҳикоя ва очерклар тўпламлари; “Сув гадоси” (1962), “Кўк терак шабадаси” (1968) қиссаларидан иборатdir. Муаллифнинг 24 та китobi рус тилига, 12 та китobi қозоқ, қирғиз, туркман, грузин, арман, украин, белорус, латиш, литва, эстон ва бошқа тилларда таржима бўлиб чиққан. Қатор ҳикоялари немис, француз, испан, булғор, чех, мўғул каби тилларда эълон этилган.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти ва Х. К. Андерсен номли Ҳалқаро фаҳрий диплом совриндори Ҳаким Назир ўз ижодий фолиятини давом эттиromoқда.

ЎТКИР РАШИД (1915—1990)

Педагог-шоир Ўткир Рашид 1915 йилда Кўқон шаҳрида туғијиди. Болалиқдан китобга, адабиётга қизиққан бўлажак шоир она шаҳрида ўрта мактабни тамомлаб, ўша ерда босмахонада ҳарф терувчи бўлиб ишлади. Одатда, ҳарф терувчи ҳар бир янгиликдан бошқалардан кўра олдинроқ хабардор бўлади. Ҳарф терувчи Ўткир Рашид ҳам “Янги Фарғона” рўзномасида босилаётган ҳар бир бадиий асарни элдан бурун ўқир, илҳомланар ва ўзи ҳам шеърлар ёзиши машқ қиласр эди. Ҳавас ва машқлардан бошланган шеър ёзишлар бора-бора касбга айлана бошлади. Эндиликда ўқиш, ҳаётни ўрганиш, изланиш керак эканлигини сезган Ўткир Самарқанд давлат университетига ўқишга кирди.

Университетдаги ўқиш, адабиёт шайдолари билан дўстлашиш изланишда бўлган Ўткир Рашиднинг илҳомига-илҳом қўшди, унинг шеърий машқлари деворий газета ва адабий альманаҳларда кўрина бошлади.

Ўткир Рашид ўқишни тамомлаб, Тошкентга келди. Бадиий адабиёт нашриётида муҳаррир, “Ёрқин ҳаёт”, “Гулистон” ойномаларида ва ҳозирги “Ўзбекистон овози” рўзномасида адабий ходим бўлиб ишлади. Бу жараёнда кўплаб қаламкашларнинг китоблари, асарлари унинг қўлидан ўтиб, ўқувчига тегди. Бу ишларнинг ҳаммаси Ўткир Рашидни қаламкаш шоир сифатида вояга етишида, тобланишида катта бир ҳаёт мактаби бўлди.

1937 йилда Ўткир Рашиднинг “Ёшлик” номи билан биринчи китоби босилди. Шундан кейин “Шеърлар”, “Меҳнат тантанаси”, “Йиллар ва одамлар” деб номланган ҳикоя ва очерклар тўпламлари, “Умр қўшиқлари”, “Қўшиқлар гулдастаси”, “Гулшан диёрим” каби шеър ва қўшиқ китоблари, “Эсим курсин”, “Акам бўласиз” каби ҳажвий тўпламлари нашр этилди. Ўткир Рашид драматург сифатида “Катта ҳаёт”, “Кудалар”, “Кудрат”, “Фарзанд деб...” номли саҳна асарлари яратди.

Шоир Ўткир Рашид бир неча йил Ўзбекистон Фанлар академиясида илмий ходим бўлиб ишлади. 1957 йилда “Ўзбек совет болалар адабиёти тараққиёти очерки” мавзусида диссертация ёқлаб, фан номзоди бўлди. У узоқ йиллар ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университети-

да талаба-ёшларга адабиёт фанидан дарс берди. “Чашма” адабий тўгарагига раҳбарлик қилиб, ўнлаб ижодкор ёшларнинг адабиёт оламига кириб келишига ёрдам берди.

Ўткир Рашид бўлажак ўқитувчиларга сабоқ берар экан ҳар доим:

— Инсон умрининг сўлмас гули, мангулиги — болаларимиз. Биз бутун ҳаётимизни бағишлиган муқаддас ишни болалар давом эттиради. Шунинг учун биз уларнинг тақдирини доим ўйлаймиз. Бу чуқур ҳаётий муҳим масаладир. Севимли ўғил-қизларимиз бизга ўринбосар бўлишини билишнинг ўзигина кифоя қилмайди. Болалар севимли ўғил-қизларгина эмас, балки, аввало, келгусининг фуқаролари, ота-оналар бошлиган буюк ишнинг қонуний давомчилари. Шунинг учун уларни замонамизнинг энг олижаноб анъаналари руҳида, курашчанлик руҳида тарбиялашимиз керак, — дер эди ва бунга ўзи қаттиқ амал қилиб кичкinctойлар учун шеър, қўшиқ, достон, эртаклар ижод қиласр эди.

Келажагимиз гули бўлган болаларни қаттиқ севган шоир уларга бағишлиб “Ўртоқлар”, “Икки ўртоқ”, “Ким айбдор?”, “Энг ўзғир нима?”, “Равшанжон ва айиқча”, “Катта бўлсан”, “Бу — биз бўламиз”, “Бахтиёр болалик” каби китоблар ёзди.

Ўткир Рашид болаларга бағишлиб шеър ёзар экан биринчи ўринда уларни ҳақиқий ватанпарвар, чинакамига эл-юрг фидойилари бўлиб ўсиб-улғайишларини истайди. “Ватаним”, “Мард насллар”, “Далам” шеърлари шу мақсадга қаратилган. Ватанимизнинг гўзалиги, хузурбахшлиги, бойлиги, ёш китобхоннинг меҳрини ўзига тортадиган, шу юртга муносиб инсон бўлиб улғайишга чорлайдиган даражада қувноқ тасвирга эга:

Чаман-чаман гулларга,
Сайроқи булбулларга,
Кўкни кучган уйларга,
Баҳт келтирган тўйларга,
Қувноқ ва шўх куйларга,
Жойдир гўзал Ватаним,
Бойдир гўзал Ватаним.

Бундай юртга фарзанд бўлишнинг ўзи бўлмайди. Бунинг учун нима қилиш керак? Софдил, ўқимишли, меҳ-

наткаш, хулқ-у одобда бошқаларга ўрнак бўладиган фази-
латларга эга бўлиш керак. Буларнинг ҳаммаси Ўткир Ра-
шид шеърларида ўз ифодасини топган. Мана мактаб, ўқиш,
касб-хунарни олиб кўрайлик. “Мактаб”, “Китоб”, “Сов-
фа”, “Катта бўлсам”, “Етмиш хунар экан кам?”, “Ким ай-
бдор?”, “Ака-ука” шеърлари бунинг жавобидир.

Мактаб ҳақида кўпгина шеърлар ёзилган. Ўткир Ра-
шиднинг “Мактаб” шеъри такрорий асарлардан эмас. Бу
асар алоҳида услугуга эга. Асар қаҳрамони эндиғина боғча-
ни тарк этган бола, мактабга биринчи марта қадам қўйи-
ши. Мактаб қандай бўлар экан, деб иккиланиб борган
болани гулзор мактаб, ўқитувчи алоҳида меҳрибончилик
 билан кутиб олиши ёш қалбда мактабга, китобга, ўқишга
ҳавасини ортиради:

Муаллима опамиз
Кутиб олди туриб тик.
Гап сўради қучоқлаб
Меҳрибон онамиздек.
Озода синфларинг
Мени бағрига тортди.
Ўқишга-ўрганишга
Меҳру-ҳавасим ортди.

Ўткир Рашид ишёқмас, дангаса болалар ҳақида ҳам
анчагина шеърлар битган. “Қўғирчоқ-ўртоқ” шеъри ай-
ниқса, таъсирли чиққан. Болалар ҳаётда ҳеч нарсадан чўчи-
май, қўрқмай, елка кериб яшашлари керак. Бунинг учун
эса, боланинг ўзи соғлом, тетик бўлмоғи даркор. Соғлом-
тетиклик қаердан келади? Бу боланинг юриш-туришига,
ҳаракатига боғлиқ. Агар боланинг ўзи ҳаракатчан бўлма-
са, жисмоний иш, спортга ҳавас қўймаса ўртоқларидан
ортда қолиб, бир жонсиз қўғирчоққа айланиб қолиши ҳеч
гап эмас. Қуддус ажойиб феълли болалардан. Ёзниг жа-
зирма иссиғида ҳам тўн ва телпак кийиб юради, дўстлари-
га қўшилмайди, ишёқмаслик, дангасалик унинг ҳамроҳи
бўлиб қолган. Шеърнинг холосаси ҳам яхши:

Демак Қуддус соппа-соғ,
Фақат жуда эринчоқ.
Одати — дангасалик,
Дангасалик — касаллик.

Катта очсин кўзини,
Даволатсиз ўзини.
Тағин ётиб қолмасин,
Лойга ботиб қолмасин?!

Ўткир Рашид айрим хулқи ёмон болаларни табиатан унча хуш кўрмайди. “Танийсизми Каримни?”, “У нима деркин?”, “Собирнинг шу иши тўғрими?”, “Файрат ва Омон”, “Ўсар — қайсар” сингари асарларида одоб, ахлоқда бошқалардан орқада қолиб кетган болалар устидан кулади. Бундай ҳажвий-юмористик асарлар болаларни ўзлари устида ўйлашга фаҳм-фаросатли бўлишга ҳамон даъват этиб келмоқда.

Ўткир Рашид “Иш билмас ва иш қилмас бола ҳақида”, “Фозча — митти”, “Шерали”, “Энг ўзғир нима?”, “Равшанжон ва айиқча” каби бир нечта эртак-достонлар ҳам ёзди.

Бу асарларнинг деярли ҳаммаси кичик ёшдаги болаларга бағишлиланганлиги билан эътиборга лойиқдир. “Фозча — митти”да ўрмон тўғрисида, қушлар, ҳайвонлар, йиртқичлар ҳақида гап боради. Бу ёшдаги болалар жониворларнинг турмуш тарзларини унча яхши билмайдилар. Улар “Фозча — митти”ни тинглашиб, жониворларнинг ҳаётларини, яшаш шароитларини бирмунча билиб оладилар. Айниқса, фозчанинг хатти-ҳаракати, довюраклиги, ишбила-мон ва тадбиркорлиги яхши таассурот қолдиради.

Шоирнинг мана бу мисраларига эътибор беринг, унда ўрмонда яшайдиган кўпгина жониворларнинг жам бўлиб яшашлари, аҳил, дўстликлари кимни хурсанд қилмайди дейсиз:

Кийик, қуён, олмахон,
Курка, лайлак, ўрдак, гоз.
Аҳил бўлиб, дўст бўлиб
Яшарканлар қишу ёз.

Ҳаётда — ўрмонда зўравонлар кўп. Ёввойи тўнғиз булардан анча кучли — муттаҳам ва сурбет, зўравонлик қилиб буларнинг қишида ейиш учун ғамлаб қўйган овқатларини еб, ҳар куни нонуштаси учун учта гоз беришларини талаб қилади. Бу очкўз баттолдан қутулиш йўлларини қидиришади. Миттининг маслаҳати ва унинг ёрдами билан айиқполвон билан дўстлашишади.

Айиқполвон билан тўнғиз ўртасида жанг бошланади. Бу жангда унинг ўзи ёлғиз эмас. Ҳамма жам бўлиб, биргалишиб жанг қиласидилар:

Босди айиқ тўнғизни
Устига ташлаб ўзин.
Митти, ўрдак, лайлаклар
Чўқиб олдилар қўзин.
Айиқчалар тўнғизнинг
Тишлаб турди оёғин,
Она айиқ ўлдири
Фажиб унинг томоғин.

Ашаддий душман тўнғиз ўлди, бу билан энди душман йўқ, роҳат-фароғатда яшаймиз, дейишга ҳали жуда эрта. Тадбиркор ва ишбилармон фозча ҳаммани бир уй қуриб, янги маконда яшашга чақиради-ки, бу кўпчиликка маъқул тушади:

Мигти дер: Ҳали ёв бор,
Хушёр бўлиб турайлик,
Ундан сақланиш учун
Бир пана жой қурайлик.
Айиқполвонга Митти
Деди: — Амаки, яшанг!
Сиз устасиз бу ишга,
Үйни ўзингиз ясанг!

Айиқвой уста бўлиб,
Иш бошлади шу куни.
Кийиклар дарахт кесди,
Ташишди дўстлар уни.
Шундай қилиб ёғочдан
Куриб олдилар бир уй.
Безадилар бу уйни
Қилгандаин худди тўй.

Дўстлар аҳил бўлиб ҳаёт кечира бошлайдилар. Улар бўри ва қоплонни ҳам худди тўнғиздек ўлдиришади. Аҳилликда, бирликда ҳикмат кўп экан, кимки дўст ортиурса, иттифоқ бўлса, уни ҳеч қандай душман енга олмас экан, деб шод-баҳтли яшашлари ёш китобхоннинг қувончига-қувонч улашади:

Яшадилар дўст бўлиб,
Йўқотилди душман-ғов.
Дедилар: “Бирлик бўлса,
Енголмас экан ҳеч ёв”.

Шоирнинг енгил юмор билан сугорилган “Шерали” достонини ўқимаган, тингламаган бола бўлмаса керак. Шерали гўё овқат учун дунёга келгандек, кечаси-ю кунду-

зи овқат ейди. Ҳаракат қилмагандан кейин семиргандан семириб кетган. “Хомсемиз” лақбини олган бу боланинг жирканч башарасини шоир:

Оёқ-қўли пиликдай,
Шилвиратиб юради.
Бир тогора хўрдани
Битта ўзи уради.

Фақат овқат ейишга
Полвон эди Шерали.
Лекин дадил, чопқиллаб
Юролмасди у ҳали, —

каби мисралар билан Шералининг айбини кескин очиб ташлайди. Шерали одам, у инсон. Инсонда ақл — эс бўла-ди, фаҳм-фаросат бўлади. У шу жиҳатлари билан ҳам ҳай-вондан фарқ қиласди. Танбал, латта, тенса-тебранмас бу бола дўстлари, сафдошу устозларининг амалий ёрдами билан жисмоний иш, спорт билан шуғулланади. “Хомсемиз” лик дардидан кутулади:

“Менга соғлиқ, куч берган
Мана шу машқ”дир дея,
Шераливой ҳали ҳам
Қилас бадантарбия.

“Равшанжон ва айиқча” асарининг сюжети кичик мактаб ёшидаги болаларга жуда мос. Равшанжонларнинг уйлари тоғ бағрида, у тасодифан бир гордан айиқ боласини топиб олади, уйига олиб келади, унга Қоравой деб ном қўяди. Қоравой Равшанжон-у уйдагиларга ёқиб қолади. Бола унга турли қилиқларни, юмиш бажариши ўргатади. Натижада айиқ оиланинг дастёрларидан бири бўлиб қолади. У товуқларга керак бўлса дон сочади. Бегона одамни уйга киритмайди, беланчакда ётган чақалоқни тебратади, “Болалар тўп ўйнашса, дарвозабон”лик қиласди.

Болаларни чинакам севиб, ардоқлайдиган шоирларги-на уларга муносиб шеърлар, достонлар тўқий олади. Шоир ва педагог Ўткир Рашид умрининг охиригача севимли китобхонлар бўлмиш кичкинтолларни улуғлаш, ардоқлаш нафаси билан яшади.

ПЎЛАТ МЎМИН (1922 йилда туғилган)

Пўлат Мўмин ёшлигиданоқ адабиётга ҳавас қўйди. У Тошкент педагогика билим юртида ўқиб юрган вақтида адабиёт тўгарагига фаол қатнашди. Адабиётни қунт билан ўқиди, ўрганди. Ўрта маълумот олгач, ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетининг ўзбек тили ва адабиёти факультетига ўқишга кириб, уни муваффақиятли тамомлагач, аспирантурада ўқиди, мактабларда ўқитувчилик қилди. Сўнгра Ўзбекистон давлат нашриётида ишлади. П. Мўмин қаерда ишламасин, доимо адабиётга муҳаббат билан қаради, уни қунт билан мутолаа қилди, ўрганди. Кичик-кичик шеърлар ёза бошлади. 1944 йилда “Баҳорга саёҳат” номли биринчи шеъри босилиб чиқди. Биринчи шеърлар тўплами эса 1949 йилда “Сайранг, қушлар” номи билан нашр этилди. Китоб адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинди. Тўпламдан муносиб ўрин олган “Дарслар мажлиси”, “Яшна, улуғ ўлкамиз”, “Ўқитувчим”, “Ҳайкал”, “Алла ва Жалла” (эртак) сингари асарлари мазмундорлиги, қизиқарлилиги билан китобхонларнинг эътиборини ўзига жалб этди.

Болаларга ижод этиш, бу соҳада муваффақият қозониш учун эса қобилият ва истакнинг ўзигина етмайди. Белинский таърифи билан айтганда, болалар ёзувчиси бўлиб туғилиш керак. Бу болалар ёзувчиси моҳир педагоглардай бола қалбининг билимдони бўлсин, нозик таъб эгаси, гўдак табиати ва психологиясининг билимдони, меҳрибон ва болажон, камтарин ва самимий, болаларча соддадил ҳам доно бўлсин, деган мазмунни тақозо этади, албатта. Биз Пўлат Мўмин ижодида ана шундай олижаноб хусусиятлар мужассамлигини ҳис этамиз. Шоир бутун умрини болалар орасида ўтказиб келмоқда. Унга болалар ва мактаб ҳаёти, ажойиб, жўшқин ва кенг дунёси жуда таниш ва қадрлидир. У ўз ёш китобхонларининг ўй-фикрлари, орзу-умидларини яқиндан билади. Уларнинг дилларидагини тилларга чиқара билади.

Шоирнинг тинимсиз ижодий меҳнати туфайли “Хунардан унар”, “Тўғри ўсган гул бўлар”, “Ақл қаерда бўлар”, “Ўринбосарлар”, “Олтин най”, “Бир ярим Карим”, “Энди

адашмайди”, “Барча бола дўст бўлса”, “Раҳматга раҳмат”, “Газполвон эртак айтар”, “Чанг ютар ботир”, “Дўстинг қанча кўп бўлса”, “Офтоб ва одоб”, “Яхшиларга ўҳшасам”, “Бу жуда соз”, “Эсон ва Омон”, “Олтмиш олти олтин қўл”, “Устозлар изидан”, “Болаларнинг бахти кулган”, “Бир юз бир олтин қўл” шеърий тўпламлари; “Чаноқвой билан Қовоқвой”, “Баҳодирнинг ботирлиги”, “Оқ фил йўқолди”, “Суқатой-Конфетвой”, “Она болам дейди...” каби эртаклари; пьесалари юзага келди. Бу китобларга кирган энг яхши шеър ва қўшиқлари, достон ва эртаклари болалар адабиёти хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди, уни бойитди. Бу асарлардан бир қанчаси жаҳон халқлари тилларига таржима қилинганки, бу фақат шоирнинг эмас, балки ўзбек болалар адабиётининг ҳам ютуғи, обрўси ҳисобланади.

Кимда-ким аъло ва яхши баҳоларга ўқиш учун астойдил интилса, ҳаракат қилса, заҳмат чекса, шубҳасиз, у мақсадига эришади, самарали билим олади. Агар бу интилиш жисмоний меҳнат билан қўшиб олиб борилса, яна да муваффақиятли бўлади. Пўлат Мўмин таълим ва жисмоний меҳнатга багишлиланган шеърларида меҳнат ва меҳнатсевар болалар ҳақида фикр юритади. Баъзи ишёқмас, дангаса, ялқов ўқувчиларни танқид қиласи, уларнинг камчиликларини очиб ташлайди. Масалан, “Беш олдим, беш!” деган шеърини олайлик. Асан қаҳрамони узоқ вақт паст баҳога ўқиб юрарди, фанларни кўнгилдагидек ўзлаштира олмаганидан дўстлари, ота-онаси ва ўқитувчилар олдиди гуноҳкордек ҳис қиласи ўзини. Ўқувчи бундай қийин аҳволдан фақат кўпроқ дарс тайёрлаши, китоб ўқиши билан қутулиб кетиши мумкинлигига ҳам ишонмайди. Нима бўлади-ю бир куни у уйга берилган топшириқни қайта-қайта ўқииди, дарс, китобдан бошқа ҳеч нарсани ўйламасликка ҳаракат қиласи. Натижада эртаси куни “беш” баҳо олади. Шу-шу бола китобни севиб қолади. Қунт қилиш, берилган топшириқ устида кўп меҳнат қилиш лозимлигини тушуниб етади. Ўзидаги бундай ижобий ўзгаришдан хурсанд бўлади. Боладаги бу қувонч ва ҳаяжонни шоир ёш китобхон руҳиятига мос равища чизиб беради:

Шундай қилиб, дўстларим,
Айтсам юрак сўзларим,
Юришиб қолди ишим
Кўпайиб кетар “беш”им.

Болалар шоирининг “Туганмас кон”, “Ўқитувчи баҳо қўйганда”, “Кўчаларни тўлдириб”, “Сизга нима бўлди, ўғил болалар?!”, “Юқумли “2”лар”, “Билса бўлар экан-ку!”, “Сентябрдан ким севинар?” каби шеърлари ҳам аъло ва яхши ўқиши учун интилаётган, ҳаракат қилаётган болалар тўғрисида ёзилгандир.

Баъзи ўқувчи-ёшлар орасида муғамбир, писмиқ болалар ҳам топилиб қолади. Шоирнинг “Кўл кўтариб қўлга тушди” деган асари ана шундай болаларга бағишланган. Асар қаҳрамони аслида дангаса, ишёқмас, қолоқ ўқувчи. У буни ўқитувчисига сездирмаслик учун ҳар куни дарс пайтида “Мен айтаман деб кўтаради қўл”. Ўқитувчиси эса боланинг бундай муғамбирлигини сезмайди, у дарсни яхши ўзлаштирибди, деб ундан сўрамайди. Охири бир куни “Майли, айта қол” дейди. Шунда ҳалиги бола саволга жавоб бера олмай, ўқитувчи ва ўқувчи дўстлари олдида изза бўлади:

Дарвозасига
Урилгандай гол
Қўлга тушганди
У кўтариб қўл.

Шоир шеърларида кичкинтойларнинг жисмоний ишга интилишлари ҳам яхши очиб берилади. Унинг “Офтоб чиқди оламга”, “Ер чопилди — жавоб топилди” шеърлари фикримизнинг даилиидир. “Офтоб чиқди оламга” асарida у халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Шеърда болаларнинг ҳаракати, уриниши, катталар ишига кўмаклашиши ниҳоятда таъсирили ва ширали ифодаланган.

Пўлат Мўмин ҳақиқатан ҳам офтоб — бу олам-олам қувонч, шодлик, меҳнат, яшаш, яшариш рамзи эканлигини кичкинтой дўстлари қулогига қўйишига, буни бола образи орқали янада ёрқинроқ, таъсирилироқ акс эттиришга ҳаракат қиласиди:

Офтоб чиқди оламга,
Чопиб бордим дадамга.
Дадам кўчат экарди,
Салом бердим дадамга.

П.Мўминнинг “Ер чопилди — жавоб топилди” асарида меҳнатдан завқданиш туйгуси ёрқин ифодаланган. Асар қаҳрамони дастлаб уйга берилган топшириқ-мисолларни ишлай олмайди. Шунда у жисмоний меҳнат қилишга киришади — ер чопади. Терлаб-нишади. Натижада кўнгли ёришади, фикри ойдинлашади. Уйга берилган мисолларни ҳам ечади, ерни ҳам чопади.

Барча саволга
Жавоб топилди,
Шу баҳонада
Ер ҳам чопилди.

Пўлат Мўминнинг “5” баҳо қўшиғи”, “Хурсандмисиз? Хурсандмиз”, “Сентябрим”, “Уч баҳо — пуч баҳо” сингари қўшиқлари ўқиш, илмли бўлиш мавзуига бағишиланган. Ўз устида кўп ишлаш, китоб ўқиш, дарс қолдирмаслик “аъло” ўқишининг мустаҳкам гарови эканлигини шоир “Уч баҳо — пуч баҳо” қўшиғида анча танқид қилиб ўтади. Оналарни, кексаларни ҳурмат қилиш, эъзозлаш (“Ачом-ачом бувижон”, “Меҳрибоним, ойижон!”); ўзаро ҳурмат, дўстликни жойига қўйиш (“Бир жаҳон болалармиз”); ҳар бир шодиёна, байрамларни зўр тайёргарлик билан кутиб олиш, чеварлик касбини болалиқдан билиб бориш (“Кўйлагим”) мавзуларига бағишилаб шоир ўнлаб қўшиқлар яратганки, бундай қўшиқлар болаларнинг жон-дили ҳисобланади.

Пўлат Мўмин ахлоқ ва одоб куйчиси ҳисобланади. Бу масалага кўпроқ “Бирорлар”, “Бир одамнинг афсуси”, “Сўзи шунаقا — ўзи шунаقا”, “Беҳзодни биласизми?”, “Улгайдими ақлингиз?”, “Қўлинг олтин, йўлинг олтин”, “Биринчи бўл, биринчи” каби шеър ва қўшиқларида очиб берилади.

Пўлат Мўминнинг “Алла билан Жалла”, “Зийрак фил ва зиқна боққол”, “Ҳар кимники ўзига, ой қўринар қўзига”, “Унутган ўғил”, “Олтин най”, “Доно бола”, “Билгани қари — билмайди пари” сингари эртак-достонларида халқ оғзаки ижоди намуналаридан унумли фойдалангани кўриниб туради.

Пўлат Мўмин достончи-шоир сифатида ҳам жуда қадрлидир. Унинг “Олтин нокли боғ”, “Кўча — кўпчилик

учун”, “Эҳ, роса ширин экан”, “Холнинг жийрон велосипеди”, “Кўнгил истар яхшилик” деган поэмалари аллақачон кичкинтойларнинг севимли асарларига айланиб кетган. Шоирнинг достонларида болалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга муҳаббат, бирлик, интернационализм каби масалалар илгари сурилган. Болалар ҳаётида содир бўладиган ютуқ ва камчиликлар бадиий бўёқларда, қизиқарли эпизодларда чизиб берилган. Бир сўз билан айтганда мактаб ўқувчиларининг жозибали ҳаёти завқ-шавқ билан тасвирланган.

Пўлат Мўмин ўзининг эртак-пъесалари билан ҳам ёш китобхонлар ўртасида шуҳрат қозонди. Унинг “Қовоқвой билан Чаноқвой”, “Суқатой-Конфетвой”, “Она болам дейди, бола онам дейди” номли фантастик эртак-пъесалари узоқ вақтлардан бери болаларнинг қувонч қўшиб келаётir.

Қовоқвойнинг дангасалиги, лапашанглиги, эркалиги, тантиқлигини ўткир кулги остига олувчи ва Чаноқвойнинг билимдонлиги, донолиги ва меҳрибон дўстлигини улуғловчи “Қовоқвой билан Чаноқвой” болаларни яхшиликка даъват этади.

Бу асаддаги яхши фазилатлар драматургнинг бошқа бир эртак-пъесаси “Суқатой-Конфетвой”да ҳам кўринган. Тематикаси ва ғоявий йўналиши, услуби жиҳатидан бу икки асар бир-бирига яқин. Унда ҳам илм, одоб, ҳалоллик ва меҳнатсеварлик улуғланади. Воқеа Билим Хола, Ақлжон, Одобжон, Чалавой, Ойпопук билан Нафасвой, Ёмонжон, Лақма ота, Жанжал хола, Курт ўртасидаги кураш асосида ривожланади.

Пўлат Мўминнинг бутун эътибори, ижодининг моҳияти болаларга ҳаёт йўлини кўрсатиб беришга интилишдан иборат. Шу пъесадаги Ақлжон билан Одобжон айтганидек:

Ақл, Одоб, Фан йўли,
Йўлларнинг энг маъқули,
Кимки юрса уч йўлдан
Иши келади ўнгдан,
Йўллар элтар мактабга,
Етказади мақсадга.

Бугина эмас, болалар Пўлат Мўминнинг ўнлаб топишмоқларини ҳам севиб ўқиб-ўрганадилар ва зеҳнларини чархлайдилар.

Севимли шоиримиз Пўлат Мўмин оромсиз қалб соҳибидир. У ҳамон қайноқ самарали ижод билан банд.

ҚУДРАТ ҲИКМАТ (1925—1968)

Талантли болалар шоири Қудрат Ҳикмат қисқа ва самарали ижодини кичкинтойларни илмга иштиёқ, она-Ватанга, жонажон юртимизга садоқат руҳида тарбиялашга бағишилади.

Қудрат Ҳикмат 1925 йилда Тошкент шаҳрида камбағал деҳқон оиласида туғилди. Бўлажак шоир Куддус Муҳаммадий раҳбарлик қилган адабиёт тўғарагида фаол иштирок этди. Бу тўғарак унинг шеърият сирларини эгаллашида катта роль ўйнади.

Қ. Ҳикматнинг ижодий ўсишида Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Миртемир, Куддус Муҳаммадийларнинг мурраббийлик роли катта бўлди.

Қ. Ҳикмат болалар учун 1945 йилдан бошлаб шеърлар ёза бошлайди. Унинг дастлабки шеърлари болалар ва ёшлар газеталарида ҳамда журналларида босила бошлади.

Қ. Ҳикмат бир қанча вақт Чирчиқ шаҳар газетасида ишлади. Шу билан бирга меҳнатдан ажралмаган ҳолда ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетида ўқиди. 1957—60 йилларда Ўзбекистон бадиий адабиёт нашриётида мұҳаррирлик қилди. 60-йилдан то умрининг охиригача “Камалак” (“Ёш гвардия”) нашриётида бўлим бошлиғи сифатида ёш авлодга китоблар чоп этишда фидойилик қилди.

Қудрат Ҳикматнинг “Менинг Ватаним” (1950), “Бахтили болалар” (1951—1952), “Ободлик” (1953), “Дўстлик” (1954), “Родной Узбекистан” (1955) каби қатор тўпламлари нашр этилди. Кейинчалик “Илон шоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида эртак” (1963), “Соатжоннинг соати” (1964), “Тошбақалар ҳужуми” (1965), “Дайди бола”, “Ўғлим билан сухбат” (1970) сингари китоблари билан ўзбек болалар адабиёти тараққиётiga самарали ҳисса қўшди.

Шоир асарларининг мавзу доираси кенг ва ранг-бранг. Турли ёшдаги китобхонлар Қудрат Ҳикмат асарларини севиб ўқийдилар, улардан эстетик завқ оладилар.

Шоир ўз асарларида болаларни қизиқтирган, уларнинг билгиси, эшитгиси келган нарса ва воқеаларни ихчам, ўйноқи, вазн ва қофиялари пишиқ ишланган мисраларда ифодалайди.

Кудрат Ҳикмат ижодининг яна бир муҳим томони шундаки, у болалар тилини яхши ўзластирган, ўрганганд. Шунинг учун ҳам унинг шеърлари гўзал ва ёқимли, содда ва равон.

Кудрат Ҳикмат ўзининг илк шеърларидан бири “Менинг Ватаним”да меҳрибон она-Ватаннинг улуғворлигини кўтаринки руҳ билан куйласа, “Боғча” шеърида болаларни шу улкан Ватаннинг қучогига етаклаб киради. Ватан деган шу азиз сўзни, унинг том маъносини болаларнинг соя-салқин, озода, оромбахш боғчасига кўчиради. Шу ер, кичкинтойларнинг юрган-турган жойи улуғ Ватан эканини уқтиради.

Ўртоқжон Турғун,
Мен билан юргин.
Бизнинг боғчани
Бир бориб кўргин.
Турли ўйинчоқ,
Арғимчоқ бизда.
Кемамиз сузар
Денгизчамизда.
Милтиғимизнинг
Ўқлари олмос,
Чегарамизга
Душман йўлолмас.

Шоир “Бахти болалар” шеърида болаларни озод, эркин, баҳтиёрлиги ва уларнинг она-Ватанга бўлган чексиз меҳр-муҳаббатларини зўр кўтаринки руҳ билан куйлайди. Кудрат Ҳикмат бу шеърида ҳам ўз услубига содик ўлароқ мисраларни энг кичик вазнда ифодалайди:

Қуёш йўлидай
Ёруғ йўлимиз.
Қайга узатсак,
Етар қўлимиз...
Гулласин доим
Жонажон Ватан!
Халқимиз учун
Фидо жон ва тан.

Кудрат Ҳикмат кичик ёшдаги болаларни мактабга қизиқтириши, уларнинг илм-фанга нисбатан бўлган ҳавасини ўйфотишини ўзини шоирлик вазифаси деб билди. Масалан, унинг “Китоб — дўстим” шеърини олиб кўрайлик. Шеърда бошдан-оёқ китоб таърифи ётганлигини кўрамиз. Шоирнинг таъкидлашича, кимки китобга меҳр қўйса, астойдига ўқиса, ақли-зеҳни ривожланишини жуда ўйноқи мисрашарда ёзади:

Китоб — кенг дунё.
Сўзи нур — зиё.
Қўйсанг меҳрингни,
Очар зеҳнингни.

Шоир китобнинг моҳиятини чуқурроқ очишга интилиб, “Кенг дунё”, “Сўзи нур-зиё” каби истиораларни қўллаб ўз олдига қўйган мақсадига эришади.

“Салом, мактаб!” шеърида шоир мактабнинг моҳияти ва улуғворлигини бир бутунлигicha китобхон кўз ўнгида гавдалантира олган. Санъаткор жозибали мисралар тузиб, болала р эътиқодини мактабга тортади, уларни илм-фан асослашрини янада мукаммалроқ эгаллашга ундейди.

Илму фан боғи.
Хаёт булоғи.
Азиз умрнинг
Суянган тоғи.

Шеърдан назарда тутилган энг муҳим масалалардан бири тундаки, мактабдан олган илмни халқ учун, Ватан учун сарф қилиш ҳар бир боланинг муқаддас бурчи эканлиги аюҳида таъкидланади:

Сендан олиб дарс,
Ўсдик ҳар нафас.
Ватан хизматин —
Ўташ бизнинг қарз.

1952 йилда Кудрат Ҳикмат ҳаётида қувончли воқеа юз берди. Яна бир китоби “Бахтиёрлик” номли шеърлар тўплам и Москвада нашр этилди. Унинг “Ободлик”, “Бахт-

ли болалар” китоблари шоир номини кенг китобхонлар оммасига танидти.

Кудрат Ҳикмат ижодида “Тинчлик ҳақида қўшиқ” шеъри алоҳида аҳамиятга эгадир. Шоир тинчликни инг моҳиятини бутун борлигича шеърга солади:

Тинчлик жуда соз,
Тўкин-сочин ёз.
Ўқ товуши чиқмас,
Янграп қўшиқ, соз, —

деб боланинг тинчлик ҳақидаги тасаввурини хаётай парчалар орқали янада кенгайтиради. Шоир тинчликнинг моҳиятини янада чуқурроқ очиш учун урушнинг ёмон оқибатларини болалар онгига мос равища кўрасатади:

Бўлса-чи уруш,
Ўт тушар ҳар ён.
Тинч, ширин турмуш,
Бўлади вайрон...
Гўзал шаҳарлар,
Ёниб кул бўлар.
На гиёҳ қолар,
На дарё, кўллар.
Бу сира бўлмас,
Халқлар йўл қўймас,
Тинчлик-ободлик,
Хеч қачон сўнмас.

Шоир ҳамма, ҳар бир оила, жумладан, Шавкатларнинг оиласи ҳам тинчлик бўлсин деб астойдил хизмат қилаётганини тасвирлаб, тинчлик урушни енгиши макарарлигини тасдиқлайди. Шоир бу билан болада жаҳон илғор халқларининг, айниқса, тинчликсевар халқни зинг куч-кудратига зўр ишонч туғдиради, болага тинчликсеварлик руҳини сингдиради.

Кудрат Ҳикмат ҳалол меҳнатни гўзал ҳаётнинг манбаи, у билан киши ҳурмат, эътибор ортириади деб ифодалайди. Шунинг учун у ўзининг кичик китобхонларида ёшлигиданоқ меҳнат кўникмаларини тарбиялашни асосий вазифа деб билади. “Бувимнинг деганлари” шеъри ида ўз меҳнати самарасидан хурсанд бўлган кичкитойлар образини яратади. Буни шоир Санобар образида гавдалантиради. Му-

алиф ўзининг кичкина қаҳрамонидаги интилишни сезиб, уни улуғ ишларга бошлайди. Санобар бувиси билан пилла қурти тутади ва бу ишидан бениҳоя хурсанд бўлади. Бунинг учун унинг севинчи, бувисига бўлган муҳаббати чексиздир. Шоир Санобардаги бу ҳолни:

Санобарнинг вақти чоғ,
Барг келтирди қучоқ, —

деб тасвирлайди.

Буви ҳам Санобарнинг ишидан хурсанд бўлади, энди унинг катта ишларни ҳам уддалай олишига ишонади.

Энди сенга шу сўзим —
Қуртлар кирди даҳага,
Ўрнак бўлиб ҳаммага
Дастага ҳаракат қил,
Ўз ишингнинг кўзин бил!

Шоир Санобарнинг бувисидан ўрганган ишининг ижтимоий моҳиятга эга эканини содда мисраларда чуқур очишга эришади:

Бу йил бизлар уч марта
Қурт тутиб, мамлакатга —
Топширамиз пиллани,
Пилла эмас, тиллани.

Бу шеърнинг ҳар бир мисраси образли ўйноқи мақол сингари тез ёдда қоладиган асарлардан биридир. Бунинг учун юқоридаги парчага, айниқса, “Пилла эмас, тиллани” иборасига қайта нигоҳ ташлаш кифоя.

Шоир бу шеърида болаларни меҳнатсеварликка, Ватан ва ҳалқ олдидағи бурчни мақаддас деб билишга ундейди.

Кудрат Ҳикмат ижодида болаларнинг она-Ватанга нисбатан бўлган муҳаббатлари “Менинг Ватаним”, “Мен туғилган кун” каби шеърларида яққол ифодасини топган. Жумладан, “Менинг Ватаним” шеърида жонажон Ўзбекистонимизнинг гўзаллиги, юртимиздаги барча ҳалқ акудай дўст бўлиб, иттифоқ бўлиб ҳаёт кечираётганлиги ўйноқи мисраларда акс эттирилган:

Кўқдай бепоён,
Бойликларга кон,
Кенг пахта майдон
Менинг Ватаним.

Тинчлик учун курашга бағишилаб шоир “Бор бўлсин тинчлик”, “Йўқолсин уруш”, “Тинчлик — ободлик”, “Тинчлик ҳақида кўшиқ” асарларини яратган. Шоир “Тинчлик ҳақида кўшиқ” шеърида:

Тинчлик жуда соз,
Тўкин-сочин ёз.
Ўқ товуши чиқмас,
Янграп кўшиқ, соз, —

каби мисралар орқали болаларнинг тинчлик ҳақидаги тасаввурини ҳаётий деталлар асосида кенгайтиради. Муаллиф тинчликнинг ҳаётий зарурат эканлигини янада чукурроқ очиш учун уруш оқибатларини контраст тасвирлаш йўлидан боради ва шу орқали урушга муносабат билдиради:

Бўлса-чи уруш
Ўт тушар ҳар ён.
Тинч, ширин турмуш,
Бўлади вайрон...
Бу сира бўлмас,
Халқлар йўл қўймас.
Тинчлик — ободлик,
Хеч қачон сўнмас.

Кудрат Ҳикматнинг “Човкар”, “Тошбақалар ҳужуми”, “Қум остида қовунлар”, “Илоншоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида эртак”, “Чирчиқ фарзанди” каби поэма ва эртак-достонларини болалар ҳузур қилиб ўқийдилар ва катта эстетик завқ оладилар.

Кудрат Ҳикматнинг “Бободеҳқон ҳангомаси”, “Қум остида қовунлар”, “Тошбақалар ҳужуми” поэмаларида болаларнинг катталар меҳнатига қизиқишилари, улардан ўрнак олишга интилишлари ёритилади.

Болалар шоирнинг “Човкар”, “Кўмилган олтин, вайсақи хотин ва тадбиркор овчи қиссаси”, “Илоншоҳ ва

унинг амалдори ари ҳақида эртак” сингари эртак-достонларини ҳам яхши биладилар.

Оз ва мазмунли умр кўрган Кудрат Ҳикмат болаларга бағишилаб йигирмадан зиёд китоб ёзди. У тамомила ёш китобхон ишончини оқлаб, кишилар ҳурматини қозонди. Бунинг эвазига у муносиб тақдирланиб, эл назарига тушди.

Шоир ўзи башорат қалгандай, —

Олмос менинг юрагим,
Толмас менинг юрагим.
Ким айтади элимда,
Қолмас менинг юрагим, —

деб ёзгани каби бугун у барҳаёт, орамизда, меҳри кўз қорамизда.

ХУДОЙБЕРДИ ТЎХТАБОЕВ (1932 йилда туғилган)

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида саргузашт ва фантастика жанрларининг ривожланишига катта ҳисса қўшиб келаётган талантли адиллардан бири Худойберди Тўхтабоевdir.

Худойберди Тўхтабоев 1932 йилнинг 17 декабрида Фарфона вилоятининг Ўзбекистон туманига қарашли Каттатагоб қишлоғида деҳқон оиласида дунёга келди. Бошқа болалар қатори Худойберди ҳам пода бокди, ер чопди, пахта терди, хуллас, қишлоқда бўладиган ҳамма меҳнатларда ҳоли-қудрат иштирок этди, ҳаёт нимадан иборат эканлигини ёшлигиданоқ била бошлади.

Бўлажак адаб иккинчи жаҳон уруши йилларида ўқишини йифишириб қўйиб, далада кетмон чопди, ҳисобчилик қилди, машаққатли меҳнат билан суюги қотди.

Қўқон педагогика билим юртини муваффақиятли таомомлаган X. Тўхтабоев она қишлоғида муаллимлик қилар экан, унда илмга чексиз иштиёқ уйғонади. Шунинг учун ҳам у ўқитувчиликни ташлаб, Тошкент давлат дорилфунунiga ўқишга кирди. Бу ерда Алишер Навоий, Бобур, F. Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжон, А. Қаҳҳор асарларини севиб ўқиди, ўрганди.

Университетини тугатиб, Боғдод туманида ўқитувчилик қилди. Илмий бўлим мудири, директорлик лавозимларида ишлаб, ёшларни илм-фан нурларидан баҳраманд этиш ишларида фаолият кўрсатди. Шеърий машқлари вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилина бошлади. Бу эса бўлажак адибни марказга — Тошкентга ижодий иш билан жиддий шуғулланишга чорлар эди. Шундай ҳам бўлди. У 1958 йилда Тошкентга кўчиб келди. “Тошкент ҳақиқати” газетасига ишга кирди.

Х. Тўхтабоев болалиқдан тўғри сўз, ҳалол, пок ва меҳнатсевар бўлиб ўсди. Газетада ишлар экан, баъзи нопок одамларни кўриб, уларнинг қилмишларини ҳазм қила олмади. Бундай кишиларнинг сир-асрорларини фош этишга, эл-юрт ўртасида мунофиқларнинг ярамас томонларини очиб ташлашга қарор қилди. Бу борада унга фельетон жанри қўл келди. 1962 йилда Республикализнинг отахон газетаси — “Ўзбекистон овози” (“Совет Ўзбекистони”)га фельетончи бўлиб ишга ўтди. Бу ерда 300 дан зиёд фельетон ёзиб, ўзини сўз устаси эканлигини кўрсатди.

“Ҳадик”, “Тиҳҳат”, “Она”, “Характеристика”, “Бевақт айтилган аzon”, “Домланинг уйига ўт кетди”, “Махсус топшириқ”, “Жонгинам, шартингни айт” каби катталар учун қисса ва ҳикоялар ёзган Х. Тўхтабоев болалар учун ҳам ҳикоялар яратса бошлади. Унинг “Биринчи дараҳтим”, “Қочоқлар”, “Қизғанчик”, “Дадажон, ёзманг”, “Келвордин, дада”, “Вали билан Салим”, “Шошқалоқ”, “Яхшияхши” сингари ўнлаб ҳикоялари ёш китобхонларда катта қизиқиш уйғотди.

“Кичкина раис” ҳикоясининг қаҳрамони кичкинтой ўқувчи бола. Лекин Фозилжоннинг хатти-ҳаракати, интилиши, пахта далаларини сергаклик билан кузатиши, фикр юритиши раисларга хос.

Фозилжонда она заминга, одамларга нисбатан қизиқиши таъсирили чизилган. Кимсасиз, фирт етим бола ўз қишлоғи, атрофидаги одамлар билан севиниб, қувониб яшайди. Ўзини уларнинг бағрида эркин ҳис этади.

Худойберди Тўхтабоевда ёзувчиликка иштиёқ уйғотган, қобилиятининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган, асарларига қайтарилмас ранг ва жило берган нарса ҳаёт, вақтли матбуот, редакциядаги қайноқ ижодий муҳит ва қунт, чидам билан ўқиш, ўрганиш, ўз устида ишлаш бўлди.

Ҳаётда турли характердаги одамлар кўп бўлади. Бирор яхшилик қиласман деб ёмонлик қилиб қўйганини ўзи ҳам сезмай қолади. Бирор ўзини жамоат учун фойдали одамман деб ўйлади, аслида эса зааркунанда бўлиб чиқади. Яна бирор билар-билимас ҳар нарсага аралашаверади, ўргага тушади, сўз беради, лекин барибир мен ҳақман, шундай қилишим керак деб билади. Ана шундай кишиларга бағишланган “Жонгинам, шартингни айт” қиссаси Худойберди Тўхтабоевни ҳажвчи сифатида кенг китобхонлар оммасига таништириди.

Худойберди Тўхтабоев узоқ йиллар фельетончи бўлиб ишлаб, кишиларнинг юрак дардини, ҳасратини қунт билан ўрганди. Бундай шикоятларга сабаб бўлаётган шахсларнинг хатти-ҳаракатларини муфассал билиб олишга интилди. Даврдан орқада қолган, сарқит деб аталган иллатлар ботқофига ботган, молу дунёга ҳирс қўйган шахслар ҳақида талай фельетонлар ёзди. “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими” номли асарлари ана шу фактларни умумлаштириш асосида юзага келди, десак тўғри бўлади.

Маълумки, ҳажвий қиссаларимиз бармоқ билан саналарди. “Калвак маҳсум”, “Тошпўлат тажанг”, “Тирилган мурда”, “Шум бола”дан кейин анча вақт бу жанрда айтиарли асар яратилмади. Кейинги йилларда Абдулла Қодирий ва Faфур Ғуломнинг анъаналарини Худойберди Тўхтабоев давом эттириб, бу “бўшлиқ”ни тўлдиришга ҳаракат қилди.

Худойберди Тўхтабоев болалар учун асар ёзаётган пайдада, албатта, ўз ўқувчисини кўз олдига келтириб ёзади. “Олти ёшли болага айтиётган гапингиз ўн тўрт ёшли ўсмирга айтадиган гапингиздан албатта, фарқ қилиши керак” деб таъкидлайди у. Ёзувчининг болалар ва ўсмирларга атаб ёзган асарларининг қизиқарли, ўқимишли, жозибали бўлишининг асосий сабабларидан бири ҳам шу. Шунинг учун ҳам Худойберди Тўхтабоевнинг биринчи юмористик-саргузашт қиссаси болалар ҳаётидан олинган “Сехрли қалпоқча” тез орада болалар ҳурматига сазовор бўлди ва уни жамоатчилик жуда яхши кутиб олди.

Ёзувчининг юморга мойиллиги, оддий вазиятлардан ҳам кулги чиқара олиш истеъоди илгариги асарларига нисба-

тан бу асарида яна ҳам чукурроқ сезилди. “Сариқ девни миниб” асарини қизиқарли сюжет асосига қуради, асарнинг ҳикоячиси — баёнчиси қилиб ундаги барча воқеаларнинг иштирокчиси, гувоҳи бўлмиш Ҳошимжонни қўяди, тилга олинадиган воқеалар унинг тилидан ҳикоя қилинади. Ёзувчи Ҳошимжоннинг ҳикояси орқали унинг ҳаёт йўли — саргузаштларини, ўзига хос характеристи ва психологиясини атрофлича очиб беради. Шунингдек, Ҳошимжон характеристида Ҳўжа Насридиннинг ва ҳалқ эртакларидаги “тегирмонга тушса бутун чиқадиган” зукко болаларнинг фазилатлари яққол мужассамлашганлигини кўрамиз.

“Сариқ девни миниб”да ўқиши, илм чўққиларини эгаллаш учун ва инсоннинг ўз орзуси, эзгу ниятига эришиш учун барча имкониятларни яратиб берган замонамида яшашига қарамай, дангасалик, ялқовлик қилган, ҳаётда енгил-елпи йўл ахтарган ва адашган болалар — Ҳошимжонлар кулги остига олинади.

Ҳошимжон деҳқон оиласидан чиқсан, шўхлиги олами бузадиган бир бола. У ҳаётдаги кўп нарсага меҳнатсиз, қийинчиликларсиз осон йўл билан эришгиси келади. Меҳнатсиз ва илмсиз ҳам киши истаган нарсага эриша олиши, катта обрў ортириши мумкин, деб ўйлади. Ўз фикрида қатъий турган Ҳошимжон муддаосини амалга ошириш учун бувиси айтиб берган эртакдаги сеҳрли қалпоқчани излашга тушади, узоқ изланишлардан кейин истаган ишини ҳеч қандай машаққатсиз бажаришга ёрдам берадиган сеҳрли қалпоқчани ташландиқ молхонадан тошиб олади. Энди у ўзини орзулирига батамом эришадигандай ҳис этади. “Ортиқча” фанларни дарс жадвалидан чиқаришни рад этган директор, ҳар хил вазифалар бериб “миясини қотирадиган” ўқитувчиларига ўқимасдан ҳам ҳар қандай касб эгаси, машҳур одам бўла олиш, кўкрак тўла орденлар билан шон-шуҳратлар, катта обрўга эга бўлиш мумкинлигини кўрсатиб қўймоқчи бўлади ва шу мақсадда сеҳрли қалпоқча билан сафарга чиқади. Шундай қилиб унинг саргузаштлари бошланади.

Минг афсуски, сеҳрли қалпоқча бу борада Ҳошимжонга кўмак беролмайди. Сеҳрли қалпоқча муҳайё этган имкониятлар ҳар сафар кутилмаган кўнгилсиз оқибатларга олиб

келаверади. Ҳошимжоннинг бахти энди кулай деб турганда ишининг пачаваси чиқиб қолаверади. У давлат хўжалигиде агроном бўлиб ҳам, “шоирлик қилиб” ҳам, қурилишда муҳандислик қилиб ҳам, қўғирчоқ театрида артистлик қилиб ҳам кўради, машҳур саёҳатчи сифатида бутун дунёни кезмоқчи ҳам бўлади. Лекин ҳамма ерда илмининг, тажрибасининг йўқлиги ишнинг пачавасини чиқараверади. Ҳошимжон қаерга бормасин, қандай иш қилмасин нировардида шармандаи шармисор бўлади. Унинг агрономлик ва муҳандислик “фаолияти” жиноятга олиб келади, қамалишига сал қолади, шоир бўламан деб расво бўлади, “улуг артист” театрдан қувилади.

Қиссада Ҳошимжон ўз саёҳати давомида қанчадан-қанча ажойиботларнинг гувоҳи бўлиб, қизиқ, кулгили саргузаштларни бошидан кечиради. У ўқимай, меҳнат қилмай, ўз устида ишламай жуда кўп нарсаларга эришмоқчи бўлади, лекин у ҳеч нарсага эриша олмайди. Чунки унга илмизлиги панд беради.

Ёзувчи Ҳошимжон образини бутун қирралари билан очишга уринган. Болаларга хос ўйинқароқлик ҳам, соддалигу беғуборлик ҳам, гурурлик, тўғри сўзлик, шумлик, бироз мақтанчоқлик, ҳатто ўрнида ёлғонни ҳам дўндириб юборадиган, ўзини бошқалардан ажратиб кўрсатишга интилиш одатлари, болаларга тақлидчилик, довюрак, эпчил ва руҳий тетиклик, хафачилик ва руҳий тушкунликдан йироқлик Ҳошимжон характерига хос хусусиятдир.

Худойберди Тўхтабоевнинг “Сариқ девнинг ўлими” саргузашт романи уч қисм (“Ўртоқ полковник”, “Сариқ девни қувиб”, “Сариқ девнинг ўлими ёки олам гулистон бўлгани”)дан иборат. Бу роман асосида ҳам Ҳошимжон саргузаштлари ётади. Китобни ўқиб унинг янги саргузаштларидан хабардор бўласиз, сеҳрли қалпоқча яна мададга келади, ажойиб-гаройиб кароматлар кўрсатади. У Ҳошимжонга жиддий масалаларда — ўғри, муттаҳам, текинхўрларни фош этишда ёрдам беради.

Эндиликада Ҳошимжон айнан аввалги ўйинқароқ Ҳошимжон эмас, балки тўққиз йиллик мактабни битириб, улғайиб, бирмунча қуюлиб, эси кириб, оқ-қорани таниб қолган йигитча. Энди у ўз ҳаёти, тақдири, жамиятга фойда етказадиган одам бўлиб етиши ҳақида жиддий ўйлай-

ди, бирор касб эгаллаш ҳақида бош қотиради. Бошида сартарош бўлади. “Биласизку, бир ишга аҳд қилсан, уни охирига етказмагунча қўймайдиган одатим бор. Жонимни қийнаб бўлса ҳам мақсадимга эришаман”, деб шу касб орқали одамларга хизмат қилишга бел боғлади. Кейин милиция мактабига кириб ўқиб, уни битиргандан сўнг милиционерликка ишга ўтади. Китобдаги барча воеа ва ҳодисалар, саргузаштлар Ҳошимжоннинг ана шу милиционерлик нуқтасидан бошланади, ҳамма гап-сўзлар қаҳрамоннинг шу касб-кори билан боғлиқ ҳолда давом этади.

Романда яхшилик, эзгулик рамзи сифатида милиция полковниги Салимжон, унинг мададкори Ҳошимжон, ёмонлик, эскилилк рамзи тарзида Одил баттол гавдаланади.

Улар ўртасида тинимсиз шиддатли кураш кетади. Одил ниҳоятда маккор, у Салимжон бошига жуда қўп оғир савдолар солган, уйига ўт қўйган, унинг якка-ю ёлғиз фарзандининг қўлига тўппонча тутқазган, жиноятга етакланган.

Асар пировардида бутун умри ҳалқقا, яхши одамларга зарар етказиш билан шуғулланган Одил баттол ва унинг ҳамтовоқлари қонуний мағлубиятларга учрайди, ҳақиқат, адолат, эзгулик ғолиб чиқади.

Худойберди Тўхтабоев ўз романида юлғичларга, қаллобларга қарши курашда бутун ҳалқ бир кишидай бўлиб бирлашса, бу ишни бутунлай ўз қўлига олса, Одил баттолларга қирон келади, улардан ном-нишон ҳам қолмайди, деган фикрни ўргага ташлайди.

“Сариқ девни миниб” қиссаси ва “Сариқ девнинг ўлими” романининг энг яхши фазилатларидан бири тилининг ширадорлиги ва ўйноқилигидадир. Муаллиф бош қаҳрамон Ҳошимжоннинг тилини алоҳида эътибор билан ишлаган. Бу тил нозик қочирмаларга бойлиги ва жонлилиги, шу билан бирга болалар тилига мос ҳолда соддалиги билан ажralиб туради. Қаҳрамоннинг характери унинг сўзларидан шундоқцина билиниб туради.

Фантастик-саргузашт жанри болалар адабиётининг энг қизиқарли жанрларидан биридир. Бундай асарлар болаларнинг онги ва психологиясига кучли таъсир кўрсатади, уларни ўқишга, ўрганишга, изланишга ўргатади, жамиятимизнинг фаол қурувчиларини тарбиялашга ёрдам беради.

“Қасоскорнинг олтин боши” романи марказида бош қаҳрамон — тарихий шахс, халқ қасоскори Намоз тақдири ётади. “Қасоскорнинг олтин боши” тарихий-биографик роман эмас, шунинг учун ҳам муаллиф Намознинг ҳаётини батағсил ёритиб беришни мақсад қилиб олган эмас. Лекин адид ўрни-ўрни билан унинг ҳаётига доир маълумотлар бериб борган. Бу маълумотлар унинг характерини тушуниб олишда китобхонга ёрдам беради.

Намоз фақат жисмонан эмас, ақлан ҳам етук. У ҳақиқат учун қурашчи, қасоскор, кўрқмас, тадбиркор, очиқ кўнгил қаҳрамон сифатида гавдалантирилади. У атрофига ўзи каби довюрак йигитларни тўплаб, золимларга қарши курашга ундаиди. Ҳалоллиги, мардлиги, адолатлилиги, етимпарварлиги учун халқ Намозни яхши кўради ва Гўрўғлига қиёс қиласди. “Гўрўғлибек Намозбой қиёфасида пайдо бўлган эмиш. Афсун ўқиса кўздан ғойиб бўлиб қолармиш. Ундан ўқ ўтмас эмиш, қилич чопмас эмиш...”

Намознинг мардлиги, жасорати халқ қалбида мангур яшаб қелаётганлиги “Қасоскорнинг олтин боши”да яхши чизиб берилган.

Талантли болалар адиди Худойберди Тўхтабоевнинг “Сир очилди”, “Ака-ука Омонбой билан Давронбойнинг қишлоққа газ олиб келганлари ҳақида жажжи қисса”, “Беш болалий йигитча”, “Ширин қовунлар мамлакатида ёки сеҳргарлар жанги”, “Мунгли кўзлар”, “Жаннати одамлар” каби йирик асарларининг юзага келиши ўзбек болалар адабиётининг катта ютуғи ҳисобланади. У болалар учун янада ўқимишли асарлар яратиш мақсадида тунимсиз изланмоқда.

ФАРҲОД МУСАЖОН (1933 йилда туғилган)

Ўзининг қисқа ҳажмли ва ҳаяжонли ҳикоялари, мазмундор қиссалари, кичкинтойларни тўлқинлантирадиган пьесалари билан болаларнинг қувончларига қувонч улашиб қелаётган қаламкашлардан бири Фарҳод Мусажон 1933 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. 1956 йилда Тош-Дунинг Шарқ факультетини тамомлайди. Бир неча йил

Ўзбекистон радиосида, “Ўзбекистон маданияти” газетасида, “Фунча” журналида меҳнат қиласи. 1966 йилдан эса “Ўзбекфильм”да муҳаррир, бош муҳаррир вазифаларида ишлаб келмоқда.

Фарҳод Мусажоннинг ilk асари 1955 йилда эълон қилинган. Шундан сўнг “Дарадаги қишлоқда” (1960), “Турди, қизил боғич ва мен”, “Офтобни қувлаб” (1970), “Чин дўстлик” (1976), “Чевар қиз” (1982), “Булоқ суви” (1982), “Турди, велосипед ва мен” (1983), “Глоток родниковой воды”, “Текин томоша” (1989) каби китобларининг майдонга келиши болалар учун катта байрам бўлди.

1997 йилда адид ўзининг болаларга атаб ёзган барча ҳикояларини жамлаб, йигирма икки табоқдан иборат катта китобини қайта ишланган ва тўлдирилган ҳолда чоп эттириди. Бу китобини ҳам илгарисига ўхшаб “Текин томоша” деб атади. Олдингисидан фарқли ўлароқ бу китоб уч қисмдан иборат: кичкинтойлар, ўртанчалар ва ўсминаларга.

Фарҳод Мусажон ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унинг аксар ҳикоялари қувноқ юмор ҳисси билан сугорилган. Адиднинг барча ҳикояларида беғубор ва завқли болалик даври руҳияти сақланган. Шунинг учун унинг ҳикоялари осон ўқиласи, осон ҳазм бўлади. Натижада таъсир кучи ҳам ортади.

Адид ижодининг яна бир жиҳати у ўз персонажларини ёмон ёки яхшига, адабий атамалар қўллаб айтадиган бўлсан, салбий ёки ижобийга ажратмайди. Уларга баҳо берар экан, феъли-автори қандайлигини тасвирлар экан ҳеч қачон кучли ибораларни, “аблаҳ, иблис, ярамас, газанда” ва ҳоказо ҳақоратомуз, қаттиқ-қуруқ сўзларни ишлатмайди. Зоро, инсон сифатида энди шакланаётган болаларга нисбатан бундай ўткир сўзларни ишлатиш инсофдан ваadolatдан эмаслигини тушунади. У ўз қаҳрамонларини қандайлигидан қатъи назар — ўйинқароқми, лапашангми, айёрми, дангасами, мақтанчоқми — ҳаммасини бирдай севади ва севиб тасвирлайди. Унинг учун мутлақо ёмон бола умуман йўқ, камчилиги бўлиши мумкин, дейлик ёлғончироқ, хасисроқ, худбинроқ, лекин нокас бола йўқ, ҳар қандай болани ҳам тўғри йўлга солиб юбориш мумкинлигига ишонади. Ва шу муборак мақсад йўлида ижод қиласи.

Адиб асарларида ёш авлодни мардлик ва олижаноблик, тўғри сўзлик ва ҳалоллик, инсоф ва иймон каби инсоний фазилатларни, садоқат ва меҳр-шафқат каби туйғуларни сингдиришга ҳаракат қиласиди. Ва бунинг уддасидан чиқади.

Фарҳод Мусажоннинг ўзига хос услуби бор. Унинг асаридан бир парчагина ўқиган одам муаллифнинг кимлигини аниқлаб олиши мумкин. У аниқ ва содда, тушунарли ва ихчам ёзади. Шу сабабли катта маҳорат эвазига йиллар давомида пайдо бўладиган ва шаклланадиган бадиий содалик туфайли унинг асарлари ўқимишли чиқади. Болалар тили билан айтсан ҳикоялари “ростанам бўлган воқеага ўхшайди”. Дарҳақиқат, адиб воқеаларни худди ҳаётдагидек ишонарли ва қизиқарли қилиб сўзлаб беради. Бу жуда муҳим. Негаки болалар ҳикоя воқеаларига ишонмасалар асарнинг таъсир кучи йўққа чиқади. Мана шу омил — ишонтира олиш маҳорати Ф. Мусажон ижодининг энг муҳим хусусиятидир.

Фарҳод Мусажон барча ёшдаги болалар учун ёзади. Унинг китоблари орасида мактабгача тарбия ёшдаги, мактаб ёшидаги кичик ҳамда ўрта ва катта ёшдаги болаларга ва ўсмиirlарга бағишиланган асарларни ҳам учратиш мумкин.

Аёнки мактабгача ёшдаги болалар китобхонлиги отоналар, тарбиячилар томонидан амалга оширилади. Болалар ўзлари тинглаган асарлари ёрдамида атроф-муҳит билан таниша борадилар. Она-юргита, табиатга, муҳаббат хислатлари, меҳнат қилиш ва меҳнат аҳлини ҳурмат қилиш каби фазилатлар шу ёшдан шакллана бошлайди. Турмушда қизғанчиқ бўлмаслик, касб-хунар эгаллашга интилиш, катталарни ҳурмат қилиш каби ижобий фазилатлар ҳам шулар жумласига киради.

Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг педагогик-психологик хусусиятларини яхши ўрганганди Фарҳод Мусажон уларга бағишилаб “Энг яхши бобо”, “Шодиёна кун”, “Шиқилдоқ”, “Паҳлавон ва нимжон”, “Совға”; “Ажойиб бузоқча”, “Яхшилик”, “Тўлаб бер”, “Варрак”, “Доф” каби ўнлаб ҳикоялар яратган.

Адибнинг “Варрак” асари мазмуни оддийгина варрак ясаш воқеаси асосига қурилган. Асарда кичкинтойларни болаликдан бошлаб мустақил ҳаракат қилишга чақирилади.

Ана шундай жозибали асарларидан яна бири “Энг яхши чана”дир. Бу ҳикояда қўли очиқ, саҳоватли, бағри бутун бўлишлик, ҳасис, зиқна бўлмаслик каби ғоялар кичкин-тойлар онгига етказилади.

Латифжонга дадаси чана олиб келиб беради. Қувончдан боланинг боши кўкка етайдейди.

Латифжон бошда анча қизғанчиқ бўлади. Шунинг учун чанада битта ўзи учади. Бошқаларни чанага яқин қелтирмайди, унга бирорнинг қўли тегиб кетса, чанани кўтариб уйига чопади.

Латифжоннинг дадаси ўғлидаги бундай қизғанчиқлини пайқайди, лекин унга панд-насиҳат қилиб ўтирумайди. Аксинча, қуйидаги ибратли ҳикоятни келтиради:

— Биласанми, — деди дадаси ўғлига, — мен бу ажо-иб чанани қаердан олдим? Бунақаси магазинда сотилмайди, бу буюртма билан қўлда ясалган чана. Ёши олтмишда. Ҳа, отлмиш йил бурун битта оғайнимнинг адаси олиб берган экан. Оғайним ўша пайтда сендек экан. Чананинг чиройлилигини кўриб учишга унинг ҳам кўзи қиймабди. Каттароқ бўлганимда учарман, ҳозир болалар тортиб олиб эскитиб қўйишади, деб асрраб юраверибди. Орадан йиллар ўтибди, бир кун қараса болалиги тугаб, чол бўлиб қолибди. Энди унга чана керак эмас эди, чунки чол одам уялмасдан чана учадими?! Оғайним чанани менга совға қилар экан, беғубор болалик чоғимда маза қилиб учолмадим, ишқилиб сенинг ўғлингга яхши хизмат қилсин деди. Шунаقا, ўғлим, қизғанчиқ одам завқдан маҳрум бўлади!

Латифжон бошда дадасининг бу гапларига тушуна қолмайди. Юрагининг аллақаери жаз этгандек бўлади. Ниҳоят у дадасига юзланиб:

— Эртадан бошлаб аямасдан учаман, — дейди.

Адибнинг “Совға” ҳикояси ҳам кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишлиланган. Асарда болалар меҳнаткаш бўлишга даъват этилади. Оқилжоннинг гул экиши, уни меҳр билан парвариш қилиши кичик китобхонда катта таассурот қолдиради.

“Турди, қизил бофич ва мен” ҳикояси узоқ йиллардан бери ёш китобхонларнинг севимли асарларидан бири сифатида эъзозланиб келинади.

Хикояда озодалик, шаҳар тозалиги учун курашиш бош масала қилиб қўйилади. Турди ва Фиёс кабиларнинг шаҳар тозалигига фаол қатнашмаганликлари, дангасаликлиари фош қилинади.

Хуллас, Фарҳод Мусажон ўзининг мактабгача ва мактаб ёшидаги кичик болаларга бағишилаб ёзган ҳикояларида салмоқдор фикрларни содда, болаларбон шаклда айтади. Адид насиҳат қилиш йўлидан бормайди, аксинча, болалар ҳаётида кўп учраб турадиган оддий воқеаларни тасвиrlайди ва айтмоқчи бўлган муҳим гапларини ана шу воқеалар мағзига сингдириб юборади.

Фарҳод Мусажоннинг “Орзуга айб йўқ”, “Бўш келма, Алиқулов”, “Булоқ суви” каби бошқа қиссалари ўзбек болалар адабиётида муҳим ўринда туради.

Фарҳод Мусажон драматург сифатида ҳам ёшларнинг меҳрини қозонган. “Хаёлпарастлар”, “Оқ кабутар”, “Сабил қолди”, “Ўғлимни қайтариб беринглар” пьесалари шулар жумласига киради.

Булар орасида, айниқса, “Ўғлимни қайтариб беринглар” асари машҳур бўлди.

Драматург унинг номини ўзгартириб, “Нажот истаб” деб қайтадан ишлади. У Миллий Академик драма театрида муваффақият билан қўйилди. Душанбе, Олмаота шаҳарларида, Татаристонда саҳна юзини кўрди.

Пьесада асосан бола тарбиясида ота-онанинг ўйнайдиган беқиёс катта роли ҳақида гап боради.

Фарҳод Мусажон катталарга бағишилаб “Баҳор нафаси”, “Бу кўзларга ишонса бўлади”, “Хотин кишининг раъийи”, “Кўр шоғёр”, “Зўраки кашандা”, “Нозик масала”, “Калла-поча”, “Ҳиммат”, “Боғ кўча” каби китоблар ёзган.

ЛАТИФ МАҲМУДОВ (1935 йилда туғилган)

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида ҳикоя, қисса, пьесалари билан машҳур бўлган қаламкашлардан бири Латиф Маҳмудовдир. У 1935 йилда Тошкент шаҳрида дунёга келди. Тошкент давлат дорилфунунини тамомлаган. Узоқ йиллар Республика радиосида, “Камалак” нашриётида ишлаган.

Латиф Маҳмудовнинг ижоди, унинг ўз китобхонига бўлган меҳри, масъулияти ҳақида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, академик Салоҳиддин Мамажонов шундай ҳикоя қиласи, — 70-йиллар Ўзбекистон телевидениеси томонидан ташкил этилган “Ёзувчилар — болаларга” телевизион эшиттиришлари ни олиб бораётган бир пайтда навбат Латиф Маҳмудовга келганда у эътиroz билдириди, телевизорга чиқишдан бош тортди. “Мен ҳали бирон арзигулик асар ёзганим йўқ, китобхонлар олдига нима деб чиқаман”, деб рози бўлмади. Режамиз бузилди, ниятимиз амалга ошмади, мен ачиниб қолдим. Нега деганда, Латиф адабиёт даргоҳида ўн-ўн беш йилдан буён бетиним қалам тебратиб келар ва ўз ўқувчишини топа бошлаган эди... Латиф бу вақтда катталарга аталган учта ҳикоялар китобини нашр қиласи. “Чинор”, “Икки ўртоқ”, “Шўх дарёнинг сири”, “Болалар шодлиги” китоблари эса болалар қўлига етиб борганди. Латиф ҳикоянавис сифатидагина эмас, айни чоқда, қатор драматик асарлар муаллифи бўлиб ҳам танила бошлаган эди. 1964 йилда Латифнинг “Қирғай олиб қочган бола” саҳна асари Наманган ва Қарши театрларида қўйилди. Республика ёш томошабинлар театрида эса унинг “Сирли хат”, “Али-Вали” комедиялари намойиш қилинганди. Агар “Али-Вали” етти йилдан буён саҳнадан тушмаётган бўлса, “Дангасанинг ҳолига вой” асари Андижон қўғирчоқ театрида 500 мартадан кўпроқ қўйилди. Москвада “Беркут” (1965) номли китоби босилганди, 1971 йилда Латиф Маҳмудовнинг қисса ва ҳикоялардан ташкил топган “Икки дангасанинг саргузаштлари” деган каттагина китоби чоп этилди.

Мана шу далилларнинг ўзиёқ унинг болалар адабиётида ўзига хос муносиб ўрин олаётганлигидан далолат беради. Латифнинг эшиттиришда қатнашишга кўнмаганлиги менда унда нисбатан яна катта ҳурмат ва ишонч уйғотади. Латифнинг енгил шон-шуҳратга интилмаслиги (битта китобча чиқариб қўкрагига уриб шуҳрат кетидан қувганлар учрамайди дейсизми!), ижодига фоят масъулият билан қараши ва китобхонни чуқур ҳурмат қилиши мени қувонтирди”¹.

¹ Эзгу ният йўлида “Ёш гвардия”, Тошкент, 1978, 100-бет.

Салоҳиддин Мамажонов айтганидек, у болаларга бағишилаб ёзган ҳар бир катта-кичик асарини узоқ вақт, пишиқ ва пухта қилиб ишлайди. Бу адебнинг биринчи тўплами — “Чинор” да ўз аксини топган.

Ҳикоя қаҳрамонлари Салим бобонинг ҳар куни эрталабдан кечгача чинорнинг тагида ўтириши уларга жуда бошқача туюлади. Гүёки бу ерда — чинор остида қандайдир бир яширин сир бордек туюлади уларга.

Маълумки, болалар ҳар бир нарсага қизиқувчан бўладилар. Улар ўzlари учун номаълум бўлган оламнинг сирасорларини тезроқ билиб олишга, унинг охирига етишга интиладилар. Шокир ҳам, Вали ҳам ана шундай болалар тоифасидан. Шунинг учун улар чинор ва унинг остидаги супага жуда қизиқиб қоладилар. Салим отанинг супада кечаю кундуз ўтириши уларни ҳайратга солади.

Аслида чинорда ҳам, супада ҳам ҳеч қандай сир-пир йўқ эди. Бобонинг якка-ёлғиз ўғли бўлиб, у шоиртабиат бўлган. Бир вақтлар шу чинор олдида бир аёл анҳорга қулаб тушади. Уни Салим отанинг ўғли қутқаради. Аммо ўзи анҳордан чиқа олмай, сувга чўкиб ҳалок бўлади. Шу сабабли чол чинор тагида, супа устида узоқ ўтириб, ўғлидан қолган ёдгорлик — унинг китобини қайта-қайта ўқиёди.

Бундан бехабар бўлган болалар ғор қазиб, бу ердаги сирни билиб олмоқчи бўладилар. Кутимагандан болаларнинг фори ўпирилиб, супа қулаб тушади. Бу ерда ҳеч қандай сир ҳам, тарих ҳам йўқ эканлигини билган болалар, айниқса, бобонинг супа ўпирилиб тушгандан кейинги ҳолатини кўриб, ўзларини ўзлари кечира олмайдилар. Чол эса уйидан чиқиб, супа томон юрар экан: “...чинордан ўн-ўн беш қадам нарида, анҳор бўйида ўрани кўриб қолди, тўхтади, энгашди, хассасига таяниб худди сурат олдираётгандек қимир этмай туриб қолди. Анчадан кейин бошини кўтариб, кўз олди жимирилашиб кетди, ойнагини артмоқчи бўлганди, қалқиб кетиб, анҳорга тушириб юборди. Қалтираб анҳор ёқасига чўккалади. Енгини шимариб, ойнагини қидира бошлади. Бироқ чуқур, қўлинини тортиб олиб, ҳассасини сувга тиқиб кўрди. У ҳам етмади. Ойнак аллақачон оқиб кетган эди. Салим бобо сувга қараб анча ўтиради. Кейин секин ўрнидан турди. Чинорнинг тагига бир қараб, қоқила-қоқила уйига қараб кетди”.

Қариянинг бундай аянчли аҳволидан ва айниқса, бу воқеадан кейин унинг касал бўлиб қолишидан болалар қаттиқ изтироб чекадилар. Бу ишда фақат ўзлари айбдор эканликларидан уяладилар. Қандай бўлмасин, чолга таскин беришга, унга ҳар томонлама қўмаклашишга, ёрдам беришга ҳаракат қиласидар.

“Чинор” ҳамон севиб ўқилади, болаларни яхшиликка, кексаларга кўмак беришга, ажойиб инсон бўлиб камол топишга даъват этиб келмоқда.

Кимки жисмоний меҳнатга берилса, жисмоний тарбия ҳамда спорт билан ошна бўлса, у ҳаётда соғлом ва тетик бўлади, олдига қўйган ният-мақсадига эришади, тенгкурлари ўртасида обрў-эътибор қозонади. Ёки аксинча...

Ёзувчи Латиф Маҳмудовнинг “Дарвозабон” ҳикоясининг қаҳрамони Ориф юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, иккинчи тоифадаги болаларга киради.

Кўпчилик болалар турли дам олиш масканларида ёзги таътилни кўнгилдагидек ўтказиб, спорт билан шуғулланиб, янги куч-қувват тўплайдилар, ҳар томонлама чиниқадилар.

Ориф-чи? У на жисмоний меҳнат қиласи, на спорт билан шуғулланади, на бадиий китоб ўқиши. Кечаси-ю кундуз, овқат еб, хомсемиз бўлиб қолганлигини Латиф Маҳмудов болаларга таъсир қиласиган даражада тасвирлаб беради.

Ҳикоянинг айниқса, қуйидаги мисраларини ўқиган ҳар бир ёш китобхон Орифнинг бу қиёфасидан кулади ва ўзи ҳам шу қўйга тушиб қолмаслик учун ҳаракат қиласи:

“... қўшни қўча футбол командаси билан сайҳонликда учрашув бўлди. Ориф дарвозабон эди. Ўйинга аралашмай қўя қол, десак ҳам “мен бу учрашувга атайлаб куч йиқ-қанман” деб туриб олди. Ноилож кўндинк.

Шу куни рақибларимиз дарвозага ўн тўрт тўп киришишди. Ориф Нишонов копток тутаман деб ҳар гал коптоқдан олдин ўзи думалаб дарвозага кириб кетар эди”.

Латиф Маҳмудов ҳикоялари мавзу жиҳатдан ранг-баранг. Уларнинг ҳаммасида болалар қайноқ ҳаёти уфуриб туради. Адилнинг деярли барча ҳикояларида болаларни қизғанчиқ бўлмасликка, катта-кичикка меҳрибон, ғамхўр бўлишга чақириш (“Бир пуд тош”); озода бўлиш, гигиена қонун-қоидада

ларига амал қилиш (“Қойил қилишди”); ҳалол, пок, түғри сўз бўлиш (“Аттанг”); кўчат экиш, боғ-роғларни парваришлаш (“Гилос”); она табиатни асраш, авайлаш, унга фидой-илик қўрсатиш (“Қирғай”, “Мусича”); давримизга муносиб касб-кор эгаси бўлиш (“Шокирнинг тоғаси”) каби болаларни қизиқтирадиган, уларни ҳаяжонга соладиган, тўлқинлантирадиган масалалар ётади.

Латиф Маҳмудов ўзбек болалар адабиётида қисса жанрини ривожлантиришга ҳам катта ҳисса қўшиб келаётган талантли адиблардан бири ҳисобланади. Адібнинг “Эски дуторнинг сирлари”, “Тоғдаги лолалар”, “Тоғда отилган ўқ”, “Икки дангасанинг саргузаштлари” каби қиссалари ни ўқимаган ёш китобхон топилмаса керак.

Адіб ўз қиссаларида болаларнинг ҳаётларини, эзгуният, орзу ва интилишларини ёзади. Қиссаларда аъло ва яхши ўқишишга интилиш, жисмоний тарбия ва спортга берилиш, катталарни ҳурмат қилиш ва кичкинтойларга ёрдам қўлинни чўзиш, меҳнатсевар ва она-Ватанга фидокор бўлиб камол топиш каби масалалар ётади.

Адібнинг энг жозибали, болалар қалбини ўзига ром этадиган қиссаларидан бири “Икки дангасанинг саргузаштлари” дир.

Қисса қаҳрамонлари — Мирвали, Ботирлар оддий, бошқалардан фарқ қилимайдиган болалар, аммо хатти-ҳаракатлари, интилишлари бир жаҳон. Иккаласи ҳам ёмон ўқувчилардан эмас. Хулқ-одоблари ҳам бошқаларга манзур бўладиган болалардан.

Ҳамма гап адабиёт муаллими Алижон Валиевичнинг Ботирнинг дадасига мактуб ёзиб беришидан бошланади.

Алижон Валиевичнинг болалар маъқул кўрмайдиган бир одати бор. Буни Мирвали тилидан берилиши янада ишончли чиққан: “Сиз Алижон Валиевич жуда баджаҳл одам экан, деб ўйламанг. Алижон Валиевич бирорвга қаттиқ гапирмайди, уришмайди, қовоғини ҳам солмайди. Ҳатто, айбингизни ҳам айтмайди. Гуноҳингиз оғир бўлса икки эзлик хат ёзиб конвертга солади, яхшилаб елимлайди, сизнинг оппоқ оқариб кетаётганингиздан завқланиб бепарволик билан қўлингизга тутади.

“— Шуни дадангизга бериб қўйинг”.

Ботир ўқитувчининг қўлидан мактубни олар экан, даҳшатга тушади, нима гуноҳ иш қилиб қўйганини билмай ўй-хаёлга ботади.

Ҳамфикр, дўст, сирдош, юрса-турса бирга бўладиган Мирвали билан ўқишида, юриш-туришда йўл қўйган хатоларини хўп ўйлашади. Маълум бўлишича, улар кунлардан бир кун чолларга салом бермай ўтишган, қачонлардир танаффусда бир марта ўқитувчиларидан яшириб папирос чекишган, дарс тайёрламай келишганда синфдошларидан уйга берилган вазифани кўчиришган. Аммо булар хатга асосий сабаб бўлмаслиги мумкин деб ўйлашади.

Болалар руҳиятини яхши биладиган Латиф Маҳмудов ўқитувчи таърифига катта баҳо беради. Алижон Валиевич образини жуда ишончли қилиб чизади. Ботир юрса-турса ўқитувчи-устози уни кузатиб тургандек бўлаверади:

“...Назаримда кўчада юрсам елкамдан, уйда китоб ўқиб ётсан шиндан қараб турганга ўхшайди” деб болани ҳаётга янада мастьулият билан қарашга ўргатади.

Латиф Маҳмудов қиссада тимурчилик ҳаракатига ҳам алоҳида муҳаббат билан муносабатда бўлади. Ўқитувчининг мактубини олган болалар ўзлари йўл қўйган хатоларни қидира бошлашади ва гуноҳларини ювиш мақсадида ўткинчи бир чолнинг қопини кўтариб унинг уйига олиб бориб беришади. Бу каби лавҳалар ёш китобхонда катта таассурот қолдиради.

Икки дўст нима бўлганда ҳам ўқиши бўшаштирамасликка ҳаракат қилишади.

Кейинчалик мактубдаги:

“— Заводингизга экскурсия уюштироқчимиз, пахта териш машинаси ҳақида гапириб берсангиз, қачон борсак бўлади”, деб сўраган хат мазмунидан хабардор бўлган икки дўст териларига сифмай қувонишса-да, аммо ўз хато ва камчиликларини тузатиб олганликларидан беҳад шод бўладилар.

Шу нарса қувончилики, қиссада хатоларсиз яшаш ҳар бир бола учун катта баҳт эканлиги китобхон кўзига ярқ этиб ташланиб туради.

Латиф Маҳмудовнинг “Чўққидаги лолалар” қиссасида ҳам ғаройиб, фавқулодда ва фоятда қизиқарли воқеалар ҳикоя қилинади. Қиссада сирли йўловчилар ҳам, шаҳар

ҳовлиларидан бирида содир бўлган ғалати воқеа ҳам, домдараксиз ғойиб бўлишлар ҳам, антиқа излашлар ҳам бор. Қиссага Қизбулоқ ҳақидаги афсона ниҳоятда табиий сингдириб юборилган. Ана шу боисдан ҳам қисса қизиқиб ўқилади.

Латиф Маҳмудов ўзбек болалар насрода саргузашт жанрини ривожлантиришга ғоят катта ҳисса қўшиб келаётган адиблардан биридир. “Чўққидаги лолалар” шу жанр меваси ҳисобланади. Унда бошдан-оёқ болаларни ўзига ромэтадиган воқеа ва саргузаштлар баён этилади.

Аммо шубҳасизки, гап фақат саргузашлардагина эмас. Қиссанинг аҳамияти, муҳим жиҳати-у яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш хусусида, янги ҳаёт ҳақида, ақли, заковатли, тиришқоқ, сахий, меҳридарё кишилар — катталар ва болалар ҳақида ҳикоя қиласди.

Қисса саҳифаларида турли-туман ўғилу қиз болалар, бизнинг замондошларимиз гавдаланади. Булар Равшан ва Асқар, Шаҳло ва Мунира, Озода ва Нортожилар. Улар сира бир-бирларига ўхшамайдилар, феъл-атворлари ва истакмайлари турлича, аммо уларни бир нарса — ҳалоллик, садоқатлилик, чинакам дўстлик бирлаштириб туради.

Катталар — Мўминжон, Мулладўст, уста Ашир образлари ҳам муваффақиятли чиққан.

Латиф Маҳмудов нозиктаъб, хассос ижодкор, у инсон характеристи, кайфиятининг турфа хил қирраларини маромида тасвирлашни жуда яхши уddyалайди.

“Латиф Маҳмудовнинг “Чўққидаги лолалар” қиссасини ўқир эканман, — деб ёзади Сергей Баруздин, — бу шоир битган проза асари-ку, деган фикр хаёлимдан нари кетмади. “Зотан, ушбу таассурот бежиз эмас. Латиф Маҳмудовнинг ўз асарлари қаҳрамонлари билан муносабатида қандайдир ўзгача бир илиқлик, тасвир оҳангига самимият акс этиб туради. Айнан шу нарса асар қаҳрамонларини жонли, ҳаётий ва тўлақонли тасаввур этишга имкон беради. Ёш китобхонларнинг адаб асарларини бунчалик севиб ўқишларининг боиси ҳам ана шундадир.

Адаб кейинчалик бу асарини қайта ишлаб, “Қопга яширган одам” романини яратди.

Латиф Маҳмудов ўзбек болалар адабиётида драма жанрини ривожлантиришга катта ҳисса қўшиб келаётган санъ-

аткор сифатида ҳам эъзозланади. Унинг “Э, аттанг!”, “Мұхим топшириқ”, “Дангасанинг саргузашти”, “Ҳақиқий ўғил бола”, “Али билан Вали”, “Бургут олиб қочган бола” каби асарлари узоқ йиллардан бери ёш томошабинлар қалбига қувонч бағишлиб келмоқда.

Латиф Маҳмудов ўз драмаларида доимо болаларнинг қайноқ ҳәётларини акс эттиради. Қаҳрамонлар күпинча ўзларининг аъло хулқ-одоблари, меҳнатсеварликлари, ўқиши-мактабни севишлари бирлан ажралиб турадилар. Баъзи ҳолларда эса ишёқмаслик, дангасаликлари туфайли ўз тенгқурлари даврасида қизариб қоладилар. Масалан, “Э, аттанг!” асарини олиб кўрайлик. Аббос билан Азим 4-синфда ўқишишади. Улар учун жисмоний меҳнат жуда енгилдек туюлади. Иккаласи:

Бизнинг ишни
Ҳамма кўрсин.
Кўча-кўйда
Мақтаб юрсин, —

дэя синф хоналарини ювишга киришадилар.

Шошқалоқликлари, ишда тажрибасизликлари туфайли болалар полга сувни кўп тўкиб юбориб уни арта олмайдилар, дангаса, ишёқмас икки ўртоқ 1-синф ўқувчиларининг ёрдамлари билан синфни тозалаб, дўстлари олдида изза бўладилар.

Латиф Маҳмудовнинг “Али билан Вали” саҳна асари бугунги ўзбек болалар драмачилигига энг бақувват асарлардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у узоқ йиллардан бери жумҳуриятимиз болалар саҳнасидан тушмай келаётir.

Асарнинг бош фояси — инсон ва унинг тарбияси. Халқда кимки ўзига ўзи хизмат қилишни билса, у ҳақиқий инсон бўлади, деган гап бор. Асарнинг бошидаёқ ўз-ўзига хизмат қилишни ёқтирмайдиган, кир-чир юрадиган Али билан Вали қиёфаси, уларнинг юриш-туришларига кенг ўрин берилади.

Али ҳам, Вали ҳам тозаликка, гигиена қонун-қоидаларига асло риоя қилмайдиган болалар: кийимлари кир, дазмолланмаган, қўл, бўйинларига сув тегмаган, тирноқлари олинмаган бу болалар синфда тўполончи, ўзлаштиров-

чиликда ном чиқаришган. Улар меҳнат қилиш, жисмоний тарбия ва спорт ишлари билан шуфулланишни хаёлларига ҳам келтиришмайди, синфдошларини менсишмайди.

Тўполончи, қолоқ Али билан Вали тарбияси билан бутун синф шуфулланади. Айниқса, бошқа мактабдан келган аълочи ва жамоатчи Дилбарнинг хизмати катта. У юриштуриши, оғир ва босиқлиги билан буларга ўз таъсир кучини ўтказади.

Асарда ўқитувчи Асад Саидович бошдан-оёқ иштирок этмайди. У аҳаён-аҳёнда китобхон кўзига ташланади. Али билан Валини яхши болалардан ибрат олишга, яхши ишларга қўл уришга чақиради. Бу эса бошқа тўполончи болаларга ғайритабиийдек туюлса-да, аммо кейинчалик улар бу ҳақ гапдан тўғри хулоса чиқаришга ҳаракат қиласидилар.

Али билан Вали асар охирида катта ҳаёт йўлида бошқа тенгқурлари каби дадил олға интилувчи болалар сифатида намоён бўлишади.

Латиф Маҳмудов ҳам ҳикоя, ҳам қисса, ҳам драма жанрида ижод қилиб, ўзбек болалар адабиётининг салмоқ қўшиб келаётир.

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг Faфур Fуломномидаги мукофотига сазовор бўлган Латиф Маҳмудов Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходимиdir.

МИРАЗИЗ АЪЗАМ (1936 йилда туғилган)

Ҳозирги замон ўзбек болалар шеъриятида шоир Мирализ Аъзамнинг ўз ўрни бор. Бу, албатта, унинг изланиши, меҳнаткашлиги, болаларни ва уларнинг адабиётини қаттиқ севишидан. Ижодкор болалар ўртасидаги дўстлик, ҳамжихатлик, она-Ватанга чексиз муҳаббат, одобли бўлиш, яхши ўқиш учун ҳаракат қилиш, курашиш каби масалаларни қўпроқ очиб беришга ҳаракат қиласиди.

Мирализ Аъзам 1936 йилда Тошкент шаҳрида туғилди. Мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ шеъриятга қизиқди. Шеърий машқларини Куддус Муҳаммадий ва кейинчалик Кудрат Ҳикмат бошчилик қиласиди адабий тўгаракда синовдан ўтказар, ижодий изланиш, ўқиш ва ўрганишни қиз-

н давом эттиар эди. Адабиёт ва шеъриятга бўлган чан-қулик уни ТошДуга етаклади. Адабий машқлари болалар ўқувчилар газеталарида, “Гулхан”, “Фунча” журналларда босила бошлади.

Университетни муваффақиятли тамомлаган М. Аъзам пр қатор газета ва журналларда ишлади. Шоирнинг “Металург”, “Ақсли болалар”, “Сенга нима бўлди?”, “Фалатуш”, “Ер айланади”, “Ерга довруқ соламиз”, “Бир интак ёнғоқ” каби тўпламлари болалар китоб жавонлардан мустаҳкам ўрин олган.

Миразиз Аъзамнинг жуда кўп шеър, қўшиқ, эртак-доснлари мактабгача тарбия ёшидаги болаларга бағищланн. У ҳар бир асарида болажонлар учун, албатта, бир янлиқ, бир яхши гап айтиш иштиёқи билан қайнаб-тошава бунинг уддасидан чиқади. Масалан, “Ер айланади” тъりни олиб кўрайлик. Бундай олиб қарасангиз, бу бир дий гап. Ахир неча минг асрдан бери у айланади яналанаверади, бу ҳақда қандай шеър бўлиши мумкин, дең тушунча хаёлингиздан ўтади. Лекин шеърни ўқисан-з сизнинг тасаввурингиз бутунлай ўзгаради. Мурғак қалб ёқда турсин биз катталар ҳам ернинг айланиши, онларнг ўтиши, шамолнинг эсиб туриши билан ўсиб-улгайимиз, камол топишимиз, бунёдкорлик ишларимиз кўз гимиздан ўтади. Қилган яхши-ёмон ишларимизни лаймиз. “Ер айланади” — худди шу ҳақда баҳс юриди:

Аста-аста шамол эсади,
Аста-аста ер айланади,
Аста-аста одам ўсади,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста улғаяр ақл,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста етилар нақл,
Аста-аста ер айланади.
Бирор “мен” деб елдай елади.
Ҳар кимга ҳам навбат келади.
Аста-аста ер айланади,
Аста-аста ер айланади.
Мева пишар бир кун ногаҳон,
Аста-аста ер айланади.
Ўзлигини танир ҳар инсон,
Аста-аста ер айланади.

Кичкинтойлар кўпинча ҳаёт мураккаблигидан бехабар бўладилар. Улар катталарнинг кўмагида, ўзлари тинглаган бадиий асарлари ёрдамида олам мўъжизалари, турмуш билан танишиб борадилар. Миразиз Аъзамнинг “Бедана-нинг бувиси” шеъри бу ёшдаги болаларга жуда қўл кела-ди. Бу шеър халқ оғзаки ижоди анъаналари таъсирида яра-тилган.

Ёш китобхон шеърда беданаларнинг турмуш тарзлари билан яқиндан танишиб олади. Худди инсонлар каби улар-нинг ҳам қавм-қариндошлари, кекса-ёшлари бўлишини, касал-соғ юришларини буви-бедана кечмишлари орқали тушуниб етади. Буви дардга чалиниб, оғир касал бўлиб қолади, томоғидан овқат ўтмайди. Ҳамманинг тинчлиги, ороми бузилади, ҳар ким қўлидан келганича унга мадад-кор бўлишга интилади. Бу эпизод чиройли ва таъсирили чизилган:

Бедананинг отаси бор экан, нор экан,
Онасига орият ёр экан, ёр экан.
Дори-дармон, ўт-ўлан келтириб, келтириб,
Қари қушга тутишиб, ичириб, едириб,
Айланишиб бошида турдилар, турдилар.
Софайининг чорасини кўрдилар, кўрдилар.
Миттивой ҳам қўлидан келганча, келганча,
Сув тутди бувисига билганча, билганча.
Уч кунда тандан ариб бор дарди, бор дарди,
Бувижон бошини кўтарди, кўтарди.
Хурсандликдан кўзлари ёшланди, ёшланди,
Сайроқилик қайтадан бошланди, бошланди.
Ва-вақ, ва-вақ,
Бит-бил-диқ.
Ва-вақ, ва-вақ,
Бит-бил-диқ.

Биз ҳар доим болалар адабиётида ўй ўйлаш, хаёл су-риш, ўзининг учкур хаёллари билан яшаш ҳақида ёзилган асарларни қизғин қўллаб-қувватлаймиз. Миразиз Аъзам-нинг ҳам “Хаёл суриш” шеърининг қаҳрамони ҳар бир нарсани тезроқ билиб олгиси, унинг поёнига етгиси кела-ди. Лекин у қанча ўйланмасин, хаёл сурмасин ақлий та-факкури ҳали тўла ривожланмаганлиги сабабли қўп нар-саларни тушунмайди, ожизлик қиласди. Ота ўғлини унча-

лик ўйламасликка чақиради. Отанинг насиҳати билан бола ўзини тинчита олмайди:

Қаттиқ ўйлайверма! — дейди юмшаб
отам, —
Каттароқ бўлганингда англарсан
ҳаммасин.
Ўйламай бўларканми шуларнинг барин одам?
Ўйламай яшолмайман,
масалан, ҳаммасини.

Кун қисқа
қандай қилиб кун чиқди, деб ўйлайман,
Тун чўзилса,
нега тун
чўзилди,
деб ўйлайман.

Уни хаёл қиласман,
Буни хаёл қиласман
Ўйлайман,
бари бир,
ўйлайман.

Миразиз Аъзамнинг “Биз енгамиз бўронларини” шеъри бугунги мустақилликка жуда қийинчилик билан, курашлар билан етиб келганлигимизни жарангдор мисралар билан чиройли ифодалаб беради:

Бизни босди довул, селлар —
Омон чиқдик бўронлардан,
Омон яшар ботир эллар —
Қўрқмас ваҳший ҳайвонлардан.
Қорли, музли чўққилар ҳам
Қолиб кетар пойимизда.
Жасур қўшиқ бизга ҳамдам
Ҳар бир қўнгган жойимизда.

Шоир бу билан чегараланиб қолмайди. Ҳали олдинда қиласиган ишларимиз, улуғ мақсадларимиз борлигини таъкидлайди, болаларни юксак ахлоқ-одобли бўлишга, катталарнинг ишларини давом эттиришга чорлайди:

Мақсадимиз тоғдай улуғ —
Чамбарчаасдир туташ қўллар.
Озодликнинг йўли қутлуғ —
Олға, дўйстлар, оғайнилар!

Миразиз Аъзамнинг “Қирқ болага қирқ савол”, “Фалати туш”, “Нурхон билан Бурхон”, “Ота билан бола”, “Бир чўнтак ёнғоқ” (туркум), “Алла”, “Бола ва она”, “Йўтал бобо” каби шеър ва қўшиқлари болалар адабиётида катта ўринда туради.

“Асрор”, “Эрк қуши”, “Она юрт осмонида”, “Антиқа” каби достон, эртак-достонлари ҳам болаларда катта қизиқиш уйғотиб келмоқда.

Миразиз Аъзамнинг “Асрор” достонидаги Асрор обrazida болаларга хос жўшқинлик, шижаат, меҳнатсеварлик мотивлари, ҳақиқий ўқувчига хос фазилатлар ёрқин тасвирланади. Шоир бу фояни очища кичкинтойлар онги ва дунёқарашидаги ҳолатларни тўқнаштириш, уларнинг нарса ва воқеаларга бўлган муносабатларини солиширишдан самарали фойдаланади.

Пилла қурти боқиши достонга асосий мавзу қилиб олиниди-да, ўқувчи-ёшларнинг бу соҳага қизиқишилари, билимдонликлари меҳнат жараёнида очиб берилади.

Асарда Асрорнинг олижаноб фазилатлари — оққўнгил, софдил, қўли очиқлиги ишонарли тасвиранади; унинг тут дарахтларини севиши, табиатга ғамхўрлиги ёш китобхонлар учун дидактик қимматга эга.

Файрат, Нор, Раҳим, Раъно образлари орқали қалби қайнок, бир-бирига меҳрибон, жамоа иши учун фидойи ёшлар гавдалантирилади.

Болаларнинг мактабда пилла қурти боқишилари — қўшимча соҳа — қишлоқ хўжалиги ишларига жон-дилдан ёрдам беришлари, фикр-мулоҳаза юритишлари, бирор ишга қўл уришса, дадил ҳаракат қилишилари китобхонни хурсанд этади. Чунончи асарнинг “Пилла қуртларининг лоҳас бўлиши” бўлими ўқувчида катта қизиқиш уйғотади.

Пилла қурти боқилаётган хона ҳаддан зиёд исиб кетгач, қуртлар барг емай қўяди. Шу дақиқада болаларда юз берган ҳолат: тушқунлик, хижолатпазлик, қуртларга ачишиш ҳисси тасвири кичик китобхонни чексиз ҳаяжонга солади:

Пиллачилар хонасин
Босган эди сукунат
Ўқувчилар чурқ этмас,
Қотиб туришар фақат.

Шоир ҳаётий лавҳалар чизиша давом этади. Сўқичак енгиллатилиб, хона маълум даражада совитилгач, куртлар яна аслига қайтади, бир меъёрда барг ейишга киришади. Болалар олам-олам қувончга тўладилар, шодланадилар:

Бир-бирига қарашиб
Болалар жилмайдилар.
Хатар ўтган бўлса ҳам
Хонадан жилмайдилар.

Шоирнинг “Ўлмас қуш” эртак-достонида тасвиirlанишича, Чингизхоннинг жодугарлик билан баҳодирларнинг ёстигини қуритган гўзал канизаги Сайхун бўйида яшаётган Наҳанг қассобнинг ҳам оромини бузади. Жанг майдонида канизакни кўрган Наҳангнинг қиличи қўлидан тушади. Қизнинг макрига учиб, уни севиб қолади. Унинг хотини қазо қилиб, Ўлмас ва Олмос исмли фарзандлари қолган эди. Бироқ ота ўғли ва қизидан кечиб, канизакка уйланади. Достонда эпчил қиз Олмоснинг акаси Ўлмас учун отаси ва ўгай онасидан ўч олиши анча қизиқарли ва ишонарли тасвиirlанади.

Болалар адабиёти тараққиётига катта улуш қўшаётган М. Аъзам ҳозир янги-янги асарлар устида ишламоқда.

ЭРГАШ РАИМОВ (1937 йилда туғилган)

Менинг дўстим, қушчалар, сиз,
Куйни хўп-у хуш чаласиз.
Баҳор келди учиб келинг,
Бофимизга кўчиб келинг.
Мен куйлайн гул Ватанда,
Сиз куйлангиз гул чаманда,
Куйга тўлсин боғ-у гулшан,
Куйга тўлсин она-Ватан.

Бу мисралар — мустақил диёrimizning кенжатои, эртанинг бунёдкори, она-Ватанимизнинг гулдек яшнаб туриши, унинг бағрида булбул-у майналарнинг худди ўзи каби эркин хониш қилиб юришлари тарафдори бўлган бола тилидан айтилган қўшиқ Эргаш Раимов қаламига мансуб.

Бутун ҳаёти ва ижодини болалар учун шеър, қўшиқ, ҳикоя, достон, драма, қисса ва романлар ёзишга қаратиб келаётган истеъдодли қаламкашлардан бири Эргаш Раимов 1937 йилда Тошкент вилоятининг Чиноз туманида таваллуд топди. Чинозда ўрта мактабни тамомлаб, ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетининг тарих-филология факультетида ўқиди. Бир неча йил “Камалак” (“Ёш гвардия”) нашриётида ишлади, меҳнат фаолиятининг катта қисмини эса Ўзбекистон телевидениесида турли бўлимларда муҳаррирлик билан ўтказиб келмоқда.

Эргаш Раимов сермаҳсул қаламкашлардан бири ҳисобланади. Унинг “Анҳорча” — (шеърий тўплам. 1963 йил), “Булат ва бола” (шеърий тўплам. 1969 йил), “Оқилбой” достон. 1973 йил), “Бир дона япроқ” (достон-эртак. 1971 йил), “Жилғалар куйлайди” (шеърий тўплам. 1973 йил), “Мехрибонларим” (қисса. 1975 йил), “Ажаб қишлоқ” (қисса. 1976 йил), “Эҳ, биз катталар” (қисса. 1979 йил), “Кўз лғамас шуълалар” (қисса. 1986 йил), “Гулларим, булбуларим” (шеърий тўплам. 1988 йил), “Удивительный кишак” (қисса. Рус тилида. 1990 йил) каби китоблари болалир ўртасида қўлма-қўл бўлиб юрибди. Драматургнинг Доктор Ҳакимнинг фаройиб ихтироси”, “Ёз кунларининг ҳрида” (Э. Мусаев билан ҳамкорликда), “Шаҳарлик кеин” (Алп Жамол билан ҳамкорликда), “Дардисар” комея (Э. Мусаев билан ҳамкорликда), “Кафтингда тут”, “Занг коса” сингари саҳна асарлари узоқ йиллардан бери 1 томошибинларда катта эстетик завқ-шавқ уйғотиб келекда.

Эргаш Раимовнинг кичик мактаб ёшидаги болалар ётидан олиб ёзган шеърлари бир олам. У ўз шеърларида стакил диёримиз ҳақида, бу масканда ташвишсиз яшаб, лим-тарбия олаётган мактаб ўқувчиларининг ўқишли-ахлоқ-одоблари, она-Ватанга, табиатга, меҳнатга меҳрабблари тўғрисида тўлиб-тошиб ёзади.

Ривоят қилишларича, қадимда бир тўда болалар ўйин ан машғул эдилар. Тасодифан халқ ичида обрў ва эътига эга бўлган бир қари одам отга миниб ўша кўчадан бошлади. Ўйнаб турган болалардан бири чолнинг кетганини кўриб, четроқ жойга чиқиб турди. Қари киши

етиб келгач, қўл қовуштириб салом берди. Бошқа болалар эса, чолга эътибор бермай, ўйинда машғул бўлдилар.

Чол бу боланинг оқилона ҳаракатидан завқланди. У болаларнинг одобини синаш учун болалар ёнига келиб, қўлидаги узукни уларнинг ўртасига ташлаб:

— Қайси бирингиз узугимни қўлимга олиб берсангиз, китоб, дафтар олиш учун пул бераман, — деди. Болалар бир-бирлари билан уришиб узукка ёпирилдилар. Ниҳоят, бир бола чаққонлик билан узукни олиб, чолнинг қўлига берди. Салом берган бола эса узукни олиш учун қилган ҳаракатларга қўшилмай, ўз жойида турарди. Бу дафъя узукни унинг ёнига ташлади. Бола дарҳол узукни ердан олиб, артди. Чолга таъзим қилиб, унинг қўлига берди. Чол у боланинг одоби, тарбиясидан завқ-шавққа тўлиб, таҳсин-офарин айтди, отдан тушиб, боланинг пешонасидан ўпиди, унинг ҳақига хайр-дуо қилди, ўғлини шундай тарбияли, одобли қилиб ўстиргани учун унинг ота-онасига раҳматлар айтди.

Эргаш Раимовнинг кўп шеърларида юқоридаги ҳикоятда кўрсатилган бола каби ахлоқ-одобли қаҳрамонлар бор. Шоир шеърларида таъкидлаб ўтганидек, ўзбек халқи ва фарзандлари одоб-ахлоқ борасида, салом-аликда бутун дунё аҳлини ўзига ром қилиб келади. Даниялик бир этнограф олим умрининг ўн беш йилини олам кезиш, саёҳат қилиш билан ўтказади. Бир қатор мамлакатларда бўлади, одамларнинг муомаласини, уларнинг салом-алигини ўрганади. Бизнинг мамлакатимизда бўлган чоғида, — ер юзининг кўп диёrlарида бўлдим, халқ, элатлар билан суҳбатлашдим. Аммо ўзбек диёридек саломалик тавозъега бой юрт-у халқни кўрмадим. Ўн беш ёшли бир ўзбек қизалогининг тавозъе билан чой узатиши мени қойил қолдирди, — деб қайта-қайта таъкидлаганини кўпчилик билади.

Болалар шоири Эргаш Раимовнинг “Олтин олма — дуо ол”, “Олқиши олган болалар”, “Боболар раҳмат деди”, “Қизча” шеърлари салом-алик қилиш, дуо олиш, катталарга хурмат, кичикларга илтифот кўрсатишга қаратилган. Масалан, “Қизча” асарини олиб кўрайлик. Асар оддийгина бир ўқувчи қизалоқ тўғрисида. Шу қизчанинг юриш-туриши, салом-алиги ҳақида.

“Қизча”да шоир энг аввало мактабга йўл олган ўқувчи қизнинг оддийлиги, соддалиги, беғуборлиги тўғрисида сўз юритади. Унинг юриши, туриши барча болаларга ибрат, намуна бўлиши, ўрнак кўрсатиши:

Мактабга борар қизча,
Бамисоли бир фунча.
Кўлида жажжи папка,
Юзи ўҳшар офтобга,

— каби мисраларда таъсири қилиб берилган. Қизчанинг ҳамма болаларга ибрат бўладиган томони шундаки, у йўлда дуч келган катта-кичикка салом бериб ўтади. Қизча кимга салом берса, раҳмат эшитади, дуо олади. Дуо, мақтов, олқиши битта ўзигагина эмас, балки бу қизчани шу даражага етишида хизмат қилган, ўргатган ота-онасига, муаллимига ҳам айтилган таҳсин ёш китобхон қалбida узоқ сақлашиб қолади:

Кўринганга дер, — салом,
— Кўп яша, балли болам.
Одоблик таълимингга,
Раҳмат муаллиминга,
Йўлингда баҳт эш бўлсин,
Ўқишиларинг беш бўлсин,
Дуо қилади чоллар...
— Ширин-шакар она қиз
Катта бўлгин доно қиз,
Дуо қилар аёллар
Яхши қиз! Номи яхши,
Элга саломи яхши.

Ҳаётда қайси бола ювиниб-тараниб, покиза кийиниб юрса, мактаб гигиеник қонун-қоидаларига амал қиласа, албатта, ўша ўқувчи кўп нарсага эришади, танаси соғлом, ўзи тетик-бардам бўлади. “Ёрқиной” худди шу мазмунни ифодаловчи асар. Шоирнинг шиори шундай: “Ҳамма покиза бўлсин”, “ювиниб, оппоқ кийиниб юрсин”. Ана ўшанда “Ҳар боланинг одоби яхши, ўқиши аъло” бўлади, катта-кичикнинг ҳурмат ва олқишига мусассар бўлади:

Мактабда ҳам, уйида ҳам
Иркитликка доим қарши.
Шунинг учун ҳамма уни
Доктор қиз дер: қандай яхши!

Болалар шоири Эргаш Раимовнинг “Дон йифишдик”, “Аъло ўқишиш-аъло иш”, “Катталарга дастёр-ҳамкормиз”, “Раҳмат деди муаллим”, “Биз ҳам кичик ёрдамчи”, “Дон экамиз, дон йигамиз”, “Дон келди — нон келди” ва бошқа шеърлари, қўшиқлари халқ ривоятлари, панд-насиҳатлари йўлида ёзилганлиги боис таъсирли, ўқимишли, бадиий пишиқ чиққан. Бу асарларда катталар меҳнатини қадрлаш, кичкитойларни ҳам худди боболар каби меҳнаткаш бўлишга даъват этади.

Шоирнинг таъбири билан айтганда, жисмоний иш, меҳнат одамни баҳтиёр қиласи, умрига-умр, ризқига-ризқ, эл-юрт ўртасида обрўйига-обрў қўшади.

Эргаш Раимов суҳбатларнинг бирида отаси ҳикоя қилиб берган қўйидаги ривоят унга кўп нарса берган. Ўқимишли, меҳнаткаш бўлишга ўргатган. Шу сабабли шоир ижодида меҳнат мавзуси катта ўринда туради.

— Куз кунларидан бир кун саксон ёшга кирган бир чол ёғочдан ясалган уйда ўтирганди. Ниҳоят қариганлигидан унинг соч-соқоли жуда оқарган бўлса ҳам, юзи тўла, бели ва қўли қувватли, ҳамма аъзолари саломат эди. У чолнинг рўбарўсида унинг набира ва эваралари ўйнашиб юрганди.

Шу вақтда бир йигит келдида, чолга салом бериб, унинг ҳол-аҳволини сўради, чол билан бир оз сўзлашиб ўтиргандан кейин ундан шунча ёшга етган бўлса ҳам, ёш йигитлардек қувватли ва файратли эканининг сабабини сўради. Чол у йигитга:

— Ота-онам ёшлигимдан бошлаб кун чиққунча ўрнимда ялқовланиб ётишга рухсат бермади. Шунинг учун эрталаб дарҳол ўрнимдан туриб бир иш билан машғул бўлдим, иш ва меҳнатдан сира ҳам эринмадим. Ишга ихлос билан берилиб, уни ўлда-жўлда қолдирмасдан тўла-тўқис битиришга файрат қилдим. Бутун умримни иш ва меҳнат билан ўтказдим. Иш-меҳнат бугун аъзомни қувватли қилди, менга узоқ умр, саломатлик бағишилади. Энди ўғилларим ва набираларимни ҳам иш-меҳнатга ўргатиб тураман. Агар сен ҳам мендек кўп яшашни, қувватли ва соғ-саломат бўлиб умр кечиришни истасанг иш-меҳнатдан асло тортинма. Ҳар вақт ихлос билан берилиб иш қил, ялқовликдан йироқ бўл, — деб жавоб берди.

“Дон келди — нон келди” шеъри кўп вақтдан бери болаларнинг меҳнатга, фалла экиш, парвариш қилиш, буғдойдан мўл-кўл ҳосил олишга нисбатан бўлган иштиёқ-ҳавас, ҳисларини жўш урдириб келади. Шеърда вагон-вагон доннинг ўша ривоятдаги каби меҳнаткаш, ҳалол, пок одамларнинг пешона терлари ҳисобига юзага келиши ёш китобхонни хурсанд қиласидиган, файрат-шижоатларига файрат қўшадаган, фалла экиш, парвариш қилиш, ўриб-йи-фиштиришга одатлантирадиган даражада чиройли, таъсирли чиққан:

Поезд чўлдан келади,
Темир йўлдан келади.
“Буб-буб-буб”лаб келади
Нени юклаб келади,
Қатор қизил вагонга,
Қатор учун вагонга?
— Дон,
 Дон,
 Дон!
Донни чўлга ким эккан?
У азамат ким экан?
— Биласанми у — дехқон.
Ота каби меҳрибон —
Ўз юрти — ўз элига
Етказиб берар доим:
— Нон!
 Нон!
 Нон!

Она-Ватан! Ватанни севиш, ардоқлаш, унинг ҳар бир қарич ерининг ўзи учун муқаддас билиш тўғрисида шеър битмаган ўзбек болалар шоири йўқ. Эргаш Раимов ҳам худди шу мавзуда шеър ёзган. Лекин у мавзуни бошқача, ўзига хос янги услугуб, янги йўл билан очиб беришга ҳаракат қиласидиган мақсадига бир қадар эришган. Масалан, “Олақарға”ни олиб кўрайлик. Боболар азалдан: қарға қаф этади — ўз вақтини чоғ этади, деб қарғанинг енгилтаклиги, ҳаётга бефарқ қараши, бир онлик роҳатини кўзлаб яшашини танқид қилиб келадилар. Шоир ўша қарғада чинакам юрт, эл йўқлигини шеърга солиш билан кичкинтойларни қарға каби бўлмасликка, она-Ва-

танни астойдил, бир умрга, сўнгги нафасгача севишга чорлайди:

Олақарға қағ этади,
Ўз вақтини чоғ этади.
Қорга шўнғиб чўмилади,
Пар тўшакка кўмилади.
Иссиқ кунлар унга ёқмас,
Ёз кунлари қор ҳам ёғмас
Шунинг учун қишида ўйнар,
Иссиқ кунда боши қайнар.
Ёз келганда учиб кетар,
Юртин ташлаб кўчиб кетар.
Севмас қарға чаманини,
Демак, савмас ватанини...

Эргаш Раимов “Симлар чалади хуштак” асарида катта-ю кичик болаларга ибрат, ўрнак бўладиган мавзуни очиб беради. Асар қаҳрамони Мавлуда исмли қизча. У машқ, бадантарбия билан кўп нарсаларга эришиш, соғлом, тетик, бақувват-бардам бўлиш йўлини ўрганиб олган. Қаҳратон қиши ўз ҳукмини ўтказиб, унча-мунча одамнинг совуққа бардоши чидамай турган бир пайтда у бемалол, хотиржам қор устида машқ қилади, танасини чиниқтиради, ҳамманинг ҳавасини келтиради.

Мавлуданинг фақат машқ устига машқ билан эл оғзига тушиши шоирона тасвирга эга:

Қаҳратон қиши чилласи,
Юзни кесар изғирин.
Уйдан чиқсанг эшикка,
Ачишар қулоқ, бурун.
Писанд қилмай совуқни,
Эрта туриб Мавлуда.
Бадантарбия қилар
Роҳатланиб ҳовлида.
Ойиси дер: — Ҳой қизим,
Шамоллаб қолма яна.
— Йўқ, ойижон, — деди у —
Совуқда пишар тана.
Чидаёлмай совуққа,
Симлар чалади хуштак.
Аммо спортчи қизча,
Ўзин сезади қушдек.

Шоир Эргаш Раимов ўзбек болалар адабиётида достон, эртак-достон ижодкорларидан бири сифатида кенг китобхонлар оммасига яхши таниш. Ов овлаш, кексаларга муҳаббат, она-табиатни, ҳайвонлар оламини севиш, ардоқлаш, уни эҳтиёт қилиш (“Кекса овчи қиссаси”); яхши ўқиш, билим-дон бўлиш, илм-фан сир-асрорларини кўпроқ ўрганиш, ўзлаштириш (“Оқилбой”); меҳнаткаш, ҳалол-пок бўлиш, ўзгаларни камситмаслик (“Бир дона япроқ”) каби масалалар шоир достонларининг асосий мавзуси ҳисобланади.

Бутун ижодини кичкинтойларнинг катта адабиётига бағишилаб келаётган Эргаш Раимовнинг “Меҳрибонларим”, “Ажаб қишлоқ”, “Кўз илғамас шуълалар”, “Эҳ, биз катталар” ва бошқа қиссалари ҳозирги ўзбек болалар прозасида ўзига хос ўринда туради. Ёзувчи қаламга олган мавзу ҳар хил, қаҳрамонлар ҳар хил, аммо мақсад, муддао бир хил — давримизга муносиб комил инсонларни тарбиялашдан иборатдир.

Ҳаётда бола тўполончироқ, шўҳроқ ҳам бўлиши мумкин. Бўлар бола бошидан, деганлариdek бола дадил бўлиб ўssa, ўз нонини ўзи топиб ейдиган бўлса, қандай яхши. Бироқ Усмонхўжага (“Меҳрибонларим”) ўхшаб қолса, бундай эрка, зааркунанда боланинг боридан йўғи яхши.

Бир донишманддан сўрадилар:

— Қандай аломатлар одамнинг баҳтли эканидан хабар беради?

Донишманд айтади:

— Ҳалол меҳнат, сахийлик, файрат, очиқ юзлилик ва ширин сўзлилик баҳтли одам аломатлариdir.

Яна ундан сўрадилар:

— Чакки йўлда юрган тарбиясиз фарзанд нимага ўхшайди?

Донишманд айтади:

— Бундай фарзанд ортиқча ўсган бармоққа ўхшайди. Уни кесиб ташламоқчи бўлсанг, оғрийди, ўз жойида қолдирсанг, бедаво бўлиб тураверади.

Усмонхўжа ҳам худди ортиқча ўсган бармоққа ўхшайди. Усмонхўжанинг ноўрин хатти-ҳаракати, ўйинқароқлиги, манманлиги, кибр-ҳзвога берилганлигини муаллиф меъёрига етказиб тасвирлайди. Боланинг ўзбошимча, бемеҳр бўлиб камол топишига онаси сабабчи. Онанинг ўзи

шундай иллат қобиғида ўралашиб қолганлиги боис ёлғиз фарзандининг ҳам тарбиясини издан чиқаради, унинг талтайиб кетишига, шароит яратади. Аммо ота ҳақиқий инсон. Усмонхўжа мактаб жамоаси, ота қўмаги билан қайта оёққа туради.

“Ажаб қишлоқ” қиссаси ўсмиirlар ҳаётини очиб беришга қаратилган. Асарнинг асосий қаҳрамонлари Сайд ва Соатдирлар. Бу қисса ёш китобхонлар томонидан севиб ўқиб келинади. Шодибек иччиликка муккасидан кетган, ароқ туфайли обрўси йўқолган, ишидан ҳайдалган инсон. Сайд ва Соатлар ота изидан эмас, бошқа йўл билан бориб, ҳаётда ўз ўрни, ўз бурч-вазифаларини бажаришга интилган ёшлар сифатида китобхонда яхши таас-сурот қолдирадилар.

Иккинчи жаҳон уруши ўзбек халқининг ҳам бошига тушган бало бўлди. Фашист босқинчиларига қарши курашда кўп оилалар кими дандир жудо бўлди. Урушга кетгандарнинг айримлари бир умрга мажруҳ бўлиб қайтдилар. “Кўз илғамас шуълалар” қиссаси мана шундай кишилардан бирининг ҳаётини кўрсатишга бағишлиланган. Болтабой ака урушдан омон қайтган. Аммо панжалари тўмтоқ бўлиб қолган. Уруш оғатидан, очлик ва юпинликдан отаси, хотини оламдан кўз юмган. Ота фронтдан қайтганида безгак азобини тортиб ётган ёлғизи — Тўхтахон ҳам қазо қиласди. Аммо Болтабой ака атрофида яхши, саҳий, меҳрибон, бағри кенг одамлар кўп. Ана ўшалар ичида Болтабой ака ўзини эркин тутади, дунёда ёлғиз эмас эканлигини ҳис қилиб яшайди. Дўсти совға қилган айиқ боласига исми ўчмасин деб Тўхтахон деган ном беради. Тўй-ҳашамларда айиқ ўйнатиб катта-кичикка кулги, қувонч, шодлик улашади. Шу йўл билан Болтабой ака одамларнинг умрларига умр улашади, элдан дуо олиб ўзи ҳам қалбига таскин бериб умр ўтказади. Зоро, адабнинг ўзи китоб сўз бошисида ёзганидек, “Баъзи одамларни сахий, бағри кенг дарёларга ўхшатгим келади. Сокин дарёлар тубида қанчалар куч-кудрат, қанчалар жўшқинлик, алғов-далғов пўртанаалар борлиги ҳаммага аён”. Мажруҳ Болтабой ака атрофида ҳам Шер ота, Абдулла каби ҳақиқий инсонларнинг борлиги, кимсасиз, чорасиз, фарид кўнглини кўтариб, уни яшашга, яшаш учун қаттиқ курашишга даъват

этиб туришлари китобхон болаларнинг қувончларига-қувонч улашади. Уларни ҳам яхши ўқишига, юриш-туришда ўзгаларга ўрнак бўлишга мудом чорлаб туради.

Э. Раимовнинг севги ва садоқат, поклик, инсонийлик ва оилавий бурч ҳақида ёзган “Эҳ, биз катталар” қиссаси болалар ўртасида катта шов-шувга сабабчи бўлди. Асарда етакчи қаҳрамон Жалолиддин. У тўртинчи синфда ўқииди. У сипо, оғир-босик, содда бола сифатида ҳаммани ҳавасини келтиради. Мактабда яхши ўқииди, уй-рўзгор ишларида онасига кўмаклашади. Меҳнат билан, ўқиш билан ўзининг кўнглини ўзи кўтаришга, буларни қон қақшатиб ташлаб кетган ота ўрнини босишга интилади. Қиссада Жалолиддиннинг руҳий кечинмаларига, отасизлик, болаларнинг қаттиқ гап-сўзларига унинг сабр-тоқат билан, бардош билан чидаб юришига кенг ўрин берилади.

Драматургнинг “Доктор Ҳакимжоннинг фаройиб ихтироси”, “Кафтингда тут”, “Заранг коса” каби пьесалари узоқ йиллардан бери мамлакатимиз ёш томошабинлар театрида, телевидениеда қайта-қайта намойиш қилинмоқда.

ТЎЛАН НИЗОМ (1938 йилда туғилган)

Бугунги ўзбек болалар адабиётини Тўлан Низомсиз тасаввур қилиш қийин. Унинг ўқиши., одоб ва меҳнатга бағишиланган сержило шеърлари, болаларнинг қувончларига қувонч улашадиган қўшиқлари, дилларни ром этубчи ажо-иб-фаройиб эртак-достонлари узоқ йиллардан бери ёш китобхонни мафтун этиб келмоқда.

Тўлан Низом асли чўллик. Шунинг учун ҳам унинг иходий ишлари чўл-биёбонларни боғ-роғларга айлантириш, бу ишларда болаларнинг иштироклари масалаларига қаратилганилиги билан ҳам ажralиб туради. Демак, чўлқувар болалар шоири, деб ном чиқарган Тўлан Низом 1938 йилда Андижон вилоятининг Бўз туманида чўлқувар оиласида таваллуд тоғди.

Тўлан Низомнинг отаси доимо бўлажак шоир қулогига меҳнатни севиши, меҳнат аҳлини эъзозлаш лозимлигини қуиб:

— Ўёлим, меҳнатдан ҳеч қачон қочма, яхши инсон, ўқимишли одам бўламан десанг кетмон чоп, чўлни ўзлаштирувчилар сафида бўл, яхши ўқи. Жисмоний меҳнат билан ўқишни омухта қилиб олиб борсанг, кам бўлмайсан. Тенг-тушларингни ҳам меҳнат қилишга чорла, меҳнатга ҳавас қил. Ахир ҳеч бир ишни ҳавас қилмайдиган, ҳеч нарсага қизиқмайдиган, меҳнатга бефарқ қарайдиган бирорта ҳам киши қолмаслиги керак. Ҳар ким ҳам олим, ёзувчи, артист бўлиб етиша олмайди, ҳар бир киши ҳам янгилик кашф эта олмайди, лекин ҳар бир киши ўз соҳасида, ўз ишида худди шоирдек, худди рассомдек тер тўкиб меҳнат қилиши керак — бу шахснинг ҳар томонлама камол топишида ғоят муҳим аҳамият касб этади. Ҳеч кимнинг қўл учида, шунчаки апил-тапил ишлашига йўл қўйиб бўлмайди. Ўзи яхши кўрган иши билан шуғулланмайдиган кишини ҳеч қандай маданий бойликлар, хазиналар билан шод этиб бўлмайди, — дея насиҳат қилар эди. Ота панд-насиҳатини қулоғига қўйиб олган Тўлан далада ишлади, мактабда ўқиди. Ўрта мактаб ва Андижон педагогика институтини аъло баҳолар билан тамомлади. Узоқ йиллар чўлкуварларнинг фарзандларини ўқитди, муаллимлик қилди. Мана бир неча йилдирки у Бўздаги шоира Саида Зуннунова номидаги педагогика билим юртининг раҳбари сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда.

Меҳнаткаш, ўзига ўзи талабчан, шеърлари ҳам пухта-пишиқ Тўлан Низомнинг “Сенинг эртакларинг”, “Ёшлик баёзи”, “Ифтихор”, “Қуёш йўли”, “Она тилим”, “Она элим”, “Андижонда бир қуш бор”, “Чўлпон”, “Чаман ичра”, “Муқаддас руҳ” каби йигирмадан зиёдроқ тўплamlари ёш китобхонларнинг дилларига қувонч улашиб келмоқда.

Тўлан Низомнинг сара шеърлари меҳнат, чўл, чўлларни боғ-бўстонга айлантираётган чўлқувар ва уларнинг фарзандларига аталғанлиги билан ажralиб туради. “Чўпон бола”, ““Бўз”, “Дарё ва мен”, “Ёшлигим, қайдасан?”, “Дўстимга”, “Йўллар”, “Болаликка қайтиш”, “Қалдирғоч” сингари юзлаб шеърларида шу руҳ бор. Мана “Чўпон бола” шеърини олиб кўрайлик. Тўғри, ўзбек болалар адабиётида ҳам назм, ҳам насрда чўпонларга ёрдам бераётган, чўпонлик қилаётган болалар ҳақида ўнлаб асарлар ёзилган. Аммо

Тўлан Низомнинг бу шеъри ўзининг ўйноқи мисралари билан қалбларни ларзага солувчи, шу касбга кичкинтоиларнинг меҳрларини жўш урдирувчи даъвати билан ажралиб туради. Қаранг, мана бу меҳнаткаш, ўз ишининг фидойиси, жонкуяри бўлган чўпон болага берилган таъриф қайси болага ёқмайди дейсиз?

Чўпон бола,
Чаққон бола,
Яйловга хўп
Ёқсан бола.

Қадимда Бўз ерлари яйдоқ чўл бўлган. У бугун одамлар меҳнати туфайли водийнинг гулзор масканларидан бирига айланиб кетган. “Бўз” шеърида шоир бу масканни гўё келинчак каби ясаниб, гўзаллашиб, катта-кичикнинг ишқ-ҳавасини келтираётганлигини бор овоз билан куйлади:

Андижоннинг ҳиссасида,
Хўй, Марғилон жуссасидай,
Оталарнинг қиссасида —
Гул-чечак Бўз!
Келинчак Бўз!

Сарижўга қирғофида,
Қумликлар-у, тошлиғида,
Асрор чўлнинг қучофида —
Ястанган Бўз!
Ясанган Бўз!

Кел, опичлай, елкамда қол,
Пахта мисол ўлкамда қол,
Китобимга бир қўшиқ сол —
Зар гилам Бўз!
Заргинам Бўз!

Болалар табиат шайдоси бўладилар. Табиатни севишга, табиат шайдоси бўлиб камол топишга ўргатувчилар асосан катталардир. Бу борада бадиий адабиётнинг ҳам роли катта. “Манзара”, “Офтоб ишқи”, “Илк қор”, “Шаббода”, “Муз” шеърлари билан Тўлан Низом бу масалага яқин-

дан ёндашганлигини қўрамиз. Табиатни севиш, эъзозлаш, эҳтиёт қилиш инсон бурчи, вазифаси. Табиат билан ҳазиллашиб, ўйнашиб бўлмайди. “Манзара” асарида шоир худди шу ғояни илгари суради. Болаларни табиатга қарши бормасликка, акс ҳолда унинг қаҳр-ғазабига дучор бўлиши табиийлигини уқтиради:

Қора булут босиб келади,
Ҳайқириқ-ла бўрон елади.
Чўғ иргитиб момоқалдироқ,
Ховлиқади, қаҳ-қаҳ кулади.

Ғазаб қилса ер ҳам отади
Борлиқ тўфон, лойга ботади
Табиатнинг жами фарзанди —
Мавжудоди тўзиб ётади...

“Офтоб ишқи” асарида болаларга хос бўлган соддалик, табиатдан унумли фойдаланиш истаги кичкинтойлар ўй-хаёллари билан чамбарчас қилиб берилганлиги ёш китобхон учун кутилмаган воқеа бўлади:

Куз шамоли эсади,
Ҳароратни кесади.
Қизим дер: “қор ёққунча,
Томлар садаф таққунча,
Сувларими॑ музламай,
Печка, кўмир изламай.
Қоплаб олиб қўёшдан,
Ишлатайлик бир бошдан...”

Ким тинчлик, осойишталикни хоҳламайди? Каттанинг ҳам, кичикнинг ҳам ўйи, фикрида тинчлик. Тинчлик Тўлан Низомнинг ҳам суюкли мавзуси. “Тинчлик учун” шеърида бу ғоя кичкинтойлар руҳиятига мос ишланган. Озодбек ҳали ёш, у ҳали уруш нима эканлигини ўзи билмайди. Лекин танқ, наган, пулемёт, ракета уруш қуроллари эканлигини яхши билади.

Озодбек пластилиндан турли-туман ўйинчоқлар ясашни обдон яхши ўрганиб олган. Боланинг ўйи, хаёли яхши. У танқ, наган, самолёт, пулемёт, кема, ракетани ўз кўзи билан кўрмаган, қўли билан ушламаган. Буларни у телевидение

визорда кўрган, таъриф ва тавсифини катталардан эшитган, холос. Ана ўша уруш қуролларини у ўйинчоқ сифатида ясади. Ўзи ясаган ўйинчоқнинг ҳаётда тутадиган ўрни, вазифасини қалбига сингдирган. Бу жиҳатдан ота-бала сұхбати чиройли тасвирга эга:

— Булар нима, Озодбек?
— Мана бу — танк, бу — наган.
Мана бу — тўп, самолёт,
Пулемётдир, бу турган.
Мана буси — кемадир,
Денгизларда сузади.
Бу — ракета жуда зўр,
Ўйдан учқур, ўзади.
Бу — бир солдат, постида
Жуда ботир, бемалол —
Тошдай қотиб турибди,
Кўлида ушлаб қурол.
Душман сира келолмас,
“Бизникилар” мустаҳкам.

Боланинг бийрон тиллари, тушунчаси қайси китобхонни қойил қолдирмайди? “Бу ракета жуда зўр, ўйдан учқур, ўзади”, дейиши ҳатто отани ҳам мамнун қиласди.

Отанинг ўғилнинг бу ишидан розилиги, миннатдорлиги ёш китобхон учун бир сабоқ бўлади. Негаки бола тинчликни хоҳлайди, ота тинчлик тарафдори, отанинг сўнгги сўзи — хulosаси ёш китобхоннинг қувончига-қувонч улашади:

“Яхши”, дедим оҳиста,
Бошим чулғаб хаёллар.
— Тинчликка қалқон бўлсин.
Сен ясаган қуроллар!

Тўлан Низом шеъртида ота-онани севиш, эъзозлаш, уларнинг панд-насиҳатларига қатъий амал қилиш бош масалалардан бири. Ота-онани тириклигига севиш, ардоқлаш, уларнинг хизматларини сўзсиз адo этиш, фоний дунёнинг муҳим иши, вазифаси. Улар қазо қилишгандан сўнг оҳ-войнинг фойдаси йўқ. Шоир бу ҳақда мана бундай, деб ёзиши ҳар қандай ёш китобхонни ўйлашга, хулоса чиқаришга ундейди:

Отам кўзин юмган кун
Күёш сўнгандай бўлди.
Онам қазо қилган тун
Оlam тўнгандай бўлди...

Болалар ҳар хил бўлишади. Камгап, камтаринлари ҳам, мақтанчоқ, дўстларини менсимайдиган, уларни ранжитадиганлари ҳам топилиб туради. Шоир дўстлари қалбига озор берадиган, уларни ранжитадиган болаларни хуш кўрмайди. Бундай болаларни у аёвсиз танқид қиласди:

Гулдан гулга учеб ари
Бол йифади тили билан.
Айрим одам қалбни тилар
Гулдан нозик дили билан.

Тўлан Низом ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида эртак-достон ижодкори сифатида ҳам ўзига хос овозга эга. “Бойчибор” эртак-достони узоқ йиллардан бери китобхон болалар олқишига сазовор бўлиб келмоқда. Бу асар боғчалар, мактаб, олий ўқув юртлари учун нашр этилаётган кўплаб дарслик, қўлланма, мажмуаларда қайта-қайта чои этилмоқда.

Халқ эртак-достонларидағи учқур, довюрак, соҳибининг кувончига қувонч, жасоратига жасорат қўшадиган отларни яхши биламиз. Болалар ёзма адабиётида ҳам бу ҳақда кўплаб шеърлар, достонлар яратилган. “Казбек” (З. Диёр), “Тойчоғим” (И. Муслим), “Тойчоқ”, “Човкар” (Қ. Ҳикмат), “Дулдул от” (О. Ҳожиева), “Тойчоқ-ўйинчоқ” (З. Рамбердиева), “Сирли чавандоз” (А. Насиров) каби шеърларда ўша дулдул от-у гиркўклар ҳақида гап боради.

Ҳаётда ҳам, бадиий асарларда ҳам отларнинг учқурлиги, полвонлиги, эгасига садоқатлилиги тўғрисида кўп гапирилади. Қудрат Ҳикматнинг “Човкар” асарининг қаҳрамони Муқон. Човкар Муқоннинг суюкли оти. Қаҳрамоннинг шу биргина отидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ. Унинг ўйи ҳам, дўсти-оиласи ҳам шу битта от, холос. Юорт зўравони Муқонни қилич билан чопиб ташлаб, унинг отини миниши билан эгасининг ўлганини сезган от елкасидағи каллакесарни тоғнинг чўққисига олиб чиқиб, пастликка сакрайди, зўравон отдан қулаб, тоғ-тошларга урилиб ҳалок

бўлади. От эса соҳибининг олдига келиб, кўзлари тўла ёш билан эгасининг юзларидан ялаб туриши зикр этилади. Худди шунга яқин фоя “Бойчибор”да ҳам берилган.

Бойчиборниң эгаси урушга, элига қирғин олиб кирган душманга қарши жанг қилишга отланади. Вафодор от — Бойчиборни мингган кишининг мақсад-муродига етишида тулпорниң хизмати беқиёс мақтовга лойиқ. Бугун Бойчиборни мингган соҳиб ҳақида ҳам эшитганлар бор. Аммо Бойчибор таърифининг ўзи бир оламча бор:

Бир от бўлган — Бойчибор,
Ўзбек эли томонда.
Унинг донғи кўп ёққа
Ёйилиб кетган экан.
Отни мингган ҳар йигит
Муродга етган экан.

Чавандоз кўп жанг қиласи, душманни кўп қиради. Унинг шашти, кучи, файрати зўр. Буларниң ҳаммаси Бойчибор билан, аввало суюмлилиги билан, кучи, жасорати билан боғлиқ ҳолда берилади.

Бўлиб ўтар не жанг, суронлар
Душман босди мисли мўр-малаҳ,
Дод-фарёдга тўлиб ер, фалак,
Дарё бўлиб оқарди қонлар.

Қонли жангларниң бирида чавандоз мардларча ҳалок бўлади. Бу от учун оғир жудолик бўлади. У қайгу-ғамга ботади. Аламзада бўлиб юрган отга душман мингган заҳоти Бойчибор уни зарб билан елкасидан отиб юборади:

Сапчиди кўкка тулпор,
Ёв устидан тойрилди.
Тепки сб, бўлиб абгор,
У жонидан айрилди.

Тўлан Низом шу зайлда бедов отнинг эгасига содиқлигини, керак бўлса соҳиби учун жон беришга ҳам тайёр эканлигинигина кўрсатиб қолмай, балки халқдаги “от айланиб қозоғини топади” мақолини ҳам асарга сингдириб юборади.

Човкар ҳалок бўлган соҳибининг қошига келиб йиғлаб юз-кўзидан ҳидлаб турса, эгасидан жудо бўлган, жангда уни йўқотиб қўйган Бойчибор эса ўз маконига-хўжасининг уйига талпинади. Бутун эл-юрт “ерни титратиб”, “тепиб-кишнаб” келган Бойчиборни кўриб ҳайрон ва ҳайрат билан ёқа ушлаб қолади:

От келди уйин таниб,
Ҳидлади оstonани.
Тулпор туар ўртаниб,
Юрти шу — соғингани.
Шундан вафодор тулпор —
Номи севиб алқалди.
У ҳақда такрор-такрор —
Куйланиб достон қолди.

“Бойчибор” достони орқали шоир болаларни она-Ватанини севишга, керак бўлса унинг ҳар бир қарич ери учун қон тўкишга, ҳайвонларни, айниқса, отларни севишга, уларни эҳтиётлаб парвариш қилишга ўргатади.

“Олмахон” эртак-достонида Собир исмли болакайнинг ўжарлиги, кўпол-қўрслиги, олмахонга ноўрин хатти-ҳаракати танқид қилинади.

Тўлан Низом марҳум шоир Чўлпон тўғрисида “Чўлпон”, ўзбек мумтоз адабиётининг оташин қуичиларидан бири Бобораҳим Машраб ҳақида “Руҳи равоним” каби достонлар ижодкори ҳамдир.

Яқинда Чўлпоннинг она шаҳри Андижонда Тўлан Низом қаламига мансуб “Чўлпон” спектакли намойиш қилинди.

ТУРСУНБОЙ АДАШБОЕВ (1939 йилда туғилган)

Таникли болалар шоири Турсунбой Адашбоев 1939 йилда Қирғизистоннинг Ўш вилоятига қарашли Олабуқа туманидаги Сафед Билол қишлоғида туғилган. У Тошкент Давлат дорилфунунини ҳамда жаҳон адабиёти институтини битирган. Шоир “Олатоғ-лолатоғ” китобида ёзганидек, икки элнинг фарзандидир:

Ўзбек, қирғиз қони синган,
Сизга айтсам тўғриман.

Шу боисдан икки халқнинг
Эрка шоир — ўғлиман.

Турсунбой Адашбоев ўзбек ва қирғиз тилларида ижод қилади. “Камолнинг олмаси” деб номланган биринчи китоби 1967 йилда талабалик чоғидаёқ нашр этилган. Кейинчалик Тошкентдаги “Камалак” (“Ёш гвардия”) Қирғизистондаги “Мектеп” нашриётларида “Биз саёҳатчилар” (1969), “Ала-Толук боломун” (1971), “Арслонбоб шаршараси” (1973), “Сурнай” (1975), “Нур дарё” (1977), “Гулдаста” (1979), “Олатоғ-лолатоғ” (1982), “Оқбўра тўлқинлари” (1985), “Совфа” (1987) тўпламлари босилиб чиқди.

Кичкинтойларга атаб қисқа ва лўнда ёзиш, қиссадан ҳисса чиқариш Турсунбой Адашбоев ижодининг энг муҳим фазилатларидан биридир. Ижодкорнинг “Сумалак” сарлавҳали шеъри шу жиҳатдан характерли:

Бойчечаклар ниш уриб,
То тургунча ўрнидан.

Баҳор қишини тарновга,
Осиб қўйди бурнидан.

Ёки болаларнинг чексиз хаёлоти билан боғлиқ бўлган “Тугма” деб номланган машқи зийрак кузатувчанликнинг маҳсулидир:

Рузвон хола қўшнига
Чиққанида элакка.
Камзулининг тутмаси,
Тушиб қолди йўлакка.

Чумолилар тўпланиб,
Мажлис қуараш шошилиб:
— Бир, икки, уч кўтардик,
Тегирмоннинг тошини...

Турсунбой Адашбоевнинг кулгига бой, ҳазил-мутойиба билан йўғрилган асарлари бир қанча халқлар тилларига ҳам ўгирилган. Масалан, “Песня Жаворонок”, “Мельница”, “Подарок”, “Олти оёқли хўтиқча”, “Олатоғ оҳанглари” сингари бир талай асарлари рус, латиш, қозоқ, тожик тилларида чоп этилган. Энг сара шеърлари эса қирғиз ва ўзбек болалар шеърияти анталияларидан ўрин олган. 1989—90 йилларда унинг “Арслонбоб афсонаси”, “Сичқоннинг орзуси”, “Уч бўталоқ ва сирли қовоқ” тўпламлари босилиб чиқди.

Ижодкор қатор учрашувларда, рўзнома ва маҳаллалардаги сухбатларда берилган саволларга қайтарган жавобла-

рида шеър ёзишнинг сир-асорларини ўзига хос йўналишда очиб берганлигини кузатамиз:

— Нима учун болаларга шеър ёзасиз?

— Эзид ёмғир ёққанидан кейин, етилган ерни завқ-шавқ билан ҳайдаган қўшчининг меҳнатини сира кузатганимисиз? Кичкинтойларга шеърлар машқ қилар эканман, ана шу деҳқонга ўхшаб, тер тўкишга ҳаракат қиласман. Демак, ҳар ким қўлидан келган юмушни уддалаши керак. Қисқаси болаларга атаб шеър ёзишдан ўзга иш қўлимдан келмайди.

— Сизда шеърнинг туғилиши қандай кечади?

— Асосан ҳаётни, болаларнинг сўнгсиз оламига алоқадор икир-чикир, воқеа ва ҳодисаларни синчиклаб кузатишдан туғилади. Масалан, оддий бир тугмани чумолининг йўлига қўйиб, хатти-ҳаракатини кузатсангиз тахминан қуйидагича машқ қофозда акс этиши мумкин:

Чарчаб, хориб,
Юмушдан
Қайтар эди,
Қумурсқа.
Тугмани
Олиб қўлга,

Ташладим
Уни йўлга.
У ён-бу ён,
Бўйлади.
Тоғ экан деб,
Ўйлади...

— Шеърларнингизда манзара яратиш маҳоратини кимдан ўргангансиз?

— Ҳар бир мисра устида ишлаш ва манзара яратиш санъатини устоз Қудрат Ҳикматдан ўргангансиз. Қудрат аканинг лампочка ҳақидаги мисраларига эътибор беринг:

Тўлқинжоннинг нок нусха
Лампочкаси бор эди.

Патронга солиш билан
Үйнинг ичи ёриди.

Қаттиққўл устоз назаридан ўтган, эндиликда муаллифнинг энг яхши машқлари қаторидан ўрин олган “Насибанинг олмаси” сарлавҳали шеъри шу жиҳатдан ибратлидир:

Насибанинг олмаси
Тушиб кетди ариққа.
Тутқич бермай ўйнайди
Худди ўхшаб балиққа.

Содикжон кўриб қолиб,
Олмани ушлаб берди,
Раҳмат айтиб Насиба
Ярмини тишлиб берди...

Иқтидорли шоирнинг ўқимишли шеърлари жамланган “Уч бўталоқ ва сирли қовоқ” тўпламидаги асарларни ўқир эканмиз, ижодкор қувноқ, енгил кулги билан суғорилган мисралар орқали кичкинтойлар дунёсини маҳорат билан очиб беришдек ўз услубига содиқ эканлигини кўрамиз. Чунончи, “Аҳил дўстлар” шеърида Сухроб билан Жаҳонгир исмли икки дўст битта боқчага қатнаб, ҳатто музқаймоқни ҳам тенг бўлиб ейдиган икки ошна-оғайнинга тўп совға қилингач, кўнгилхиралик бўлмаслиги учун улар коптакни ҳам икки бўлакка ёриб ўйнайдилар:

Совғага келган тўпни
Ётсирамай олишиб,

Тенг шерикка бўлишиди
Шарт иккига ёришиб...

Китоб ва дафтарнинг қадр-қимматига етмайдиган, хусусан, дафтарни исроф қиласидиган болакайлар кўп учраб туради. Шоир “Ўн икки варақ дафтар” шеъри орқали ана шундай тоифадаги ўқувчилардан ибрат олмасликка чақиради ва қиссадан ҳисса чиқаради. Яъни коса остида ним коса бор:

Ўн икки варақ дафтар
Холис хизмат этмади.

“Ло-ла, ош, о-л” сўзини
Ёзиш учун этмади...

Турсунбой Адашбоевнинг 60-йиллардаги дастлабки машқларини кузатган киши шоир баъзан тайёр юморлар асосига шеър битганлигининг гувоҳи бўлади. Бу, албатта, изланиш жараёнида юз берадиган қусурлардир. Хайриятки, ижодкорнинг ўзи буни тезда англаб етди ва ўз устида жиддий ишлади. Изланишлар эвазига пухта машқлар дунёга келди:

Кун ботиши Козимни,
Жуда ҳайрон этибди.
— Дада, қуёш думалаб,

Тоғ бошига этибди.
Йиқилибди шекилли,
Бурни қонаб кетибди.

Ёки “Ҳовучингиз каттароқ” сарлавҳали шеърини олиб кўрайлик:

— Отинг нима қизалоқ?
— Менми, тоға, Лоламан.
— Ол майиздан бир ҳовуч

— Йўқ одобли боламан.
Ҳовучингиз каттароқ
Сиз берсангиз оламан.

Шоирнинг болалигини хотирлаш асосида яратилган ўнлаб машқлари ҳам ҳаётий воқеаларнинг хосиласи эканлиги билан ажралиб туради. Иккинчи жаҳон уруши ҳамда урушдан кейинги даврда кичик овулда рўй берган ҳодисалар силсиласи Турсунбой Адашбоев шеърларининг ўзагини ташкил этади. “Туш бўлиб қолсин майли...” шеъридаги қўйидаги мисралар кишини олис болаликка етаклайди:

Думбул бўлган буғдойнинг
Қайчилайман поясини.
— Бу бир қозон қўғирмоч
Шодлигим ниҳоясиз.
Бу — урушдан кейинги,
Пишиқчилик ўлкамда

Сезмай қопман тарса-турс
Қамчи тушди елкамга.
Жон ҳалфида уйғондим
Ҳа, қоровул туфайли.
Хайрият тушим экан,
Туш бўлиб қолсин майли...

Ўта жўн пахта қуритиш хонаси саналмиш сушилкани шоирнинг тенгдошларигина яхши эслайди. Арзимаган пахтани қуритиш әвазига 1940 йилдан токи 1960 йилларгача ўлкамиздаги сон-саноқсиз боғу-роғлар ўтин қилиб ёқиб юборилди:

Гавжум клуб, чойхона
Бунда бобом, акамлар —
Кўсак чувиб тонгача
Фронтта пахта ғамлар.
Абдулла раис ночор,
Сушилкага ўтин йўқ.
Кеч куз. Кўсак чувиймиз
Бўлмас ўтин ғамламай:
Унсун момо боғини...
Сушилка ер ямламай...

Кичкинтойлар учун аталган шеърлар тўқ-мағиз қоғиялар асосига қурилган тақдирдагина ўқиш учун ўнгай, ёдлаш учун осон кўчади. Зотан, Зафар Диёр, Кудрат Ҳикмат шеъриятигининг умрбоқийлиги ана шундадир. Турсунбой Адашбоев ҳам устозлари изидан бориб кутилмаган қоғиялар топади. Бу муаллиф қаламга олган мавзунинг ўкувчига тезроқ етиб боришига хизмат қиласи. Мутолаа жараёнида чақмоқдек ёрқин из қолдирадиган қўйидаги қоғияларни биргаликда кўриб чиқайлик: “қай таъриф — қайтариб, тивитдан — ивитган, ёш томар — тошфонаръ,

қуш овлар — тушовлаб, кир қилиб — йиртилиб, қалдирғочлар — суҳбат бошлар, ахир сан — чақирсан, дам олиб — Камолов” сингари бир талай мисолларни келтириш мумкин. Шоирнинг ижодий фазилатларидан яна бири шеърларининг қисқа, лўндалигига.

Турсунбой Адашбоев жаҳон ҳамда қардош халқлар болалар шеърияти вакилларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш борасида ҳам фаол иш олиб бораётир. Уолтер Дэ Ламер, Ян Бжехва, Корней Чуковский, Самуил Маршак, Муса Жонғозиев, Қодир Мирзалиев, Оғагелди Алланазаров, Канибек Жунушев, Сайдали Маъмур, Леонс Бриедис, Ескен Елубаев шеърларини ёш китобхонлар Турсунбой Адашбоев таржимасида севиб ўқишиди. Шоир кичкинтойларнинг улкан адабиётига бўлган юксак эътиқодини қуидаги мисраларда рўйи-рост баён этади:

Болажонлар, кўнглим найин
Сизлар учун созлаганман.
Кудрат Ҳикмат айтгандайин
Ҳар мақомда ёзмаганман...

САФО ОЧИЛ **(1942 йилда туғилган)**

Сафо Очил деганда кўз ўнгимииздан шоир, насрнавис, адабиётшунос ва педагог -- олим ўтади. Бу тиниб-тинчимас, ижоди булоқдек қайнаб тошиб юрадиган инсон 1942 йилда Хоразм вилоятининг Янгиариқ туманида таваллуд топди. Ўрта маълумотни Бофот туманидаги Наримонов номли мактабда олди. Тошкент давлат чет тиллар педагогика институти немис тили факультетини немис, ўзбек тили ва адабиёти ихтисоси бўйича тамомлаган. Педагогика фанлари доктори, профессор.

Кичкинтойларнинг машҳур шоирларидан бири бўлган Сафо Очилнинг асли касби муаллимликdir. У узоқ йиллар Хоразм давлат педагогика институтида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, кафедра мудири лавозимларида меҳнат қилди. Студент-ёшларни илм-фан нурларидан баҳраманд қилишга хол-қудрат ҳисса қўшди. Ҳозирги пайтда

“Ўқитувчи” нашриётида бўлим мудири сифатида фаолият кўрсатмоқда.

Тиниб-тинчимас шоирнинг “Умидвор қушча”, “Камалак ва сумалак”, “Айтсамми ё айтмасам”, “Бургут”, “Қалб гулшани”, “Муборак кунлар”, “Замин садолари”, “Орзулар кўкидаги шафақлар” деб номланган 20 дан зиёдроқ китоблари чоп этилган.

Педагог халқи ҳар доим болалар ўртасида таълим-тарбияни яхшилаш тўғрисида ўйлайди, чора излайди, тонади. У мудом шогирдини ақлли, бардошли, ўзига мустақил, кучли, одобли, ўқимишли, ватанипарвар, меҳнатсевар бўлишини истайди.

Шоир Сафо Очилнинг “Гулларим” шеъри узоқ йиллардан бери мамлакатимиз кичкинтойларига катта қувонч, шодлик улашиб қелмоқда. Педагог-куйчининг бу шеъри оддий гуллар тўғрисида. Гул ҳеч қачон ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди. Гул ўстирмоқчи бўлган ҳар бир киши биринчидан, меҳнаткаш бўлмоғи, иккинчидан, маҳоратли бўлиши керак. Меҳнатга маҳорат қўшилсагина элнинг ҳавасини келтирадиган, унинг қувончига қувонч улашадиган муаттар ҳидли ранго-ранг гуллар вояга етказилади.

Сафо Очилнинг қаҳрамони ўз ишидан, меҳнатидан мамнун. У пешона тери тўкиб, астойдил ишлаган. Гуллари эл ҳавас қиласидиган, ҳидлаб-ҳидлаб тўймайдиган, ҳатто “булбулларни сайратадиган” даражада вояга етган. Хўш, мана бу қувноқ мисраларга жам этилган бола меҳнатидан ким фахрланмайди, дейсиз? У қайси китобхонни ўзига мафтун қилмайди дейсиз:

Гул экаман ер очиб,
Гулларим, о, гулларим.
Бўйи кетар том ошиб,
Гулга тўлар йўлларим!

Шамол силаб тебратар,
Ҳид таратар муаттар,
Булбулларни сайратар,
Гулларим, о, гулларим!

Қишлоғимнинг жамоли,
Бўй чўзади ниҳоли,
Порлоқдир истиқболи,
Гулларим, о, гулларим!

Шоир биладики, боланинг ҳаёти шеърсиз, куйсиз, қўшиқсиз ўтмайди. Кимки қўп қўшиқ тингласа, куйласа

фикри тоза, одобли, ўқимишли, билағон бўлади. “Қўшиқ айтайлик” шеърида у кичкинтойларни куй қўйлашга, қўшиқ айтишга нечоғлик иштиёқмандликларини очиб беради.

Келинг, жўралар,
Қўшиқ айтайлик.
Орзу ўйимиз,
Қўшиб айтайлик, —

каби мисраларда илгари суришган бу ғоя, бу фикр бир қаранганд жуда жўн, оддийдек туюлади кишига. Аммо мисраларга жамланган ҳар бир фикр болани ўйлашга, хаёл суришга даъват этади. Қўшиқ куйловчи болаларнинг эзгуниятлари буюқ, олдиларида бажаришлари зарур бўлган катта ишлар, қатор режалар ётади. Шу сабабли ҳам улар “Орзу-ўйимиз қўшиб айтайлик” дея қалб тўрларидағи яширин дард, ширин ниятларини “булоқ каби тошиб айтайлик” воситасида ҳол-қудрат илгари суришга эришадилар.

Табиатни севиш, жониворларни парвариш қилишни тарғиб қилиш Сафо Очил ижодида бош мавзулардан бири ҳисобланади. “Туш кўрган бола”, “Сув”, “Кўклам қўшифи”, “Мен, қуёш ва қушлар”, “Қайсар бола”, “Илон ва типратикан” каби шеърлари худди шу мақсадга қаратилган. Булар орасида “Туш кўрган бола” асари алоҳида ажралиб туради. Одатда болаларнинг ўйи, хаёли, фантазиясини шоир туш мисолида лўнда қилиб беради. Туш кўрган бола уйкуда қушларга меҳрибон, ғамхўр, иложи борича уларни севишга, парвариш қилишга, зарур бўлиб қолса жароҳатланган паррандаларнинг яраларига малҳам қўйиб тузатишга ҳам тайёр:

Худди шу ҳозиргидек,
Қўлларим ҳам бор эмиш.
Бир қушчани отдилар,
Шунда қўллар берди иш.
Ушлаб қолиб қушчани
Уясига ётқиздим.
Яраларини боғлаб,
Тонгни бирга ўтказдим.

Шоир бола тушида қушчага ғамхўрлик, меҳрибонлик қиёдими, унинг жароҳатига малҳам қўйдими, демак у ўнгидай ҳам она-табиатдаги жамики парранда-ю даррандага ана шундай хизмат қиласди, деган хулосага келади ва ўзининг жажжи китобхонини қушни парвариш қилган қаҳрамондан ибрат олишга чақиради.

Ҳаётда ўзгаларнинг ижобий томонларидан ибрат олиб, уларга тақлид қилиб яшаш болаларга хос одат, ижобий фазилат ҳисобланади. Шоир шеърларининг катта қўиччилиги худди шу мақсадни тарғиб қилишга бағишиланади. “Курашchan бола”ни олайлик. Шоирнинг таъбирича, дардсиз, орзу-ҳавассиз бола-бола эмас. Қачонки бола олдинга интилса, ҳаётда ном чиқариб, донг таратиб ўтган авлод-аждодини ҳар доим ёд айлаб юрса кам бўлмайди. Шеър қаҳрамони ёш китобхон орзу қилганидек бола. У жуда қатъиятли, ҳам бир сўзли. Бола билади: Бобоси полвон ўтган. Курашда унинг елкаси ерга тегмаган. “Менман” деган кўплаб полвонларни йиқитиб, эл-юрт ўртасида катта шухрат қозонган. Бола худди ўша бобоси каби полвон бўлмоқчи, бобоси каби эл-юртга танилмоқчи. Бу ижобий ҳол. Демак, болада бобога ўҳшаб ном чиқаришга ҳавас, интилиш, талшиниш борми у, албатта, ажойиб инсон бўлади, атрофига ўзига ўҳшаган дили покларни тўплайди, эл-юрт хизматкори бўлиб камол топади. Зеро, давримиз, ҳаётимиз талаби ҳам шундай. Мана бу шеърдан бир парча ўқинг:

Дадамнинг дўсти
Сўрарди ҳар кун.
— Кимнинг ўғлисан,
Айтгин-чи, Турсун.
Жавоб қилдим мен
Ўйламай — нетмай,
Тўғри юракда
Борим беркитмай.
Бобом ўғлиман.
— Нега, айтгин-да?
— Чунки бобомлар,
Полвон ўтган-да!..

Педагог-шоир Сафо Очил шеърларида болаларни она тилига меҳр-муҳаббатли қилиб тарбиялаш ҳам етакчи мав-

зулардан бири ҳисобланади. Тўғри, биз узоқ йиллар “қизил империя” исканжасида яшадик. Юртимизда ўзбек тили иккинчи тилимизга айланаб қолди. Аллоҳга шукр, бугун мустақилликка эришдик. Ўз тилимиз қайтадан эъзозланадиган замонга етишдик. Буни шоир ёш қаҳрамон тилидан бор овоз билан куйлади:

Кунлар алла тингладим,
Тунлар алла тингладим,
Ўзлигимни англатди,
Ўзбек тилим, ўз тилим.

Транспорт воситаси кўнайган ҳозирги пайтда кўчалардан ўтишда хушёр, эҳтиёт бўлмаслик кўп ҳолларда кўнгилиз сиз воқеаларга олиб келади. Шу сабабли оиласда, боғчаларда, мактабларда йўл қоидаларини болаларга тушунтириш, ўргатиш ишлари қизғин олиб борилади. Кўчаларда йўл кўрсатувчи — светафорга эътибор бериш, унинг кўрсатмаси асосида юриш қонунлаштирилган. “Рахмат”, “Светафор” шеърлари билан Сафо Очил болаларни яна ҳам сезгир, тадбиркор бўлишга даъват этади.

“Светафор” қўшиғи болаларнинг жон-дили ҳисобланади. Бир неча йилдирки у болалар дастасида, боғча, мактаб, радио, телевидениеда куйланиб келинади. Ўзбек болалар адабиётида светафор ҳақида жуда кўп асарлар яратилган. Лекин Сафо Очилнинг бу асари мисраларнинг равонлилиги, мазмуннинг содда ва муҳтасарлиги билан ажralиб туради. Бир ўқишка ёки ҳар қандай бола ёд олиб, уни қўшиқ қилиб куйлаб юради:

Уч оғайни ботирмиз,
Уч хил рангда нодирмиз:
Қизил, яшил, сариқмиз,
Куч-қудратга қодирмиз.

Ҳамжиҳатмиз доим биз,
Чорраҳадир жойимиз.
Вақти билан нур сочар,
Учта тўлин ойимиз.

Қизил ёнса, тек туринг,
Яшил ёнса, тез юринг.
Сариқ ёнса, эҳтиёт
Чорасини ҳам кўринг.

Гапимиз шу сизларга:
Барча ўғил-қизларга,
Дуч келмайсиз хатарга,
Кулоқ солинг бизларга.

Ҳар қайси шоирда бўлганидек Сафо Очил ижодида ҳам бола одоби масаласи етакчи ўринда туради. Бола одобли,

ақли-хушли бўлса қандай яхши. Бундай фазилатга эга бўлган ҳар қайси бола ота-отанинг, юртнинг бахти ҳисобланади. Шоирнинг “Одобли бола” шеърида ҳамма учун зарур гап очиб берилади. Шеър қаҳрамонининг ўзи одобли, ақли, фаҳм-фаросатли, салом-аликни канда қилмайдиган бола сифатида ўқувчидаги яхши таассурот қолдиради. Бугина эмас, у қишида қор одам ясайди. Ўзи ясаган қор одамининг ҳам ақли, хушли бўлиши, салом-аликни канда қилмаслиги лозимлигини унинг қулогига қуяди. Боланинг орзуси яхши, тилаги зўр:

...Қош, кўз, бурун, лаб...
Ўтган-қайтганга
Салом берсин деб.
Хурмат нелигини
Барча кўрсин деб!

Дунёда ота-она каби мўътабар зот йўқ. Кимки ота-она-нинг хизматини қилса, дуосини олса ҳеч қачон қам бўлмайди. “Ота-она дуоси”да инсон умр бўйи ота-онанинг хизматини қилиб, дуосини олиб яшаса, кони фойда, умрга умр, омад, бахтга-бахт улашувчи бир чўққига чиқишини тўлиб-тошиб шеърга солади:

Олмасам гар кўнглим тўлмас,
Ота-онам дуосини.
Олмасам гар йўлим бўлмас
Ота-онам дуосини.
Қайда бўлмай йўқлагайман,
Мехрин асраб сақлагайман,
Ахир қандай оқлагайман,
Ота-онам дуосини.
Умрим бўйи ғамин ерман,
Сўзин дурга алиштирмам,
Сийму зардан ортиқ дерман,
Ота-онам дуосини.

Халқда эртаклар — яхшиликка етаклар, деган ибора бор. Бу бежиз айтилмаган. Одатда эртак тингламайдиган, эртакнинг сеҳрли куч-қудратидан завқ-шавққа тўлмайдиган бола бўлмаса керак. Негаки эртак туфайли бола дунёни ақли билангина эмас, қалби билан ҳам ҳис этиб ўрганади. Ўрганибгина қолмай, балки ташқи дунё воқеа ва

ҳодисаларига жавоб беради, яхшилик ва ёмонликка нисбатан ўз муносабатини ифодалайди. Гоявий тарбиянинг дастлабки босқичи ҳам эртак туфайли амалга оширилади. Ҳа, эртакнинг таълим-тарбиявий жиҳатлари Сафо Очилнинг “Нодир паҳлавон”, “Қалдирғоч ва бешикктерватар ҳақида эртак”, “Бургут”, “Темирчи бобо ва бойўғли” эртак-достонларида янада ёрқинроқ кўзга ташланади.

“Темирчи бобо ва бойўғли”да катта ҳикмат бор. Одатда темирчи халқи соғлом, бақувват, тадбиркор, оддий ва содда ва ўз ўрнида баджаҳл ҳам бўлади. Эртакда зикр этилишича темирчи ўз ишининг устаси. Унинг ясаган буюмлари эл оғзида достон, харидоргир. Бу машхур устага шогирд тушувчилар сероб. Аммо бой ўғлиниң тиниб-тинчимаслиги, меҳнаткашлиги темирчига ёқиб, боланинг насл-насабини сўрамай уни шогирдликка олади. Шогирд уста қўлида хўб тобланади, шу соҳанинг устаси бўлиб етишади. Шунда шогирд ўзини танитади. Бундан уста ранжимайди. Аксинча, шод бўлади. Воқеани шоир болалар қалб тўридан мустаҳкам жой оладиган даражада, —

— Нечун хурсанд
Бўлмагайсан сен,
Одам қилсанг
Бўри боласин? —

каби мисралар билан тасвирлайди.

Ёш темирчи — бойвачча устадан дуо олиб, иш бошлайди. Унинг ясаган буюмлари эл оғзига тушади, мақтади. Лекин мақтов эшишиб ўрганмаган бойвачча кибрҳавога берилади, “бузуқ йўлга киради”. Натижада у ясаган буюмлар чала, сифатсиз чиқа бошлайди.

Устоз отангдан улуғ, деган гапга амал қилмаган бойвачча темирчига кўп зарар қиласди, унга зулм ўтказади. Камситилган, оёқ ости бўлган устоз пичоқ суякка бориб қадалгач:

— Шундай бир қуш
Бўлгайсан абад;
Ўтган умринг
Қилиб надомат.
Ажралмагин
Зимиstonлардан,
Харобаю
Қабристонлардан —

дея шогирдини дуоибад қилади. Ана ўша кундан бери хомсут эмган бойвачча-темирчи бойўғлига айланиб, вайроналарда юриши шундан, дейди.

Шоир қасб-хунарни эъзозлашни, устоз-ўқитувчиларни камситмасликни, кимки бундай қалтис ишни қиладиган бўлса, охир-оқибат яхшиликка олиб келмаслигини, худди бойўғли каби оғир жазога гирифтор бўлишини уқтириб ўтади.

Сафо Очилнинг бошқа эртак-достонлари ҳам ана шундай болалар тарбиясига мослиги билан ажралиб туради. Педагог-шоирнинг жамики шеърлари болаларни аъло ўқишга, меҳнаткаш бўлишга, табиатни севишга, она-Ватанга муносиб ўринбосарлар бўлиб улфайишга ундейди. Зотан, давр, замон талаби ҳам шундай. Баркамол авлод қанчалик соғлом, ёрқин фикрли бўлса — бу она-Ватан бойлиги.

ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Мустақил мамлакатимизда катталар адабиётининг ажралмас бир бўлаги бўлган болалар адабиётининг ривожлаши, ҳар томонлама бойиб боришида таржима асарларининг ўрни, аҳамияти катта. Негаки таржима асарлари ни ўқиган ҳар бир ёш китобхоннинг дунё ҳақидаги фикри, тасаввури бойиб, ўша халқларнинг яаш шароитлари, урфодатлари, меҳнатлари, орзу-интилишлари билан ошно бўладилар.

Асрлар оша худди эртак каби элдан-элга, тилдан-тилга ўтиб дилларни яшнатиб юрган “Қизил Шапкача” (Ш. Перро), “Робинзон Крузо (Д. Дефо), “Гулливернинг саёҳатлари” (Ж. Свифт), “Дюмчахон” (Х. Андерсен), “Олтин балиқ” (А. С. Пушкин), “Том Сойернинг бошидан кечиргандарни”, “Шаҳзода ва гадо” (М. Твен), “Капитан Грант болалари”, “Остин-устин” (Ж. Верн), “Дон Кихот” (Ж. Сервантес) каби асарлар ёш қалбларда оламга нисбатан қизиқишларни жўш урдириб юборади.

XX асрда бунёд этилган “Маугли” (Р. Киплинг), “Кичкина Шаҳзода” (А. де Сент-Экз Юпери), “Катта ва кичик Карлсон” (А. Линдгрен), “Тошкент — нон шаҳри” (А. Неверов), “Винни Пух” (А. Милн), “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак” (Маршак), “Уч бақалоқ” (Ю. Олеша), “Кувноқ Жаңбақлар” (Б. Кербобоев), “Доктор Айболит” (К. Чуковский), “Тимур ва унинг командаси” (А. Гайдар), “Чиполлионинг саргузаштлари” (Ж. Родари), “Стёпа амаки” (С. Михалков), “Ким бўлсан экан?” (В. Маяковский), “Билмасвой қуёш шаҳрида” (Н. Носов) сингари олам кезиб юрган асарлар ўзбек китобхон болаларида катта таассурот қолдирмоқда.

Юқорида тилга олинган асарлар ёш китобхонни нимагадир ўргатади, нимагадир даъват этади. Бу асарларнинг

катта қўпчилигига она-Ватанга муҳаббат, унинг озодлиги ва бахти учун жон фидо қилиш (“Уч бақалоқ”); ношукр бўлмаслик, ота-она панд-насиҳатига қулоқ солиш (“Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак”); инсон ва инсонга меҳр (“Маугли”); табиатни асраш, ҳайвонот оламини севиш (“Доктор Айболит”); одамлар хизматини қилиш, беминнат ёрдам кўрсатиш (“Тимур ва унинг командаси”); ўзига пишиқ-пухта бўлиш, ички сирларни ўзгаларга ошкор қилмаслик (“Қизил Шапқача”); намунали ўқиш, касб-хунар эгаси бўлиш (“Ким бўлсан экан?”); сергак, тадбиркор, қувноқликка интилиш (“Қувноқ Жапбақлар”) дек олижаноб ғояларнинг ётиши болаларнинг таржима асарларига нисбатан бўлган қизиқиш ва иштиёқларини ўстиради.

ШАРЛЬ ПЕРРО (1628—1703)

Буюк француз шоири ва танқидчиси Шарль Перро бадиий эртак асосчиси сифатида маълум ва машҳурдир. У ўзининг “Қизил Шапқача”, “Золушка” ва “Этик кийган мушук” асарлари билан жаҳонга танилди.

Ш. Перро бадиий эртаклар ижод этишдан олдин халқ оғзаки ижодини меҳр ва иштиёқ билан чуқур ўрганди. Шунинг учун ҳам у ўз эртакларида халқ удумларини дадил илгари сурди. Перро қаҳрамонлари ўз меҳнатсеварликлари ҳамда сахийликлари билан ажralиб турадилар. Фаразгўйлик, мақтанчоқлик, қизғанчиқлик ўрнини яхшилик, меҳрибонлик босиб кетиши ҳамон китобхонни шод этиб келмоқда.

Шарль Перродан бор-йўғи 11 эртак сақланиб қолган. Қайси эртагига назар ташламанг, барчасида болалар завқ оладиган қирралар бор эканлигини дарров шайқайсиз. Дунёда унинг “Этик кийган мушук” эртагини ўқимаган ёки эртак асосида яратилган мультфильмни мириқиб томоша қилмаган бола топилмаса керак.

Эртакда ақдлилик, билимдонлик, топағонлик бош масала қилиб қўйилади. Бошқа асарларида бўлгани каби Ш. Перро бу эртакда фольклор анъаналарига яна бир бор содик қолади. Эртак қаҳрамони тегирмончининг кенжа

ўғли Карабас фаҳм-фаросат, ақл билан иш кўриб, ўз мурод-мақсадига етади, баҳтиёр бўлади.

Шарль Перронинг барча персонажлари пишиқ-пухталиклари билан ажралиб турадилар. Уларнинг катта кўпчилиги одамларни, ҳайвону паррандларни севиб, эркалаб, эъзозлайдиган бўладилар. Золушкани (“Золушка”) олиб кўрайлик. Уни ўгай она-ю унинг қизи хуш кўрмайдилар, холос. Қолган барча жонзот Золушкани дейди. Уни ўз баҳтини топиб, осойишта турмуш кечиришини истайди. Золушка жуда чиройли, одобли, шириңсўз, камтарин, одамларга, жониворлару паррандаларга нисбатан меҳрибон. Унинг бундай фазилатлари, меҳнат, ҳалоллик ва поклик билан ҳаётда ўз ўрнини топиши, севганига турмушга чиқиб баҳтли бўлиши эртак тингловчисида яхши таассурот қолдиради.

Бошқа эртакларда бўлгани каби “Қизил Шапкача”да ҳам воқеа яхшилик билан тугаши болаларнинг қувончига қувонч қўшади. Ш. Перро эртакнинг таъсири ва жозибали чиқиши учун Қизил Шапкачани табиий ҳолда ижобий томонига кўп сайқал беради, болалар кўз ўнгидага у дунёда тенги йўқ, жуда ёқимтой қизча сифатида гавдаланади. Бўрининг ёвузлиги, сурбетлиги унинг кампир қиёфасига кириб олганда мана бундай чизиб берилиши эртак тингловчи ҳар бир болада чуқур нафрат хисларини қўзғайди:

- Вой бувижон, кўлларингиз бунча узун?
- Сени маҳкамроқ қучоқлаш учун, жонгинам!
- Бувижон, оёқларингиз бунча катта?
- Тезроқ чопиш учун, жонгинам!
- Бувижон, қулоқларингиз бунча катта?
- Яхшироқ эшитиш учун, жонгинам!
- Бувижон, кўзларингиз бунча катта?
- Сени яхшироқ кўриш учун, жонгинам!
- Бувижон, тишларингиз бунча катта?
- Сени тезроқ еб қўйиш учун, жонгинам!

Шарль Перронинг “Ҳаворанг соқол”, “Боб”, “Эшак териси”, “Уйқудаги малика” каби эртаклари ҳам худди “Қизил Шапкача” каби болаларбопидир.

Мана уч юз йилдирки эртакчининг “Қизил Шапкача” асари жаҳон кезиб юрибди. У кирмаган хонадон, уни тингламаган бола йўқ. Эртакнинг ўзига хос хусусиятларидан

бири қувноқликдир. Ҳа, шундай. Қизчани ҳамма яхши кўради, ҳамма севади. Бундан у мутлақо талтайиб, киборга берилиб кетмайди. У жуда ёқимтой, оддий ва содда. Шу оддий ва соддалиги, писмиқ ва мугомбир эмаслиги унга панд беради, бўрига ем бўлишига оз қолади.

Шарль Перронинг бу эртак орқали кичкинтойларга айтадиган, қулоқларига қуийиб қўядиган гаплари кўп. Энг аввало барча болаларни худди Қизил Шапкача каби оддий ва қувноқ бўлишга чақиради ва катталарнинг ҳар бир топширигини сўzsиз бажаришга даъват этади. Иккинчидан, ўртадаги сирни ошкор қилмасликка, ўзига пишиқ-пухта бўлишга чорлади.

Бўри очкўз, писмиқ ва мугомбир. Шу сабабли қизчанинг жўнлигидан фойдаланади. У бир ўқ билан икки қуёни уриш қабилида иш тутади. Бўри Қизил Шапкачадан сафари ҳақидаги маълумотни осонгина билиб олгач, эндиликда қизчанинг ўзига қўшиб унинг бувисини ҳам ейиш пайига тушади. Аммо Қизил Шапкачанинг баҳтига ўтинчилар келиб қолишади. Уларнинг ёрдами билан икки жон омон қолади.

Эртак тингловчи ҳар бир бола воқеани мана шундай ижобий тугашини хуш кўради, ўша қувноқ, ўқтам Қизил Шапкачанинг бўрига ем бўлишини асло хоҳламайди. Эртакнинг умрбоқийлиги ва жаҳонгашталиги ҳам ана шунда.

ДАНИЕЛЬ ДЕФО (1660 – 1731)

XVII – XVIII аср инглиз адабиётига, жумладан, роман жанрига асос солган машҳур адиллардан бири Даниель Дефо бўлди. У публицист ҳамда журналист сифатида ҳам ўша йилларда Англияда ва умуман Европада ном чиқарган. 1660 йилда Лондон шаҳрида савдогар оиласида дунёга келган Дефонинг бутун ўтмиши ажойиб-гаройиб воқеаларга бой бўлди.

Дефонинг отаси ўз фарзандини худди ўзи каби диндор бўлиши учун ҳаракат қиласи. Шу ўй-ниятини амалга ошириш мақсадида у ўғлини пуритан академиясига ўқишига беради. Бўлажак адид ўзига бошқа йўл — савдогарчилик

йўлини танлайди. У савдо-сотиқ ишлари билан дунёнинг кўп мамлакатларида бўлади. Одамларнинг яшаш шароитлари билан яқиндан танишади. Мақолалар ёзиб, ўз юртидаги черков ва аристократларнинг ноўрин хатти-ҳаракатларини кескин қоралайди.

Дефо мақола, памфлетлардан ташқари “Робинзон Крузо”, “Робинзон Крузонинг кейинги саргузаштлари”, “Робинзон Крузонинг жиддий мулоҳазалари”, “Капитан Сингльтон”, “Кавалернинг мемуарлари”, “Машхур Моль Флендерснинг қувонч ва ташвишлари”, “Полковник Жакнинг тарихи ва саргузашти ҳаёти” каби романлар; иқтисод, тарих, педагогика, география, фалсафага бағишлиган ўнлаб китоблар ёзди.

Дефо гарчанд Робинзон Крузо ҳақида учта роман ёзган бўлса-да, энг самаралиси, унинг номини жаҳонга ёйгани “Робинзон Крузо” (1719) бўлди. У бу китобга 1713 йилда инглиз ёзувчиси Ричард Стиль томонидан шотландиялик матрос Александр Селькrik очеркини асос қилиб олди. Александр Селькrik — Робинзон Крузо 1676 йилда Шотландиянинг Ларга шаҳрида этиқдўз оиласида туғилган. У болалик чоғлариданоқ денгизчи бўлишни орзу қиласади. Шунинг учун ҳам у адмирал Уильям Дампер жануб томондаги денгизларга экспедиция уюштироқчи бўлганда, кемасига штурман бўлиб ишга ёлганади. Кема Атлантика океанини кесиб ўтиб, Жанубий Америка қирғоқларигача етиб боради. Улар Жанубий Американи ҳам айланиб ўтиб, Тинч океанга чиқишади. Чучук сув запаси тугагач, кема 1704 йилда Хуан Фернандес оролида сув фамлаш учун тўхтайди. Кемага сув олинаётганда Александр Селькrik капитан билан уришиб қолади ва ўзини ороллардан бирига ташлаб кетишини талаб қиласади. У бир сўзли бўлгани учун ўртоқларининг панд-насиҳатларига ҳам қулоқ солмайди. Кема Мас-а-Тьера оролига яқинлашганда ўзига тегишли бўлган асбоб-анжомларни олиб оролга тушиб қолади. Раҳми келган ўртоқлари унга милтиқ, озроқ ўқ-дори, пичоқ, болта, идиш, кўрпа-ёстиқ ҳам қолдиришади. Оролда бир кечада тунагач, у катта хатога йўл қўйганини англайди.

Селькrik кимсасиз оролда 4 йилу 4 ой ҳаёт кечиради.

Селькrik яшаган Мас-а-Тьера ороли Чилининг Сантьяго шаҳридан 450 километр гарбда, Тинч океанда жой-

лашганди. Оролда заҳарли илонлар ҳам, йиртқич ҳайвонлар ҳам йўқ бўлиб, фақат ёввойи эчкилар пода-пода бўлиб яшашарди, холос. Вақт ўтиши билан Селькрик эчкилардан бир нечтасини қўлга ўргатади, аста-секин уларни сутидан қатиқ, пишлоқ, сузма тайёлайди.

Александр Селькрик ёғочдан ўзига иккита уй солади, унинг полига эчки пўстагини тўшайди. Шундай қилиб у кулбали ҳам бўлиб олади. У фалокат натижасида тошларга урилиб мажақланиб кетган кемалардан михларни йиғишириб олиб, ундан қўлбола қармоқ ясаб, балиқ овлайди. У оролнинг ҳамма томонини қадам-бақадам кезиб чиқади, баландроқ ерларга узоқдаги кемалар кўриши учун маёқлар ясади.

Ниҳоят, Селькрик орзиқиб кутган дамлар етиб келади. Бу воқеа 1709 йил 31 январь куни содир бўлди. Оролга тасодифан келиб қолган “Дик” номли кема Селькрикни олиб кетади.

Селькрик узоқ жудоликдан сўнг 1712 йилда Шотландияга қайтгач, уни ота-оналари жуда яхши кутиб олишади, ҳамма шароитни яратиб беришади. Бироқ Александр ўзини жуда ғалати тутади, ҳеч ким билан сўзлашмай, ўзи билан ўзи овора бўлиб юради. У отасига қарашли катта боғнинг бир четидан форга ўхшаш ертўла кавлаб, умрининг охиригача ўша ерда танҳо ўзи яшайди ва 1721 йилда вафот этади.

Ҳозир Селькрик яшаган Мас-а-Тъера ороли Робинзон Крузо ороли деб аталади.

Робинзоннинг кимсасиз оролда амалга оширган ҳар бир иши ёш китобхонни ўзига мафтун этади, унинг ғайратига ғайрат, шиҷоатига шиҷоат қўшади, уни довюрак бўлишга, меҳнат қилишга, касб-кор эгаси бўлишга ўргатади. Оддий бир мисол: лойдан коса, ликоп, хурмача, кувача, пиёла ва бошқа рўзғор буюмларини ишлаши; болаликдаги сават тўкишини ўрганиб олгани ва бу ҳунарининг ёлғизликда унга қўл келгани қайси болани қизиқтиrmайди дейсиз!

Робинзоннинг ўзи боғда яшайди — ўзи ўрмон ҳокими, бу ерда дов-дараҳтлар тўлиб-тошиб ётади. Шунга қарамай у боғбончилик қилиб кулбаси ён-атрофига ниҳоллар экиб ўстиради. Ҳар бир қиласиган иши, ҳар бир босадиган қада-

ми, ўтаётган умри ҳисобли. Буни ўзи сезиб, бу кимсасиз оролдан ҳали бери чиқиб кетолмаслигини билиб яшаган Крузо қатыйи режа асосида ҳаракат қиласи, у мутлақо тушкунликка, умидсизликка тушмайди, ўзига ўзи тасалли бериб яшайди. Бу фикрни унинг кундалиги ҳам тасдиқлаб турибди:

ЁМОН

1.
Мен одам қадам босмаган,
хувиллаган бир оролда саргар-
дон бўлиб қолдим, қутулиш
учун ҳеч умидим йўқ.

2.

Мен инсонлардан айри-
лиқда қолган бир мискин;
одамлар дунёсидан қувғин
бўлган бир саҳройиман.

3.

Кийимларим оз қолди ва
ҳадемай қип-яланғоч қоламан.

4.

Одамлар ёки йиртқич ҳай-
вонлар даф қилгудек бўлса,
мен ўзимни ҳимоя қилолмай-
ман.

5. Бу ерда мен дардлаша-
диган, менга руҳ ва таскин бе-
радиган ҳеч ким йўқ.

Дефонинг барча асарлари болаларни пишиқ-пухта бўлишга,
ҳаётда мустақил ҳаракат қилишга чорлайди.

ЯХШИ

1.
Ҳамроҳларим каби денгиз-
га фарқ бўлиб кетишим ҳам
мумкин эди-ю, аммо тирик
қолдим.

2.

Лекин шуниси борки, мен
очликдан ўлмадим ва бу саҳ-
рода ҳалок бўлиб кетмадим.

3.

Лекин бу ернинг иқлими
иссиқ, кийим-бошсиз ҳам
яшамоқ мумкин.

4.

Лекин бу оролда одамлар
ҳам, йиртқич ҳайвонлар ҳам
йўқ. Даҳшатли йиртқичлар ма-
кони бўлган Африка саҳрола-
рида қолиб кетмаганим учун
ўзимни баҳтиёр биламан.

5.

Лекин турмуш учун керак-
ли ҳамма нарсаларни фамлаб ва
ўз кунимнинг охиригача ета-
диган озуқаларни йиғиб олган-
ман.

ЖОНАТАН СВИФТ (1667 — 1745)

Ўзининг “Гулливернинг саёҳатлари” романи билан жаҳонга танилган Жонатан Свифт Ирландиянинг пойтахти Дублинда руҳоний оиласида таваллуд топди. 1689 йилда она юрти Англияга келди. Бу ерда яқин қариндоши, ёзувчи, давлат арбоби сифатида фаолият кўрсатаётган Вильям Темплига котиблик қилди, яхши-ёмон одамлар билан танишди, ҳаётнинг паст-баландини ўрганди, унинг бой кутубхонасидан фойдаланди. Дублинга қайтган Свифт бу ерда университетнинг диний факультетига ўқишга кирди. Узоқ йиллар Дублин ибодатхонасининг нозири вазифасида хизмат қилди, бадиий ижод билан шуғулланди. Ричард Стил томонидан нашр этиладиган “Лақма” сатирик журналида шеър ва ҳикоялари билан кўзга ташлана бошлади.

Натижада адабнинг “Китоблар жанги”, “Бочка ҳақида эртак”, “Мовутфуруш мактублари” каби романлари юзага келди. Свифт ўнлаб роман, очерк, памфлет ва бошқа асарлар ёзган бўлса-да, аммо у фақат “Гулливернинг саёҳатлари” асари билан кенг китобхонлар оммасига танилди.

“Гулливернинг саёҳатлари” замирада Свифт ўз замонасидан, ўша давр Англиядаги чирик турмушдан, урф-одатидан, давлат сиёсатидан, фан ва маданиятнинг тубанлигидан қаттиқ кулади. Асар мазмунининг ҳайратомузлиги, образларнинг қўймалиги, лавҳаларнинг маъно ва мазмунга бойлиги уч асрдан зиёдроқ вақтдан бери ёш китобхонларга катта эстетик шавқ ва завқ бағишлиб келади.

Асар қаҳрамони миттивойлар ўлкасида Тоғ одамга айланади. Оёғи остида минглаб лиллипутлар уймалашади. Гулливернинг рўмолчасида чавандозлар от ўйнатади, қаҳрамон 600 та тўшакда ухлайди. Дарозлар ўлкасида эса Гулливернинг ўзи митти бўлиб қолади. Кичкина қутича-сандиқчада яшайди. Сўнг сандиқчани бургут чангалида осмонга олиб чиқиб кетади. Гулливер отлар ўлкасига бориб қолади. Бу ерда отлар одамларни миниб юради... Гулливер турли афсонавий жойларга бориб, ажойиб-гаройиб фантастик воқеаларни бошдан кечирса-да, унинг характери, феъл-атвори, ички дунёси ниҳоятда ҳаққоний, реалистик бўёқларда чизилади. У лиллипутлар ўлкасидаги

аҳмоқона тартиб-қоидаларга норозилик билдиримайди, уларга барча фуқаро қатори бўйсунади. Фақат ҳаёти хавф остида қолгандагина қувлик билан иш тутиб, қочиб кетишга муваффақ бўлади.

Свифтнинг қаҳрамони замонасининг софдил, инсонпарвар, ҳақиқатгўй вакили. У Лиллипутияда экан, босқинчилик урушларига қарши чиқади. Гулливер ерли аҳолига ёрдам беришга, маслаҳатларини аямасликка тайёр. У ўзининг камтарлиги, самимийлиги билан китобхоннинг муҳаббатини қозонади.

Гулливер ўткир ақл эгаси, у ҳамма ерда кўрган-кечирганларини чуқур идрок этади. Қаҳрамон ўзи саёҳат қилиб юрган мамлакат амалдорларининг золим босқинчи эканлигига қарши бўлса, ўтмишнинг Брут сингари ажойиб республикачилари билан фаҳрланади. Қаҳрамон образидаги бу хусусиятлар ёзувчининг эркин ижтимоий тузум тарафдори эканилигини кўрсатади. Гулливер образининг халқчиллиги ана шунда.

Гулливер образи орқали муаллиф лиллипутлар, олимлар ва йеҳуларнинг Англиядаги барча прототипларига қақшатқич зарба беради. Лиллипутия мамлакатидаги бемъниликлар устидан кулиш, олимларнинг соҳталигини фош қилиш, маймун қиёфасидаги инсонлар-йеҳулардан нафратланиш роман қаҳрамонининг олижаноб инсонлигини англатади.

Жонатан Свифт асарлари бугунги ўзбек болаларини яхши ўқишга, меҳнаткаш бўлишга, ўз юртларини кўп ва хўп севишга даъват этади.

АКА-УКА ГРИММЛАР

Ака-ука (Якоб 1785—1863, Вильгельм 1786—1859) Гриммлар Марбург университетида ўқиб юрган чоғларидаёқ ўрта аср немис тарихи ва маданияти, ҳукуқ ва мифологияси, халқ оғзаки ижоди ҳамда тил ва адабиёти билан шуғулланба бошладилар.

Ўқиш, ўз устиларида қаттиқ ишлаш Гриммлар учун баҳт йўли бўлди. Улар аввал Гётtingен, кейинчалик эса Берлин университетининг профессорлари бўлдилар. Якоб

немис тили тарихи грамматикасини мифология билан, Вильгельм эса ўрта аср немис адабиётини халқ оғзаки ижоди билан чоғиширган ҳолда ўргана бошладилар. Немис халқ оғзаки ижодининг гуллаб-яшнашига, олам кезишига бир кўприк ясадилар. Ниҳоят, 1812 йилда Гриммлар томонидан яратилган эртакларнинг биринчи жилди “Болалар ва оиласий эртаклар” юзага келди. 1815 йилда иккинчи жилд, 1822 йилда эса ҳар иккала жилдни умумлаштирувчи учинчи жилд босилиб чиқди.

Гриммлар эртакларнинг катта кўпчилигини бевосита эртак айтувчилардан тинглаб, баъзиларини эса деҳқонлар билан сұхбатлашиб ёзиб олдилар. Халқдан олинган эртакларнинг ҳар бири Гриммлар томонидан қайта ишланиб, бадиий тус берib, яна халққа қайтарилди.

Гриммларнинг уч жилдлик китобларига икки юздан ортиқроқ эртаклар жамланган бўлиб, унда муаллифлар кўпроқ афсонавий, майший ва ҳайвонлар ҳақидаги эртакларни умумлаштиришга ҳаракат қилганлар. Ҳар бир эртакда сахийлик, меҳнатсеварлик, ботирлик каби фазилатлар билан бирга, кўрқоқлар устидан кулиш, дангасалик ва ёлғончиликни қаттиқ қоралаш биринчи ўринда туради. Шуниси ҳам қувончилики, кўпинча Гриммлар эртакларининг асосий қаҳрамонлари, шоҳ ва шаҳзодалар эмас, балки камбағал, бева-бечораларнинг ўғил-қизи, чўпон ёки солдат бўлади. Улар ўзларининг ибратомуз ишлари билан эртак тингловчида чуқур таассурот қолдиради.

Ақл билан иш кўриш, билимдонлик “Тилла фоз”, “Шишадаги арвоҳ”, “Уч ака-ука” эртакларида яхши берилган.

Гриммларнинг дунёга машҳур бўлган “Золушка”, “Қорқиз” эртакларининг қаҳрамонлари ҳаммадан туртки ейдиган, сўкиш эшитадиган ва энг паст ҳолда қийин юмушларни бажарадиган қизлар бўлиб, эртак давомида ўзларининг ҳалол меҳнатлари, ёқимли сўз ва табассумлари билан баҳтиёр бўладилар.

Гриммларнинг “Қуён билан типратикан”, “Бўри ва тулки” асарлари масал жанрига яқин туриши китобхонда катта таассурот қолдиради.

“Ялқов Гейц”, “Ганснинг баҳти”, “Ботир тиқувчи”, “Ёш паҳлавон”, “Бремен мусиқачилари” каби эртаклари ўзбек болаларининг ҳам севимли асарларига айланиб қолган.

“Ё паҳлавон” эртагидаги ботир образи кичик мактаб ёшидаги болаларда катта қизиқиш уйғотади. У ҳалол, шоқ, инсон. У ростгүйлик, түгрисүзлик шайдоси. Шу сабабга кўра у йўлида учраган ҳар қандай тўсиқ ва ғовни шошилмай, жасорат ва мардлик билан енгади, мақсадига эришади.

“Ботир тикувчи”нинг сюжети кўпчиликка яхши таниш. Қаҳрамон ногаҳон бир нечта пашшани бир уришда нобуд қилиш билан ўзига ўзи ботир, довюраклик тамфаси — шиорини ёзиб елкасига осиб олади. У ўз баҳтини, тақдирини синаб кўриш, пешонасида борини қўлга киритиш мақсадида сафарга отланади.

Ботир тикувчи тадбиркор, этгил-чаққон. Ётиб қолгунча отиб қол қабилида довюраклик билан иш кўриши унга катта шуҳрат келтиради. Пухта-пишиқлиги билан форда беҳисоб девлар устидан ғолиб чиқади. Дев кўтариб олган дарахт шоҳлари устида қуш каби ўтириши, девнинг саволларига қўрқмай, усталик билан жавоб бериши асрлар оша китобхонни ҳайратга солиб келмоқда.

Ботир тикувчи учун оғир синов ўрмондаги икки паҳлавон билан “олишув” бўлди. Подшо томонидан икки паҳлавонни мағлуб қилиш вазифасини олган ботир тикувчи таваккал қилиб йўлга тушади. Устиларига тош ташлаш билан улар ўртасида нифоқ чиқаради. Икки жангчи бирбирини тош билан уриб нобуд қилади.

Ўрмондаги шоҳдор маҳлуқни мағлуб қилган эртаклардаги каби тадбиркор йигит билимдонлик, ўйлаб иш кўриш билан шоҳдор маҳлуқ устидан ғолиб чиқади.

Ботир тикувчининг юмшоқ сўзлиги, мулойимлик билан иш кўриши ёш китобхонда яхши таассурот қолдиради. Уларда ҳам худди ўша ботир тикувчи каби етук инсонлар бўлишга, ботир, паҳлавон бўлишга ҳавас уйғотади.

Ака-ука Гриммларнинг қайси асарини олманг, ҳаммасида ҳам энг аввало меҳнаткашлик, меҳнаттага муҳаббат фояси илгари сурилади. Иккинчидан, ҳар қандай ҳолда ҳам, ҳар қандай мушкул иш бошига тушганда ҳам ўша қаҳрамон чора қидиради, тадбиркорлик, ишбилармонлик йўлидан боради ва оғатдан қутилади. Масалан, “Тулки билан Фозлар”ни олайлик. Тулки каби ҳийла ва макр ишлатадиган жонивор бўлмаса керак. Гриммлар уларга қарама-қарши қилиб ғозлар образини яратишади.

Фозлар ҳар доим чорасиз — бўш, бегам ҳаёт кечирадилар. Гриммларда вақти келганда ўша боқи беғам фозлар ҳам сергак, тетик, тадбиркор, ишбилармон бўлиб кетишларини, ҳаётда ўзларини ҳимоя қила билишларини, олғир, муттаҳам тулкиларни ҳам доғда қолдиришларини кузатдик.

Тулки ўтлоқда юрган фозларни емоқчи бўлади. Улар ўлимлари олдидан битта қўшиқ айтиб, сўнгра тулкига ем бўлишларини сўрайди. Аммо узундан-узоқ “fa-fa”лари тулкини зериктиради, унинг тинка мадорини қуригади, ахийри фоз-ўлжадан воз кечишга мажбур бўлади. Мана сиз ҳам тинглаб кўринг:

Дастлаб битта фоз қўшиқ айтиби. Унинг қўшиғи мана бунақа узундан узоқ экан: “Fa-fa-fa-fa, fa-fa-fa-fa!”.

Ундан кейин иккинчи фоз жўр бўлиби: “Fa, fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa!..”

Ундан кейин учинчи фоз: “Fa”fa-fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa!!” — деб қўшиқ бошлабди.

Улардан сўнг тўртинчиси хониш қилиби: “Fa, fa-fa, fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa”.

Тўртинчи фоздан кейин бешинчи фоз ҳам: “Fa-fa-fa, fa-fa-fa, деб қўшиқ бошлабди.

Охири ҳамма фозлар биргаликда қичқириб: “fa-fa-fa-fa” лашибига тушибдилар: “Fa, fa-fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa”...

Қачонки фозлар қўшиғи тамом бўлса, эртак ҳам тугайди. Шундагина тулки фозларни ейди.

Бироқ ақлли фозлар қўшиқни тўхтатишни ўйлашмабди. Улар ҳозир ҳам: “fa-fa-fa, fa-fa-fa”, — деб қичқиришиб туришган эмиш.

Бир сўз билан айтганда, Ака-ука Гриммлар бир умр кичкинтоларнинг суюкли эртакчилари бўлиб қолдилар.

ХАНС КРИСТИАН АНДЕРСЕН (1805 — 1875)

Даниянинг жаҳонга машхур эртакчиси Ханс Андерсен 1805 йилда Оденс шаҳрида дунёга келди. Боланинг отаси кавушдўз, онаси эса кир юувучи бўлиб ишлар эди. Шунинг учун Ханс камбағаллар мактабига ўқишига киради. Орадан кўп вақт ўтмай, уларнинг оиласи Капенгагенга

кўчади. Боланинг яшаш шароити ва ўқиши бу ерда бир мунча яхшиланади. Бўлажак ёзувчи 1823 йилда Слагельс мактабига ўқишга киради, ундан кейин Хельсингёрда таълим олади. 1828 йилда эса Капенгаген университетига ўқишга киради.

Андерсен жуда кўп мамлакатларни кезиб чиқади. Франция, Швецария, Италия, Греция ва Испания сингари жойларда бўлади, саёҳат қиласди.

Андерсенning ижоди 20-йилларнинг бошларидан бошланади. У дастлаб лирик шеърлар, роман, драма, йўл очерклари, биографик этюдлар яратади.

“Даниялик Хольгер”, “Қор маликаси”, ватанпарварлик руҳи билан йўғрилган “Дания — менинг ватаним”, озодлик фояси мужассамланган “Соқчи”, “Шилон қулфи” ва бошқа шеърлари поэзия жанрида яратган энг сара асарлари жумласига киради.

Андерсен романларида (“Иммировизатор”, “О. Т.”, “Бўлади ёки бўлмайди”) ўз замонаси учун жуда муҳим бўлган воқеаларни қамраб олишга ҳаракат қиласди.

Унинг ижоди кўп қиррали ва ранг-барангdir. Айниқса, тарихий асарлари ва эртаклари ёш китобхонлар учун мароқлидир. “Болалар учун айтилган эртаклар” (1835 — 1842), “Янги эртаклар” (1843 — 1848), “Тарих” (1852 — 1855), “Янги эртаклар ва тарих” (1858 — 1872) ва бошқа китоблари Андерсенning номини машҳур қиласди, уни жаҳонга танитди.

Андерсен бу китобларни яратишда халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланди, уларнинг орзу-армонларини қофозга туширишга ҳаракат қиласди. Эртаклардаги характер ва жонли нутқни янада мукаммаллаштиришга эришди. Шунинг учун ҳам Андерсен яратган барча эртаклар содда, китобхон учун тушунарли бўлиш билан бирга ўқувчилар хотирасида узоқ вақт сақланиб қолади.

Андерсен эртакларининг кўичилик бош қаҳрамони шаҳзода ҳам эмас, малика ҳам эмас, балки оддий меҳнаткаш халқдир. Улар ўзларининг самарали меҳнатлари, ақл-идроклари, ахлоқ-одоблари билан китобхон таҳсинига муваффақ бўладилар. Унинг “Кўнғироқли гирдоб”, “Кумуш танга”, “Колбаса сихидан шўрва”, “Гўнг-қўнғиз” ва бошқа эртаклари фикримизга ёрқин мисол бўла олади. Маса-

лан, эртакчининг “Қўнғироқли гирдоб” асарини олиб кўрайлик. Эртакда асрлар мобайнида эзилган, оғир меҳнат ва зулмдан тинка-мадори қуриган меҳнаткаш халқ вакили Блакеннинг ўз хўжасига қарши туриши китобхонни қувонтиради.

“Болалар гурунги” асарида ҳеч ким тақдирини, кичкингидан ўсиб-ўлғайгач ким бўлиб етишишини билиши мумкин эмаслигини, бу кўпроқ ўша боланинг ўзига, интилишига, ўқишига, катталарнинг ибраторуз панд-насиҳатларига қанчалик қулоқ солишига боғлиқ эканлигини ўқиймиз.

Шоҳона қасрга тўпланган, башанг кийинган бир тўда аслзода болакайлар оғизларини тўлдириб мақтанишар, отаоналарининг ҳисобсиз бойликлари билан қувонишар, келажакда ота-оналаридан ҳам бадавлатроқ бўлиш учун ҳаракат қилишларини кибор билан таъкидлар эдилар. Бу бой-бадавлат болаларнинг бир-бирларига гап бермай мақтанишларини йиртиқ-ямоқ кийим кийиб олган бир камбағал бола тинглаб чўкур хўрсинар, “буларга етишга бизга йўл бўлсин”, деб қўяр эди ўзича.

Йиллар ўтиб ўша жулдирвоқи кийимли бола яхши ўқиб, ўз тақдирини ўзи ҳал қиласди, машҳур рассом бўлиб етишади, мамлакатда энг бой одамлардан бирига айланади, ўзига муносиб бир қаср қурдиради, “қаср ҳамда унинг ичидаги хазинани кўриш”ни ҳамма истарди.

Эртакчининг “Нўхат устидаги малика” асари ёш китобхоннинг ҳам кулгисини қистатади, ҳам танноз маликага нисбатан қаҳр-ғазабини келтиради.

Бир шаҳзода ҳақиқий маликага уйланиш учун бутун ер юзини, шаҳару қишлоқларни қидириб ҳеч қаердан ҳақиқий маликани топа олмайди. Ҳафсаласи пир бўлган, тарвузи қўлтиғидан тушган шаҳзода қасрга қайтади.

Кунлардан бир куни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган мўъжиза юз беради:

“Бир оқшом ҳаво айнигандан-айнибди: шундай чақмоқ чақиб, момақалдироқ гулдурос солибдики, ёмғир чунонам чеълаклаб қуйиб берибдики, даҳшатнинг ўзгинаси.

Тўсатдан шаҳар дарвозаси таққилаб қолибди: кекса қирол бориб дарвозани очибди.

Дарвозада малика туарди. Ё қудратингдан, уни нимага ўхшатиш мумкин! Сув маликанинг соchlари, кўйлакла-

ридан шариллаб оқиб, тўппа-тўғри бошмоқларининг учларига, товонларига тушарди, у бўлса пинагини бузмай, мен ҳақиқий маликанинг худди ўзиман дерди”.

Маликани синааб кўриш ишлари ҳам жуда ғалати бўлади. Тунда қирқ қават кўрпа остига битта нўхатни яшириб, жой солиб берадилар. Танноз, оқбилак қиз эрталаб ўрнидан туарар экан, “қандай ухлаб турдингиз?” дейилган саволга нолиш, ички дард билан жавоб беради:

“Эй, жуда ёмон! — дейди у. — Кўзимни юммадим, десам ҳам бўлади. Мен қандайдир қаттиқ нарсанинг устида ётдим, бутун аъзойи-баданим кўкариб кетибди! Нақадар даҳшат!”

Шаҳзода қизнинг ҳақиқий малика эканлигини билиб, унга уйланади.

Болалар одатда, ҳайвонлар, паррандалар, ҳашаротлар ҳақидаги эртакларни севиб ўқийдилар. Андерсен яратган эртакларнинг жуда кўпчилиги ана шу мавзуни қамраб олиши билан ҳам характерлидир. Унинг “Дюмчаон”, “Иркит ўрдакча”, “Ботқоқлик шоҳининг қизи”, “Бақа”, “Бурга билан профессор” сингари эртаклари ўзбек китобхонларининг ҳам севимли асарларига айланиб кетган.

Хуялас, Дания эртакчиси Ханс Андерсенning ижоди узоқ йиллардан бери ёш китобхонларга завқ-шавқ бағишлиб келмоқда.

АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ ПУШКИН (1799 — 1837)

Ҳар бир халқнинг донишмандлиги ва қалб назокатини ўзида мужассамлантирган шоири бўлади. Россияда инсон маънавий оламининг мусаввири, шубҳасиз, Пушкиндир. У нурга интилиб, доим озодлик учун курашувчи шоир, оптимист бўлиб етишди. Рус халқининг яна бир буюк шоири Александр Блок: “Пушкиннинг номи нақадар жарангдор”, деб таърифлаган эди.

А. С. Пушкин болалиқдан халқ оғзаки ижодини берилиб ўрганди. Булоқдек қайнаб-тошган халқ оғзаки ижоди шоирнинг илҳомига илҳом қўшди. Келажакда машҳур шоир бўлиб, жаҳонга танилишида бой манба бўлиб хиз-

мат қилди. У, айниқса, ўзининг эртак-достонлари билан ёш китобхонларнинг ҳурмат-олқишига сазовор бўлиб келмоқда.

А. С. Пушкин ўзининг “Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак” (1831), “Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртак” (1833), “Ўлик малика ва етти баҳодир ҳақида эртак” (1833), “Олтин хўрор ҳақида эртак” (1834) каби эртак-достонлари билан жаҳон болалар адабиёти хазинасини янада бойитди.

Юқорида биз таъкидлаб ўтган асарларнинг ҳаммаси бой ва ранг-баранг халқ оғзаки ижоди таъсирида юзага келган. Бу асарлар замирида фактик материаллар ётганлигини кўрамиз. Масалан, шоир “Ажойиб болалар” халқ эртаги асосида “Шоҳ Салтан ҳақида эртак”, “Куримсоқ кампир” эртаги ва рус халқ фольклорининг тўпловчиларидан бири В. Даљ ҳикоя қилиб берган сюжет асосида “Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртак”, “Сеҳрли кўзгу” эртаги асосида “Ўлик малика ва етти баҳодир ҳақида эртак”, “Шабарша батрак” асосида “Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак” ётганлигини кўрамиз. Бу эртакларнинг ҳаммаси шоирнинг ижодий лабораториясида ишланиб, сайқалланиб, янада ўқимишли, таъсирили қилиб яратилган.

А. С. Пушкин оддий, меҳнаткаш халқни яхши кўради, уни иложи борича ҳимоя қилишга, унга ён босишга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам унинг эртак-достонларида халққа бўлган чексиз муҳаббат туйғуси барқ уриб туради.

Дадон шоҳни олинг (“Олтин хўрор ҳақида эртак”). У фирт аҳмоқ. На халқни севади ва на фарзандларига меҳрибон оталик қила олади. Дадон ўтакетган даражада маишатпараст ва калтабин. У бутун подшолигидан, халқидан, фарзандларидан ўзга юртли маккор аёлни устун кўяди. Буни халқ, худо кечирмайди. Натижада шоҳ халқ қаҳргазабига дучор бўлади. Олтин хўрор тенкисидан ҳалок бўлган шоҳга бирорнинг раҳми келмайди, аксинча, шоҳнинг ўлими уларга шодлик ва озодлик бахш этади.

Поп (“Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак”) образини шоир қаттиқ ишлайди. Унинг текинхўр, очкўз, ўзгалар ҳисобига умр кечирадиган бир пасткаш кимса эканлигини кескин очиб ташлайди. Унга қарама-қарши қилиб

оддий ва ҳалол, меҳнаткаш ва баҳодир йигит Балда обра-
зини ижод чўққисига кўтаради.

Икки қаҳрамоннинг бозордаги ўзаро суҳбатиданоқ ки-
тобхон ким қандай одам эканлигини дарҳол сезади:

“Бўлсин ошпаз, отбоқар ҳам дурадгор,
Айт-чи бундай арzon малай қайда бор?”
Балда дебди: “Яхши малай бўлайин,
Берган оби-ёвғонингга кўнайин.
Хизматимга ҳақ тўлайсан шу хилда:
Пешонангга уч чертаман бир йилда”,
Поп бўлса-чи анча ўйлаб қолибди,
Пешанасин қашиб қўли толипти.
Поп ўйлармиш: бир гап бўлар — тўлар ҳақ,
Черткилардан черткилар ҳам қилас фарқ,
Балда кўйган шартига кўниб, дебди пои:
“Бу шарт сенга ва менга ҳам маъқул хўп:
Энди менинг ҳовлимда кун кўравер,
Файрат билан хизмат қилиб юравер”.

Ҳа, ҳаётда ҳар бир нарсанинг, жумладан, текинхўрлик,
очкўзликнинг ҳам поёни, охири бор. Калтабин поп черт-
кини еб ҳалок бўлади.

“Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртак” достонида шоир пок
муҳаббат мангу бўлишини орзу қиласди. Бойлик, мансаб
деб ўтган кунни унутмасликни истайди. Бундан ташқари,
кимки ҳалол пешона тери тўкиб бойлик орттирумаса, би-
ровлар ҳисобига бойийдиган бўлса, у ҳеч қачон юқмасли-
гини, бироникими, тамом бироникилигича қолиб кети-
шини кампир қисмати билан чоғиштириб ҳикоя қиласди.
Ер юзи, бутун олам ҳукмрони бўлиб олган кампир чолни
менсимаганлиги учун, очкўз ва бадбаҳтлиги учун яна эски
ҳаммом, эски тос билан қолиб кетаверади. Буни шоир жуда
чирийли ифодалайди:

Қайтди кампир ёнига ахир,
Кўрса: тағин ўша ертўла,
Бўсағада ўтирас кампир;
Қаршисида тешик тоғора.

Ростгўй, ҳақиқатни ёқловчи шоир “Ўлик малика ва етти
баҳодир ҳақида эртак”, “Шоҳ Салтан ҳақида эртак” асар-

ларида ҳақиқат бир кун эмас, бир кун ўз ўрнини топади, ҳамма бахтли, бахтиёр бўлади, деган фикрни илгари суради.

А. С. Пушкиннинг халқ оғзаки ижодига асосланиб ёзган “Руслан ва Людмила” асари ҳам болалар қалбига анча яқин турадиган достонлардан бири ҳисобланади. Рус эртаклари, қўшиқлари, афсоналари бу гаройиб асарга фавқулодда гўзал мазмун берган. Юксак инсонпарварликни ўзида мужассамлаштирган ёрқин талант эгасигина шундай асар яратса оларди.

Машхур рус романтик шоири Жуковский “Руслан ва Людмила” поэмаси нашр этилгач, Пушкинга “Фолиб ўкувчимга мағлуб мураббийдан” деб ёзилган портретини совфа қилади. Бу буюк шоир даҳосига, қайсики, устоздан фолиб келиб ва замондан илгарилаб кетган курашчан Инсонга берилган холисона баҳо эди.

Мана шунинг учун Пушкинга Россиянинг мангу, оташин шоири бўлиб қолмоқ бахти насиб этди.

НИКОЛАЙ АЛЕКСЕЕВИЧ НЕКРАСОВ (1821 — 1878)

Таниқли рус адиби Николай Алексеевич Некрасовнинг болалик йиллари Волга бўйларида — ўзи туғилиб ўсган жойларда ўтган эди. Шоирнинг ёшлиқ тарбиясида оқила онасининг роли катта бўлган. Шу боис у кейинчалик “Она” поэмасини онасига бағишилаб ёзган эди. Ўғлининг деҳқон болалари билан ўйнаши, яйраб юришини хоҳлаган она — Елена Андреевна бўлажак шоирнинг халқпарварлик руҳида тарбияланиб ўсишига муносиб ҳисса қўшган эди.

Бугина эмас, Некрасовнинг энагаси ҳам деҳқон ҳаёти ва халқ ижоди руҳи билан сугорилган ажойиб эртаклар айтиб, бўлажак шоир хаёлини қанотлантиради. Шу-шу Некрасов эртакларни жуда севиб қолди. Ўз Ватанининг дала ва ўрмонларига, қор ва совуқларига, баҳорги “яшил шовқинига” муҳаббат боғлади.

Некрасов деҳқон болалари билан ҳамиша ҳамнафас бўлганлиги учун довюрак, ботир ва жасоратли бола бўлиб ўсади. Бўлажак шоир 10 ёшга тўлганда уни Ярославль гим-

назиясига ўқишга беришади. Ўқитувчилар билимга ҳавасманд, истеъодди болага дуруст сабоқ бера олмадилар. Натижада у гимназияни ташлаб, мустақил ўқишга берилиб кетади. Отаси унинг офицер бўлиб етишишини истар эди. Шунинг учун ҳам уни Петербургдаги кадетлар корпусиға ўқишга юборади. Лекин илм-фан чўққиларини эгаллашга интилгани туфайли Петербург университетига ўқишга кирди. Аммо отаси ўғлининг бу “ўзбошимча” лигидан тажанг бўлиб, моддий ёрдам бермай қўяди. Бироқ мақсад йўлида событқадам Некрасов моддий маҳрумликлар шароитида ҳам яшаш ва олға ҳаракат қилишга интилади. Ана шу йилларда оддий одамлар турмуши оғир эканлигини сезади ва умрининг охиригача улар ҳақида тўлиб-тошиб қўйлади.

Некрасов деҳқонлар тўғрисида айниқса, кўп шеърлар ёзди. Бу шеърларни ўқир экансан, гўё деҳқонларнинг ўзлари оғир меҳнатлари ва қайгу-аламлари ҳақида сўзлаб бераётгандай туюлади. Некрасов уларнинг ҳаётини шунчалик билар, уларни ўзига шунчалик яқин тутарди. Некрасовнинг шеърлари гўзал, оҳангдор, жуда бой ва айни замонда, жуда содда тилда ёзилган эди. Бу тилни у Ярославль губернасидағи қишлоқда ўтказган болалик йилларида ўрганган эди. У деҳқонлар тилини жуда яхши биларди, бу унинг шеърларида ҳам шундай оддий, табиий ва равон жарангларди. Биз унинг, —

Моллар ўрмон томон қадам ташлади,
Она-жавдар бошоқ туга бошлади, —

деб ёзғанларини ўқир эканмиз, бу тил ҳақиқий жонли ҳалқ тили эканини қўрамиз. Бу ўринда деҳқоннинг зориқиб кутилган бошоқларга бўлган севгисини ва ҳатто, меҳрини акс эттирувчи масалан, икки сўз: она-жавдар қандай яхши келтирилган! Деҳқон бу бошоқларни ўзининг бир парча ерида қунт билан меҳнат қилиб ўстирган-да!

Некрасов поэзиясида бундай ёрқин, равон ва соф ҳалқ иборалари жуда кўп. У жавдар бошоқлари ҳақида шундай дейди:

Бошоқлар тўлишган пайт,
Зар устиндай сип-силлиқ,
Бошларида олтин тож.

Ҳозиргина ердан суририб олинган лавлаги ҳақида эса:

Пойма-пой қизил этик
Ётгандай эгатларда, —

дейди. Бир тўп шўх булат билан қуршаб олинган баҳор қуёши ҳақида Некрасов шундай деб ёзади:

Баҳор чоғи, кичик неваралар каби,
Лола юз қуёшибобо билан
Ўйнар булатлар.

Бу ўхшатишларнинг баъзиларини у халқ топишмоқла-
ри, мақоллари ва эртакларидан олган. Забардаст, баҳодир,
афсунгар Аёз-хукмдорнинг ажойиб образини ҳам у эртак-
лардан топган:

Дараҳтдан-дараҳтга ташлайди қадам,
Яхлаган қўллардан қарсиллаб ўтар,
Ҳам ёрқин офтоб товланар бирам,
Паҳмоқ соқолида ярқираб кетар...

Некрасов айниқса, самимий, чўзиқ, хушоҳанг, майин рус халқ қўшиқларини жуда ёқтиради. Бу қўшиқларни рус халқи кўп асрлар давомида яратган. Некрасов ёшлик чоғларидан бошлаб халқнинг бу қўшиқларни қандай куйлашини тинглади ва ўзи ҳам шундай гўзал қўшиқлар яратишни ўрганди. “Солдат қўшиғи”, “Ховли қаролининг қўшиғи”, “Нотавон қашшоқ қўшиғи”, “Русъ”, “Яшил шовқун” ва бошқа кўпгина қўшиқлар шундай тилда, шундай ҳижода ёзилганки, худди халқ ўзи яратган қўшиқлар дейсиз.

“Деҳқон болалари”, “Ўзи митти — жуда миқти”, “Болалар йигиси” каби шеърларида болаларнинг турли-туман юмушларни бажариб, тирикчилик қилганликларини, уларнинг меҳнаткаш табиати ва оғир қисматини чуқур хайриҳоҳлик билан ифодалайди. Эндиғина олти баҳорни қаршилаган боланинг катталардек фикр юритиши кишини ҳайратга солади:

Нонхўрлар етгулик, ишловчи кам,
Фақат икки эркак: отам билан ман!

Некрасовнинг шеърлари гўзал, оҳангдор, мазмунан бой ва айни замонда содда тилда ёзилгандир.

Некрасов дам олиш кунларида кўпинча Кострома, Ярославль, Новгород ўрмонларига борар, ов қилиш билан кунини ўтказар эди. Кострома ўрмонининг Малие Вежи деган қишлоғида яшовчи Мазай бобо унинг энг яқин дўстларидан бири эди. Шоир Мазай бободан кўп ажойиб воқеаларни мароқ билан эшитади. Шулар асосида “Мазай бобо ва қуёňлар” номли шеърини ёзади.

“Дараҳт кесиш”да халқ бойлиги — ўрмонларни шафқатсизлик билан кесиб юборилишини қаламга олади. Бирорта помешчикка пул керак бўлиб қолса, ўрмонни сотиб юбориши, пулдор бой эса ўрмонни таг-туги билан кесиб юбориши ҳеч гап эмас, у зумрад ўрмонларнинг камайиб кетишидан шоир сингари қайғурмайди. Шунинг учун Некрасов:

Бир вақтлар асрий ўрмонлар
Шовиллаган катта майдонлар,
Энди ўша беспоён бўстон
Бўм-бўш, жимжит — іё ўабристон! —

деб алам чекади. “Темир йўл” номли шеърида Петербург билан Москва ўртасидаги темир йўл қурилишида Россиянинг турли шаҳар ва қишлоқларидан ҳайдаб келтирилган ишчи ва деҳқонларнинг аламли ҳаёти Ваня деган болага ҳикоя қилиб берилади. Бу билан Некрасов ёш авлоднинг дикқат ва эътиборини замоннинг муҳим ижтимоий масалаларига — халқнинг кучи ва қудратига тортади, уни чукур тушунишга, ўйлашга унрайди.

Шоир Волга дарёсига муҳаббат билан муносабатда бўлади:

Эй, сен, халқнинг тўйғизувчиси,
Баракали, муқаддас дарё!

Шоир “Бўлажак Волга” шеърида рус халқининг ёрқин истиқболига ишонч ҳисларини дилга жо этади:

Отиб қуллик кишанларини,
Чарчаш билмас халқим мардона.
Кирғоқдаги қақроқ чўлларни,
Айлантирап боғ-у бўстонга.

Сув қудрати фан билан ортар:
Шунда дарё сатҳида ётиб,
Сон-саноқсиз ва қатор бўлиб
Сузар бундан гигант кемалар.
Мангу яшар шу бардам меҳнат
Мангу дарё устида ҳар вақт...

Улкан санъаткорнинг ижоди поёни йўқ бир денгиз каби туюлади кишига. Унга бизнинг ҳам меҳр ва ихлосимиз чексиздир.

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ **(1828 — 1910)**

Рус болалар адабиётининг тараққиётида Л. Н. Толстой катта роль ўйнади. Болалар учун асар ёзишни ҳар бир қаламкашнинг фуқаролик бурчи деб билган педагог-адиб ижодда кўп нарсаларга эришиди.

Толстой 1859 йилдан эътиборан ўз она қишлоғи Ясная Полянада мактаб очиб, муаллимлик қиласар экан, ўқувчилару ўқитувчилар учун дарслик ва қўлланмаларнинг ўқклигини, борлари ҳам бугунги кун талабларига яхши жавоб бера олмаслигини тажрибадан ўтказди. Эндиғина савод чиқариш ишига киришган болаларга мос эртак, шеър, масал ва ҳикоялар дарсликларда ўз аксинни топниши даркор, деб тушунди ва бу хайрли ишга қўл урди.

Дарслик жуда қийинчилик, оғир ижодий меҳнат билан 1872 йилда “Алифбе” номи билан нашр этилди. Дехқон болаларига мўлжалланган бу китоб алифбедан ташқари, русча ўқиш учун тўрт китоб, славянча ўқиш учун тўрт китоб, арифметика ва муаллим фаолиятидан ташкил топган эди. Бу дарслик ҳам болаларга ҳеч қандай енгиллик бермади. Айниқса, бадиий асар кўп бўлса-да, китобда давр, замон руҳи деярли йўқ эди. Шу сабабларга кўра педагоголим қаттиқ танқидга учради. Заҳматкаш адид танқидлардан тўғри хулоса чиқаради. Иложи борича меҳнат аҳли болаларига ўқимишли, таъсирили, энг муҳими, уларнинг саводини чиқаришга мўлжалланган “Янги алифбе” ва унга кўшимча қилиб “Рус тили ўқиш китоби”ни 1875 йилда нашр эттиради. Бу китоб учун адид юздан зиёд ҳикоя, эртаклар ёзади. “Уч айик”, “Филиппок” лар шулар жум-

ласига киради. Адабий жамоатчилик ва педагоглар асарни зўр мамнуният билан қабул қиласидилар. Бу китоб ҳар томонлама болаларга мос тушади. Толстой китоб ҳақида: “Мазкур “Алифбе” ҳақидағи орзуларим рўёбга чиққанидан, уни рус болаларининг икки авлоди ўқиб, дастлабки поэтиқ завқни шу китобдан олишларидан фахрланаман. Бу китобга ҳаммасидан ҳам кўп меҳнат ва муҳаббатимни жо қўлдим, у ҳаётимнинг муҳим саҳифаси бўлишига аминман” — деб ёзган эди.

Бу дарслик қайта-қайта босилди. Ҳатто, 1921 йилда ҳам унинг сўнгги нашри чоп этилади.

Толстойнинг ҳар бир асари турмушнинг, болалар ҳаётининг бир томонини очиб беришга қаратилиши билан муҳим аҳамият касб этади. Чунки ҳаётни, болаларни қаттиқ севган ва унга меҳр-оқибати жуда катта бўлган адаб кичкинтойларга қаратса ёзилган ҳар бир катта-кичик асар ҳаётий бўлишини истайди ва ўзининг бу қарорига бутун ижоди давомида содиқ қолади.

Толстойнинг болаларга багишлаб ёзган барча катта-кичик асарларида оддий инсон образи кўзга яққол ташланиб туради. Бунинг исботи тариқасида адабнинг бир қатор асарларига назар ташлаб ўтишга тўғри келади. Бир боғбон болала ри ишёқмас, ялқов бўлиб ўсаётганликларидан қаттиқ изтироб чекади. У ўлими олдидан ўғилларимни бир алдасам, зора ишлаб ўзларида меҳнат кўникмаси ҳосил бўлса, деган ўй-хаёл билан: “Болалар, мен ток тагига олтин кўмиб қўйдим, уни мендан кейин қазиб олинглар”, деган ғояни “Боғбон ва болалар” ҳикоясида жуда қойил қилиб ёзади.

Кўчкат экиш, боғ қилиш жуда оғир ва машаққатли иш. Бу боғбондан оғир меҳнат, сабр-тоқат талаб этадиган иш. Боғбон ўзи учун боғ қилмайди, балки бола-чақаси, эл-юрт учун, қолаверса келажак авлод учун кўччат экади. Шу нуқтаи назардан адабнинг “Мўйсафид олма экди” ҳикояси диққатга лойиқдир.

“Ке кса берилиб кўччат ўтқазар эди. Одамлар унинг кек-салигидан ва қилаётган ишидан кулиб:

— Сизга олма экиш нега керак бўлиб қолди. Бу дарахт ўсиб ғояга етгунча бу дунёда яшайсизми ёки йўқми? — дейишидди.

— Мен олмасини емасам ўзгалар ейишади ва менга раҳмат дейишади. Нима бўлганда ҳам олман и экканим фойда — дебди”.

Толстой очкўз, фақат ўз манфаатларини ўйлайдиган баъзи одамларни кўпгина асарларида танқид қилади, уларнинг устидан очиқдан-очиқ кулади. “Одамга қанча ер керак?” деган ҳикоянинг сарлавҳасини ўқиган одам ҳайрон бўлиб қолади. Ростдан, одамга қанча ер керак? Фомага мулқдор ер беради. “Бугун қанча ўлчасанг, ҳам маси сеники”, — дейди. Фома югуриб-елиб, одимлаб кун бўйи ер ўлчайди. Ахийри, очлик ва ҷарчаганидан йиқилади-ю жон беради. Адиг Фома чўзилиб ётган ерни кўрсатиб, одамга икки метр ер керак бўлади, холос, дейди.

Толстой асарлари орасида ҳайвонлар, жониворлар, паррандалар ҳақида ҳам ёзилганлари кўп. Дўстлик, биродарлик, дўстга садоқат, меҳр-оқибат нафақат одамлар ўртасида, балки ҳайвонлар ўртасида ҳам мавжуд эканлигини биз адигнинг “Арслон билан ит” ҳикояси мисолида билиб оламиз.

Толстойнинг болаларга бағишилаб ёзган асаrlари жуда кўп. Муҳими шундаки, бу асарлардан ҳам ўқитувчилар, ҳам ота-оналар баб-баробар фойдаланишлари мумкин. Улар бир томондан дарс материалларини бойитса, иккинчи томондан ота-оналар ва тарбиячиларнинг болалар билан қила-диган тарбиявий суҳбатларида қўл келиши мумкин.

Толстойнинг “Болалик”, “Кавказ асири” каби повестла-ри ҳам болалар севиб ўқийдиган асарлар сирасига киради.

Л. Н. Толстойнинг ибратли ҳикоя, эртак ва масаллари ҳозирги кунда ҳам ўзининг бадиий ҳамда тарбиявий кучини йўқотган эмас. Унинг бу мавзудаги асарлари қатор дар-слик ва мажмуаларга кирган, алоҳида китоб ҳолида ҳам чоп этилган.

КОРНЕЙ ИВАНОВИЧ ЧУКОВСКИЙ (1882 — 1969)

Ҳозирги замон рус болалар адабиётининг улкан даҳо-ларидан бири — Корней Чуковский йирик ёзувчи, шоир, таниқли олим, моҳир таржимон сифатида танилган сўз устаси эди. У ўз асарларида болаларга хос ажойиб хислат-

ларни — раҳмдиллик ва инсонийлик, дўстлик ва биродарлик, ёвузликка нисбатан шафқатсизлик, ватанпарварлик каби фазилатларни тарғиб этади. К. Чуковский болалар учун асарлар яратиш, ижод қилишни ўзи учун катта баҳт деб билади.

Кичкинтойлар ва уларнинг адабиётини умр бўйи ардоқлаган Корней Чуковский 1882 йилда Петербург шаҳрида дунёга келди. Тез орада Чуковскийлар оиласи Одессага кўчади. Бу ерда она минг машаққат билан ўғлини гимназияга жойлади. Бу баҳт узоқча чўзилмайди. “Ошхона хизматчисининг ўғли” бўлганлиги учун К. Чуковский гимназиядан ҳайдалади.

Корней оиласага қўмаклашиш, тирикчилик ўтказиш мақсадида турли юмушларни бажаришга мажбур бўлади. Шунга қарамай, у бўш вақтларида мустақил ўқишга, Пушкин, Некрасов, Чехов асарларини мутолаа қилишга ҳаракат қиласиди.

Чуковскийнинг дастлабки “Санъат нима?” мақоласи 1901 йилда “Одесские новости” газетасида босилиб чиқкан. 1903 йилда у газета мухбири сифатида Англияга боради. Лондонда хизмат қила бошлайди. Лекин бу ердаги фаолияти узоқ давом этмайди. Газета унга маош тўламай қўяди. У Британия музейига ишга кириб, тирикчилик ўтказишга мажбур бўлади.

1905 йилда К. Чуковский Одессага қайтиб келади ва бу ерда “Сигнал” деган журнал чиқара бошлайди. Журнал саҳифаларида чор ҳукумати сиёсатига қарши материаллар босилганлиги учун уни суд қилишади.

Кейинги йилларда у болалар адабиёти билан машғул бўлади ва бу ҳақда қўплаб илмий мақолалар ёзади. 1907 йилда “Болалар тили” асари майдонга келади.

К. Чуковский дастлаб А. М. Горький ҳикоя қилиб берган сюжет асосида бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, бадиий бақувват “Тимсоҳ” эртагини ёзди. 1918 йилда эса “Арча” номли тўплами босилиб чиқди. Ўша йили “Жаҳон адабиёти” нашриётига ишга кирди. 1919 йилда Н. А.-Некрасов асарларининг тўла тўпламини нашр эттириди. Шу йилларда унинг машҳур “Мойдодир”, “Суваракхон” эртаклари, “Кичик болалар” китоби босилиб чиқди.

“Паша-хархаша”, “Бармалей”, “Телефон”, “Фёдора ўтказган алам”, “Ўғирланган қуёш”, “Доктор Войжоним”

асарлари Корней Чуковскийнинг номини оламга ёйди, китобхонлар ҳурматини қозонди.

Корней Чуковскийнинг эртак-поэмаларида эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалабаси, бахт, ёрқин ҳаёт сари кескин кураш бўртиб туради. Масалан, шоирнинг “Мойдодир” асарида болаларнинг одобли, озода, ҳар доим тўғри сўз бўлиш ва тозаликка риоя қилиш мавзуси илгари сурилган.

Асар қаҳрамони қатор фазилатларга эга. Лекин бир айби бор, фақат кир-чир юради. Шунинг учун бир куни унга хизмат қилиувчи барча нарсалар иш ташлайди, ундан юз ўгириб қочиб кетишади. Бола воқеага тушунмай, хафа бўлиб турганида жонига юз-қўл ювгич оро киради.

Ёш китобхон ҳайвон, жонивор ва ҳашаротлар ҳақидағи воқе-сааргузаштларни севиб ўқииди. К. Чуковскийнинг “Суваракхон” асари ҳам кичкинтойларнинг севимли асарларидан ҳисобланади. Асарда шоир ҳайвон, ҳашарот ва йиртқичларнинг тузилишлари, феъл-авторлари, довюраклик ва қўрқоқликлари тўғрисида баҳс юритади:

Шўрлик, бахтсиз ҳайвонлар,
Бўкириб, додлаб йиғлар!
Ҳар бир уяда
Фору қияда —
Очкўз ёвга
Тиз чўкар.

Ана шундай вазият туғилиб турган бир пайтда пайдо бўлиб қолган чумчуқнинг тадбиркорлиги, ишбилармонлиги, чаққонлиги қўл келади, у суваракни тириклайнин ютиб юборади. Шу зайлда чумчуқ ўрмону қуруқликда яшайдиган қушлар, жониворлар, ҳайвон ва йиртқичларни озодликка, эркка, бахтли ва тотли ҳаётга олиб чиқади. Бу воқеа эса болаларнинг эстетик дидларини оширади, ҳайвонот оламига нисбатан қизиқишиларини шакллантиришда, она-Ватанга бўлган меҳр-муҳаббатларини камол тоитиришда етакчи омил ҳисобланади.

Шоирнинг “Пашша-хархаша”, “Телефон”, “Фёдорга ўтказган алам”, “Ўғирланган қуёш”, “Филинса китоб ўқир”, “Кириилар кулади” сингари асарлари ҳам болалар учун мароқлидир. “Доктор Войжоним” асари бир умр бо-

лаларга шодлик-қувонч бағишлиб келмоқда. Войжонимнинг оқкүнгиллиги, меҳрибонлиги, жонкуярлиги, ҳайвонлар билан иноқ, дўстлиги ибратомуз чизиб берилган.

Ҳаётда нималар бўлмайди дейсиз? Ҳаёт ажойиб-гаройиб воқеаларга бой. К. Чуковский ана ўшандай воқеалар баъзи бефаҳм, фаросатсиз болалар билан ҳам содир бўлиб қолиши мумкин дейди. Мура ўй-ўйламайдиган, фаҳм-фаросат билан иш кўрмайдиган қизча. У билан жуда кулгили воқеа юз беради. Буни шоир “Мурага “Ажойиб-гаройиб дараҳт” эртагини ўқиб беришганида, у нима қилди?” шеърида ўйламай, ақл ишлатмай туфлисини боғ майдонига экиб, остини юмшатиб, сув қуйиб кулгили иш қилганигини танқид қиласди:

Мура ечиб туфлисин,
Боққа кўмиб, дер секин:
— Ўс, ўсақол, туфличам,
Бўй чўзақол, туфличам!

Энди жажжи туфличам
Ўз кўлимдан сув ичар.
Ниҳолчам бўлар дараҳт,
Улкан, гаройиб дараҳт!

Пиниб, босоножжалар
Дараҳт сари йўл олар,
Қип-қизил сопожжалар:
— Юлиб олинг! — деб қолар.

Шоирнинг “Мечкай” асарида ҳам ана шундай кулгили, таъсири мавзу ётганлигини кўрамиз. К. Чуковский таъкидлаб ўтганидек, баъзи болалар яхши ўқиш, озода бўлиш, ювиниб-тараниб юриш ўрнига кўпроқ овқат ейиш ниятида юрадилар. Ҳаддан зиёд кўп овқат истеъмол қилиш одамни кам ўй қилиб қўйишини, яхши, ибратомуз ишларни амалга оширишда унга панд бериши мумкинлигини тушунмайдиган болалар онда-сонда бўлса-да, учраб туришини “Мечкай”да боғлаб танқид қиласди:

...Тешик кулча жуда соз
Ўттиз боғламин, шоввоз,

Бир-бир ютай деб ечган
Тўрт хумча сутни ичган.
Сўнг уриб қирқ тўрт қўймоқ
Синглим хўп озган, бироқ
Кўпларни ҳайрон этган,
Эшикка сифмай кетган.
Сифса ҳам жила олмас,
На қилсин?
Била олмас.

Корней Чуковский севимли шоир, талантли адиб, шунингдек, йирик адабиётшунос олим бўлибина қолмай, билимдон таржимон ҳам эди. Унинг “Иккидан бешгача” номли машҳур тадқиқотида кичик ёшдаги болалар характер хусусиятлари, нутқи ва руҳияти хусусида қизиқарли ҳаётий маълумотлар берилади.

Улкан сўз санъаткори Корней Чуковский болалар қалбини тўлқинлантирадиган, ҳаяжонга соладиган китоблар муаллифи сифатида ҳурматга сазовор. Эъзозли муаллифнинг умри, босиб ўтган ҳаёт йўли ҳам худди китоблари сингари эъзозланади.

САМУИЛ ЯКОВЛЕВИЧ МАРШАК (1887 — 1964)

Ҳозирги замон рус болалар адабиётида Самуил Яковлевич Маршакнинг роли катта. У рус болалар адабиётида кичкинторлар учун катта шеърият яратиб берган улкан санъаткор, таниқли таржимон, етук драматург, моҳир педагог ва билимдон муҳаррирдир.

С. Я. Маршак 1887 йилда Воронеж шаҳрида тиш техники оиласида туғилди. Бўлажак санъаткорлик таланти жуда эрта уйғонди. “Тўрт-беш ёшларимда, — деб эслайди шоир ўзи ҳақида, — шеърлар ёза бошладим. Ўн бир ёшларимда, бир қанча поэмалар яратдим. Горацийнинг “Одамлар”ини таржима қилдим”.

С. Я. Маршак 1897 йилда Острогож гимназиясига ўқишга киради. Лекин бу ерда кўп ўқимай, Петербургга боради, бадиий гимназияга ўқишга киради. Бу ерда бўлажак шоир ўз замонасининг етук санъаткорлари билан яқиндан танишади. Маршакнинг ижодий фаолияти шу ерда

чечак отади. 1906 йилдан бошлаб фельетонлари, шеър ҳамда таржималари билан матбуотда чиқа бошлайди.

С. Я. Маршак 1912 йилда Англияга жўнайди. Лондон университетининг санъат факультетига ўқишига киради. Таътил кунлари у мамлакатнинг диққатга сазовор жойларини яёв кезиб томоша қиласди: балиқчилар билан денгизда сайр қиласди, қишлоқ мактабларида бўлади. Инглиз халқ қўшиқларини, эртакларини севиб тинглайди. Бу ерда Маршак В. Блейк, Рабиндрнат Тагор ва бошқаларнинг шеър ва поэмаларини инглиз тилидан таржима қиласди.

1914 йилда Россияга қайтиб келган Маршакнинг ҳаёти болалар олами билан чамбарчас боғланиб кетади. У 1915—22 йилларда болалар уйларида тарбиячи, ўқитувчи бўлиб ишлайди. Бу эса Маршакнинг болалар шоири бўлиб камол топишида катта роль ўйнайди.

С. Я. Маршак 20-йилларда ўзининг шеър, эртак ва поэмалари билан ёш китобхонларнинг севимли шоири сифатида танилди. “Қаерда овқатландинг, эй чумчук”, “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак”, “Кеча ва бугун”, “Цирк” ва бошқа шу каби машҳур асарлари ўша йилларда майдонга келган эди.

1939 йилда Маршакнинг “Петя нимадан қўрқар эди?”, “Кораблча” сингари машҳур шеърлари босилиб чиқди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида шоир ижодининг асосий қисмини уруш, босқинчиларга қарши кураш мавзуи ташкил этди. Айниқса, 1943 йилда яратилган “Ўн икки ой” номли эртак-драмаси тез орада миллионлаб ёш китобхонлар орасида машҳур бўлиб кетди.

С. Я. Маршак 1964 йилнинг 4 июня ида Москва шаҳрида вафот этди. “Ҳар қандай болалар адабиётида икки ёш мавжуд бўлади, у оламга болалар нигоҳи билан қарайди, аммо уни катталардек идрок қиласди, ақл-тажрибасига суюниб иш кўради”, — деган шоир бир умр болаларни севди, улар учун ғоявий-бадиий юксак асарлар яратиш учун тинмай ижодий иш олиб борди.

С. Я. Маршакнинг номини оламга ёйган, болалар шоири сифатида танитган шеърларидан бири “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак”dir. Бу эртакда шоир болалар ҳаёти ва характеристига мос бўлган қизиқарли сюжет топа олган. Кимки ўзига ортиқча оро берса, оқибатини ўйламай кўр-

кўрона иш тутса, ўзидан катталарнинг панд-насиҳатига амал қилмаса, ҳаётда кўп нарса ютқазади, ўз бахтини қўлдан бой беради, деган фикр эртакнинг асосий ғоявий мазмунини ташкил этади.

Ҳа, оналар тунларни бедор ўтказадилар. Негаки уларнинг бутун ўй-хаёллари кичкинтойларида. Улар ҳаётда тинч, осойишта, бекам-қўст яшашса бу оналар учун байрам. Она сичқоннинг алласида-қўшиғида ҳаракат бор, жон бор.

Тунда сичқон инидан
Алла айтар: — Жон қўзим,
Жим ёт, болам, куюк нон
Ва шам берай юлдузим.

Она сичқоннинг ўйи-хаёли битта: фарзанди йиғламаса, осойишта ухласа бўлди.

С. Я. Маршак оламда баъзан бўлса-да, учраб турадиган ношукр, ўзига ортиқча оро берадиган, ота-оналарининг панд-насиҳатларига амал қилмайдиган, уларга гап қайтарадиган болалар ҳам йўқ эмаслигини ўша сичқоннинг боласи мисолида айтиб ўтишга эришади:

— Овозинг ип-ингичка.
Чийилламай сен менга
Топиб бер бир энага,

— Одобсизлик, ақлсизликни қаранг! Ахир дунёда она товуши, алласи каби юмшоқ, майин овоз бормикан? Йўқ ва бўлмайди ҳам.

Шеърни ўқир экансиз она сичқоннинг хатти-ҳаракати, елиб-югуриши, боласининг тинчлигини ўйлаши худди одамлар каби эканлигини билиб олиш қийин эмас. Бироқ бола ақлсиз, бола ношукр, бола ўзбошимча. Она ниҳоятда сипо, онанинг гап-сўзлари барчага маъқул:

Она сичқон тез бориб,
Дер ўрдакка ёлвориб,
— Ўрдак хола уйга юр,
Боламни терватиб тур.

Алла айтиб, дер ўрдак:
— Fa-fa-fa, тинч ёт гўдак

Ёмғир тинса боғчадан
Топиб берай лойхўрак.

Аммо аҳмоқ сичқонча
Уйқусираб зинқарча,
Айтар: — Ёқмади
созинг,
Бақироқ экан овозинг,

— Шу зайлда она сичқон турли ҳайвонларга, жониворларга мурожаат қилади. Ҳеч ким боланинг кўнглини олишга, уни юпатишга, овутишга қурби, кучи, овози етмайди.

Она сичқон чорасиз қолди, пичоқ бориб суюкка қадалди, бундай боланинг боридан йўғи афзал, деган қарорга келгач, ўзи била туриб, мушукка мурожаат қилди:

Она сичқон тез бориб,
Дер мушукка ёлвориб:
— Мушук хола уйга юр,
Боламни терватиб тур!

Мушук келиб бир палла,
Хириллаб айтар алла:
— Миёв, миёв! Юлдузим,
Кроватга ёт қўзим.

Шунда аҳмоқ сичқонча
Уйқусираб зинқарча,
Дейди: — Ёқимли созинг,
Мунча ширин овозинг!

Кичкинтойларнинг отахон шоири С. Я. Маршак бу асарда турли ҳайвон ва жониворлар мисолида уларнинг яшаш шароитлари, товушлари, қолаверса емак овқатлари билан ҳам ёш китобхонларни ошно қилади.

С. Я. Маршак “Ёнгин”, “Почта”, “Мусобақалар доскаси” асарлари билан ҳам рус болалар адабиёти тараққиётiga катта ҳисса қўшди.

С. Я. Маршак ўзи яратган жуда кўп қаҳрамонларни шахсан ўзи таниган, билган ёки эшигтан бўлади, баъзан эса газета материаллари асосида яратади. Бинобарин, бу қаҳрамонларнинг, албатта, ҳаётий прототипи мавжуд. Жумладан, студент В. Бурацкий (“Номаълум қаҳрамон ҳақида

қисса”), Игорь Чкалов (“Қаҳрамоннинг ўғли”); Катя Буданова (“Катя Буданова”), Серёжа Смирнов (“Сизнинг китобингизни қандай нашр қиласидар”) ва бошқалар шундай қаҳрамонлар сирасига киради. Шоир “Номаълум қаҳрамон ҳақида қисса” поэмасида оддийгина ҳаётий бир воқеани акс эттириш билан 30-йиллар рус болалар достончилигида ижобий қаҳрамон образини яратиш йўлларини кўрсатиб берди.

С. Я. Маршак Россияда ҳаёт кечираётган ҳар бир киши бир-бирига меҳрибон, жонкуяр, шунингдек, вақти келганда мардлик, жасорат кўрсатишга тайёр эканликларини, айни пайтда оддий, камтарин, ўзларининг қўлга киритган улкан муваффақиятлари, эришган жасоратлари билан керилмасликларини, манманликка берилемасликларини, оддий ҳаётий деталь — ўт ичидаги қолган бир қизчанинг ҳаётини сақлаб қолган бола мисолида тасвир этади. Бола мана, кўриб қўйинглар, мен жасорат кўрсатдим, дея кўкрагига уриб мақтаниш ўрнига, тезгина одамлар орасига кириб, кўздан гойиб бўлади. Бу қаҳрамонни кейинчалик барча қидиради. Лекин ҳеч ким топа олмайди.

Хозир ҳам ўқувчилар ўртасида мактаб мебелларини асрар-авайлаб тутмайдиганлари топилиб туради. Бундай болаларга шоир ўзининг “Стол келган қаердан?” деган шеърида мактаб мебеллари ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаганинги, бунинг учун катталарнинг қанчадан-қанча вақтлари, меҳнатлари сарф этилганлигини тушунтириб берса, “Бир йил нима?” асарида эса жуда қимматли вақтини бехуда ўтказиб, мактабда яхши ўқимай, ўқитувчиустозларнинг панд-насиҳатларига амал қилмай, ўз вақтида дарсларини тайёрламай, натижада синфдан-синфга ўта олмай хижолат бўлиб юрадиган қолоқларга қарата:

Далаларда саронжом иш,
Заводда ҳам план қойил,
Мактабда йўқ.
Қолоқлар ҳеч.
Бил,
бир синфда ўқиш —
бир йил! —

дейди шоир.

Маршак бизнинг болалар адабиётимизнинг асосчиси ва билимдони, — деб ёзган эди машҳур рус ёзувчиси А. М. Горький. Бундай юксак мақтовга С. Я. Маршак ҳалол меҳнати, кичкитойларни астойдил севиши, ардоқлаши сабабли эришди.

ВЛАДИМИР ВЛАДИМИРОВИЧ МАЯКОВСКИЙ (1893 — 1930)

Владимир Владимирович Маяковский Грузиянинг тоба ўрмонлар билан қопланган кичик, аммо фоят гўзал ери Боғдод қишлоғида 1893 йилда ўрмончи оиласида дунёга келди. У етти ёшга етганда Пушкин, Лермонтов, Некрасовларнинг кўпгина шеърларини ёддан билар эди.

Маяковский 8 ёшга тўлганида уни Кутаиси шаҳридаги эрлар гимназиясига ўқишга берадилар. Бу ерда намунали ўқиб юрган пайтда Маяковскийлар оиласида баҳтсизлик юз берди. Отаси Владимир Константинович вафот этди. 1906 йилда уларнинг оиласи Москвага кўчиб келди. Моддий етишмовчилик сабабли бўлажак шоир бу ерда ўқиши давом эттира олмади.

1911 йилда Маяковский Москва тасвирий санъат билим юртига кириш имтиҳонини топширди. У билим юртида бир неча йил ўқиди. Аммо уни тасвирий санъатдан кўра кўпроқ шеърият қизиқтиради. 1912 йилда матбуотда Маяковскийнинг дастлабки шеърлари кўрина бошлади.

В. Маяковский болалар учун 20 дан зиёд асар яратиб, уларни “Ёж” ва бошқа журналларда нашр эттиради. Болаларни жон-дилидан севган шоирнинг бу шеърларида ўтмишнинг чиркин иллатлари қораланади, янги ҳаётнинг бадиий сурати чизилиб, у асосли равишда улуғланади. В. Маяковский болаларни касб-хунарни эгаллашга, меҳнатни қадрлашга, бепоён рус ерини севишга, у билан фахрланишга чорлайди.

В. В. Маяковский болалар учун асарлар ёзар экан, болалар диққатини меҳнатни қадрлашга, Ватанни севишга, унинг ютуқларидан фахрланишга жалб этди. Рус адабиётидаги маслаксозлик, ғоясизликка қарши курашар экан, болалар адабиётининг ҳам юксак ғоявий, ёш китобхонга

тушунарли ҳамда қизиқарли бўлиши лозимлигини таъкидлади ва бундай талабларни амалга ошириш учун астойдил кураш олиб борди.

Шоирнинг “Семиз бола Петя билан миқти бола Сима ҳақида эртак”, “Яхши деган сўз нима-ю, ёмон деган сўз нима?”, “Бу менинг денгиз ва моряк ҳақидаги китобчам”, “Ўқи-да, бор Хитойга ҳам Париж деган жойга”, “Учқур от”, “Май қўшиғи”, “Қўлга янги милтиқ оламиз”, “Сайртомуша қиламиз” каби асарлари рус болалар адабиётида катта тарихий воқеа бўлди.

“Яхши деган сўз нима-ю, ёмон деган сўз нима?” асари ахлоқ нормалари ҳақида рус болалар адабиётидаги энг яхши намуналардан биридир. Болалар тақдири учун энг муҳим бўлган яхши нима-ю, ёмон нима эканлигини шоир аниқ, содда, ҳаётий мисоллар орқали поэтик тарзда тушунириб беради.

Маяковский яхшилик тушунчасини болаларга шу қадар содда ифодалар орқали сингдирадики, натижада ёш китобхон завқ-шавқ билан “ёмон бўлмайман жиндек” деган қатъий холосага келади.

Аъло баҳоларга ўқиш ҳар доим ҳам яхши. Шоир шунинг тарафдори. “Ўқи-да, бор Хитойга ва Париж деган жойга” асарида у кичкинтойларни дунё харитаси олдига етаклайди ва кимки мактабда яхши ўқиса, ахлоқ-одобли бўлса, ҳеч қачон бир ерда қотиб туриб қолмайди, у олам кезади, турли эл-юртларда бўлади, деб бир қатор мамлакатларни бола кўз ўнгига гавдалантиради.

Маяковскийнинг бошқа бир шеъри — “Власнинг бу тарихи дангасанинг таърифи”да Влас исмли бола мисолида ёлғончилик, катталарни алдаш, кўз бўямачилик, дарс қилмаслик, китоб ўқимаслик, бегамлик, покиза бўлмаслик, ювиниб-тараниб юрмаслик, ота-она ва муаллимларни алдашлиқ кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши, натижада мактабда яхши ўқимаган, ёлғончи болаларнинг келажакда тақдирилари мудҳиш бўлишини лўнда қилиб кўрсатиб беради.

Влас ишёқмас-дангасалиги туфайли дарс қилмайди, кўп ухлайди, дарсларда давомати ёмон, саводсиз, боз устига ёлғончи, ўз тақдири, ўз келажаги учун курашмайди. У ўсиб-

улғайганда бундай дангаса, ишёқмас боладан ҳамма нафратланади, жирканади. Мана ўша ишёқмас бола заводда ишчи:

Кўрсатиб Влас башарасини
Чиқарди ишнинг пачавасини,
Бошқалар ишни қилишар қойил,
Прогулкин-чи кечикар доим.
Бир ой ичиди қизиқ иш бўлди,
Ишдан ҳайдалди, думи тугилди.

Шоирнинг таъбири билан айтганда, бундай нохушликкабори асосий сабаби ўқимаганликда, ишёқмасликда. Шоир болаларни бу куйга тушиб қолмасликка:

Сизлар ўхшаманг
асло Власга
Кувониб ўтинг
Янги классга,

— қаби мисралар билан даъват этади.

Шоир шеъриятида меҳнат ва қурилиш мавзуи ҳам асосий ўринлардан бирини эгаллади. У болаларга ишлаб чиқариш жараёнининг асослари ҳақида поэтик тушунча беради. Шоир энг оддий бир ўйинчоқ ясаш тасвири орқали фойдали меҳнатнинг ижтимоий моҳиятини очишга интилади. Бундай ғоя шоирнинг “Ким бўлсан экан”, “Учқур от” шеърларида ўз аксини тоғган. Айниқса, “Ким бўлсан экан?” асарида шоир меҳнатсевар ишчи, кўркам, шинам уйлар ясовчи муҳандис, қўрқмас, ботир учувчи ва чаққон доктор образларини яратиш орқали ёш китобхонда касб-ҳунарга бўлган қизиқиши кучайтиради. Шеърни ўқиган кичик ёшдаги болалар улар каби бўлишни орзу қиласидилар.

Маяковский ҳар бир касб ва ҳунарнинг ўзига хос хусусиятларини болалар тушунчасига мос деталларда, бадий тасвирларда ишонарли тарзда ифодалаб, уларнинг бири иккинчисидан афзал ва гаштли эканини бўрттириб кўрсатади.

Рус болалар ижодкорлари ижтимоий-сиёсий мавзуларда болаларбоп асарлар яратишда Маяковский ижодидан

жуда кўп ўрганадилар. Зеро, шоир болаларга сиёсий, ахлоқий мавзуда асарлар ёзишни ўз ижоди орқали исбот қилиб берди. Энг муҳими, унинг болаларга атаб ёзган шеърларининг шакли ҳам, мазмуни ҳам ранг-баранг ва янгича эди. Шоир болаларга энг муҳим ва жиддий мавзулларда асар яратганда ҳам улар дикқатини жалб қила оладиган деталь ва ташбеҳлардан моҳирона фойдалана олади.

Маяковскийнинг асарлари Россияга муҳаббат, мустаҳкам жамият қуришга қизғин чақириқ, келажакка зўр ишонч руҳи билан сугорилгандир.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Болалар адабиётининг мақсад ва вазифалари	4
✓ Мактабгача тарбия ёшидаги болалар китобхонлиги	5
Мактаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги	7
Ўрта ва катта ёшидаги болалар китобхонлиги	8
✓ Ҳалқ оғзаки ижоди ва болалар китобхонлиги	8
Алла	9
Мақоллар	10
Топишмоқлар	11
Тез айтиш	12
✓ Эртак	12
Ўзбек болалар адабиёти	35
Алишер Навоий	57
Муҳаммад Шариф Гулханий	64
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	68
Абдулла Авлоний	77
Faфур Гулом	80
Зафар Диёр	88
Қудус Муҳаммадий	98
Илёс Муслим	105
Адҳам Раҳмат	109
Шукур Сайдулла	114
Ҳаким Назир	119
Ўткир Рашид	126
Пўлат Мўмин	132
Қурдат Ҳикмат	137
Худойберди Тўхтабоев	143
Фарҳод Мусажон	149
Латиф Маҳмудов	153
Миразиз Аъзам	161
Эргаш Раимов	166
Тўлан Низом	175
Турсунбой Адашибоев	182

Сафо Очил	187
Чет эл болалар адабиёти	195
Шарль Перро	196
Даниел Дефо	198
Жонатан Свифт	202
Ака-ука Гриммлар	203
Ханс Кристиан Андерсен	206
Александр Сергеевич Пушкин	209
Николай Алексеевич Некрасов	212
Лев Николаевич Толстой	216
Карней Иванович Чуковский	218
Самуил Яковлевич Маршак	222
Владимир Владимирович Маяковский	227

Мамасоли ЖУМАБОЕВ

ЎЗБЕК ВА ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Ўзбек тилида

Бад. муҳаррир *У. Салиҳов*

Техн. муҳаррир *У. Ким*

Мусаҳҳидлар *М. Раҳимбекова, Ш. Орипова*

Компьютерда тайёрловчи *Э. Ким*

Теришга берилди 13.03.2001. Босишга рухсат этилди 26.10.2001.
 Бичими 84x108^{1/16}. “Таймс” гарнитурада оффсет босма усулида
 босилди. Шартли бос. т. 12,18. Нашр т. 12,30. 3000 нусхада
 чоп этилди. Буюртма № 174. Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон” нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий, 30.
 Нашр № 60-2001.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси Тошкент
 китоб-журнал фабрикасида босилди. 700197, Тошкент,
 Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.